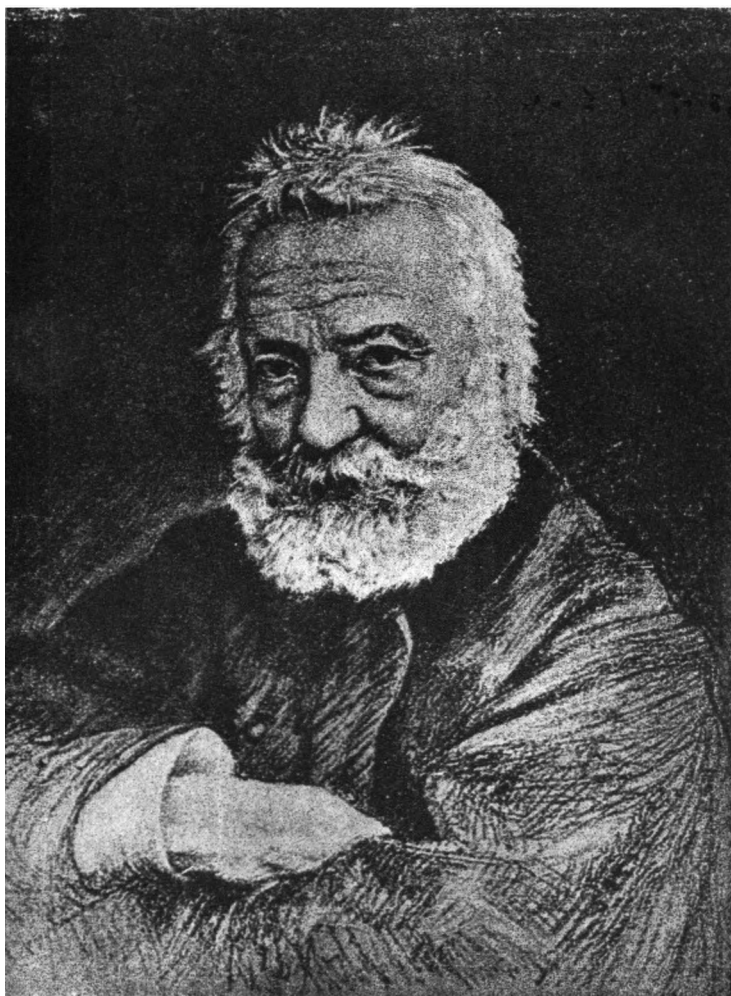

8097 ВІКТОР ГЮГО

Низ

ДЕВ'ЯНОСТО
ТРЕТІЙ
РІК

ДИТВИДАВ ЦК ЛКСМУ

ВІКТОР ГЮГО

ВІКТОР ГЮГО

ДЕВ'ЯНОСТО ТРЕТІЙ РІК

ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РОМАНУ ВЗЯТІ
З ФРАНЦУЗЬКОГО ВИДАННЯ

ДИТВИДАВ ЦК ЛКСМУ

ХАРКІВ

1937

ОДЕСА

Редактор *П. Бурганський*
Літредактор *С. Ковганюк*
Техкер *Я. Ольман*
Коректор *М. Волчан*

ПЕРЕКЛАД З ФРАНЦУЗЬКОЇ
ІВ. МАНЕНКА
ПІСЛЯСЛОВО ПРОФ. *О. БІЛЕЦЬКОГО*

Надруковано з матриць, виготовлених в VI друкарні УПТ м. Одеса, Стурдзовський зав., № 3
Одобр. № 1754. Уповноваж. Головліту № 2945. Зам. № 1158. Формат паперу 62 x 94¹/₁₆. 28¹/₄
друк. арк. + ¹/₈ арк. вклейок 23,6 облік. авт. арк. Тираж 20000. Здано на виробництво
22-VII 36 р. Підписано до друку 21-II 37 р. Чергове видання № 48.

Друкарня ім. Леніна, Одеса, Пушкінська, 18.

Ціна 5 карб. Оправа 85 коп.

ЧАСТИНА ПЕРША

НА МОРІ

КНИГА ПЕРША

СОДРЕЙСЬКИЙ ЛІС

При кінці травня 1793 року один з паризьких батальйонів, приведених до Бретані Сантером*, провадив розвідку в страшному Содрейському лісі. В батальйоні було не більш як триста чоловік, бо він зазнав великих втрат від цієї запеклої війни. Це була епоха, коли після Аргонни*, Жемаппа і Вальмі з першого паризького батальйону, де було

* Біля слів, до яких дано пояснення в кінці книги, поставлено зірочку (*).

шістсот волонтерів, лишилося двадцять сім чоловік, з другого—тридцять три, з третього—п'ятдесят сім.

У батальйонах, посланих з Парижа до Вандеї, налічувалося по дев'ятсот дванадцять чоловік. Кожен батальйон мав три гармати. Вони були сформовані дуже швидко. 25 квітня секція* Бон-Консейль запропонувала послати батальйони волонтерів до Вандеї; член комуни Любен зробив про це доповідь. Міністром юстиції був тоді Гойє, військовим—Бушотт*.

1 травня Сантер мав готових до виступу дванадцять тисяч солдатів, тридцять польових гармат і батальйон канонірів. Ці батальйони, хоч і дуже швидко утворені, були, проте, організовані так добре, що й досі правлять за зразок: за прикладом їх формуються лінійні роти, змінено тільки відношення між числом солдатів і унтер-офіцерів.

28 квітня Паризька комуна* дала волонтерам Сантера таке гасло: „Ні милості, ні пощади“. В кінці травня з дванадцяти тисяч, які рушили з Парижа, вісім тисяч було вбито.

Батальйон, що вступив у Содрейський ліс, тримався насторожено. Не поспішали. Поглядали пильно і праворуч, і ліворуч, і вперед, і назад. Клебер* же сказав: „Солдат має око і на спині“. Йшли вже чимало часу. Котра могла бути година? Який час дня? Трудно було це сказати, бо в таких диких хащах завжди наче вечір, і в цьому лісі ніколи не буває ясно.

Содрейський ліс був трагічний. Якраз у цих нетрах почалися в листопаді 1792 року злочини громадянської війни. Мушкетон, кривоногий кровожера, вийшов саме з цієї похмурої гущавини. Волосся стає дибом від безлічі убивств, вчинених тут. Немає ніде жахнішого місця.

Солдати заглиблювалися в ліс обережно. Все вкривали квіти; навколо була тремтяча стіна з гілля, звідки віяло чудовою свіжістю листя. Промені сонця тільки де-не-де пробивалися крізь цю зелену сутінь. Косариками, серпієм, лучним нарцисом, весняним шафраном і простенькими синенькими квітами, що провіщають добру годину, був наче вишитий і помережаний товстий рослинний килим на землі,

де рясніли усі можливі форми моху, від схожого на гусінь і до зірчастого. Солдати пробиралися в ліс крок по кроку, мовчки, обережно розсуваючи густий чагарник. Пташки щебетали над багнетами.

Содрейський ліс був одною з тих гущавин, де давніше, за мирних часів, полювали на птахів уночі. Тепер тут полювали на людей.

Ліс із берез, буків і дубів ріс на рівному місці. Мох і густа трава глушили в ньому шум людської ходи. Стежок не було, а де й траплялася стежка, то враз уривалась. Падуб, дикий терен, папороть, живоплоти з вовчугу, височенна ожина розрослися густо. Неможливо було побачити людину за десять кроків.

Часом між гілками прогулькне чапля або водяна курочка, показуючи, що близько болота.

Посувалися вперед. Ішли навмання, з тривогою, боячись знайти те, що шукали.

Час від часу натрапляли на сліди таборів: випалені місця, потолочену траву, триніжки з кілків, закривавлені гілки. Там варили суп, там правили месо,¹ там перев'язували ранених. Але ті, що пройшли тут, зникли. Де вони? Можливо, далеко. А можливо, зовсім близько, притаївшись, з мушкетом² у руці. Ліс здавався порожнім. Батальйон подвоїв пильність. Місцина глуха, отже—більше обачності. Не видно нікого—тим більше підстав опасуватися когонебудь. Цей ліс мав погану славу.

Можлива була засідка.

Тридцять гренадерів, послані в розвідку під командою сержанта,³ ішли попереду на досить великій відстані від основного загону. Батальйонна маркітантка⁴ йшла з ними. Маркітантки охоче приєднуються до авангарду. Хоч і

¹ Меса—релігійна відправа, обідня (у католиків).

² Мушкетон—коротка рушниця з розтрубом на кінці дула. Заряджалася кількома патронами відразу.

³ Сержант—молодший командир.

⁴ Маркітантка—постачальниця потрібних війську в поході й на війні продуктів та дрібних речей.

небезпечно, зате можна побачити дещо цікаве. Цікавість є одна з форм жіночої хоробрості.

Раптом солдати цього невеличкого авангардного загону насторожились від почуття, добре відомого мисливцеві, що натрапив на звіряче лігво. Серед густої зарості почувся наче шелест. Здавалося, в листі щось заворушилось. Солдати презирнулися.

У розвідці, коли кожен пильнує й чатує, офіцерам немає потреби втручатися: те, що має робитися, робиться само собою.

Не більш як за хвилину місце, де щось ворухилось, було оточене, опинилося в колі наставлених туди з усіх боків рушниць. Солдати, тримаючи палець на спуску курка і не зводячи очей з підозрілого місця, чекали тільки команди сержанта, щоб почати стріляти.

Тим часом маркітантка наважилась заглянути крізь густий чагарник, і в момент, коли сержант збирався скомандувати: „Огоны!“, крикнула: „Стій!“

І обернулась до солдатів.

— Не стріляйте, товариші.

Потім кинулась в кущі. Солдати за нею.

Там справді хтось був.

У найгустішому місці зарості, край одної з тих маленьких круглих галявинок, які лишаються в лісах від вогнищ, гілки дерев утворювали ніби листяну кімнату, трохи відкриту з одного боку, як альков.¹ У цьому закутку сиділа на моху жінка, годуючи груддю дитину, а на колінях у неї лежало ще дві біляві голівки сплячих дітей.

Це й була засідка.

— Що ви тут робите, чуєте?—крикнула маркітантка.

Жінка підвела голову.

Маркітантка додала розлютовано:

— Чи ви збожеволіли, щоб тут сидіти! Ще трохи, і вас би застрелили.

Потім, звертаючись до солдатів, маркітантка пояснила:

— Це жінка.

¹ Альков—заглибина в стіні, де міститься ліжко.

— Самі бачимо, не сліпі!—сказав один гренадер.

— Іти в ліс, щоб тебе вбили! І спаде ж у голову така дурна думка!—продовжувала маркітантка.

Жінка, приголомшена, перелякана, збентежена, озира-лася, дивлячись, наче крізь сон, на рушниці, шаблі, баг-нети, суворі обличчя.

Двоє дітей прокинулися й заплакали.

— Я хочу їсти,—сказало одне.

— Я боюся,—сказало друге.

Маленьке не переставало ссати.

— А ти знаєш своє діло,—сказала до нього маркітантка.

Мати завмерла від страху.

Сержант крикнув їй:

— Не бійтесь, ми батальйон Червоної Шапки.¹

Жінка тремтіла вся від голови до п'ят. Вона подивилася на його суворе обличчя, де видно було тільки брови, вуси та дві жарини, що були очима.

— Це колишній батальйон Червоного Хреста,—додала маркітантка.

А сержант спитав:

— Ти хто, мадам?

Жінка дивилась на нього, скам'яніла з жаху. Вона була худа, молода, бліда і в дранті. На ній був грубий чепець бретонських селянок і шерстяна ковдра, підв'язана біля шиї мотузком. Ноги, без черевиків і панчіх, були скривавлені.

— Це жебрачка,—сказав сержант.

А маркітантка спитала своїм грубувато-солдатським го-лосом, у якому, проте, почувалася ніжність:

— Як вас звати?

Жінка промимрила ледве чутно, заїкаючись:

— Мішель Флешар.

Маркітантка тим часом гладила своєю грубою великою рукою маленьку голову немовляти.

— Скільки цій мацьопі?—спитала вона.

¹ Червоні в'язані шерстяні шапки дуже поширилися в час революції у Франції, як ознака любові до волі і відданості революції. Нагадували почасти головний убір фрігійців (народу, що жив колись у Малій Азії), через те такі шапки часто називали фрігійськими ковпаками.

Мати не зрозуміла. Маркітантка повторила:

— Я питаю, скільки віку маленькому?

— А!—сказала мати,—півтора року.

— Велике вже,—сказала маркітантка.—Годі вже йому ссати. Треба відлучити. Ми йому дамо супу.

Мати почала заспокоюватися. Двоє малюків, що прокинулись, були більше зацікавлені, ніж налякані. Вони захоплено розглядали султани на шапках солдатів.

— Ах!—сказала мати,—вони дуже голодні.

І додала:

— В мене нема більше молока.

— Їм дадуть поїсти,—крикнув сержант,—і тобі теж. Але не в цьому річ. Які твої політичні погляди?

Жінка подивилася на сержанта і не відповідала.

— Ти чула моє запитання?

Вона промимрила:

— Мене віддали в монастир зовсім малою, але я одружилася, я не монашка. Сестри-монашки навчили мене говорити по-французькому. Село наше спалили. Ми тікали так швидко, що я не встигла навіть взути черевики.

— Я тебе питаю, які твої політичні погляди?

— Я не знаю.

Сержант продовжував:

— Бувають же шпійонки. А шпійонки розстрілюють. Ну, говори. Ти не циганка? Де твоя батьківщина?

Вона й далі дивилась не розуміючи. Він перепитав:

— Де твоя батьківщина?

— Я не знаю,—сказала вона.

— Як, ти не знаєш, з якого ти краю?

— А! З якого краю? Знаю.

— Гаразд, з якого ж?

Жінка відповіла:

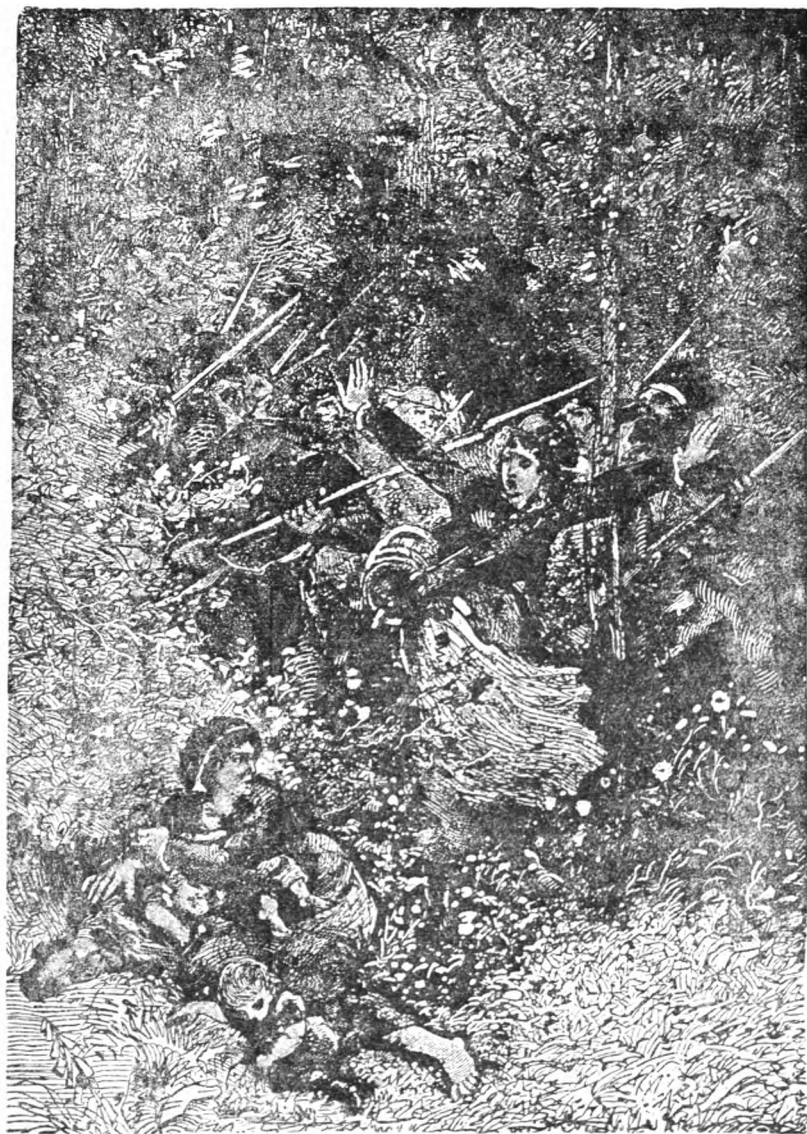
— З хутора Сікуаньяр, у парафії Азе.

Тепер уже сержантові довелося здивуватись. Він на мить задумався, потім перепитав:

— Як ти сказала?

— Сікуаньяр.

— Та це ж не батьківщина.

— Це мій край.

І жінка, трохи поміркувавши, додала:

— Я розумію, пане. Ви з Франції, а я з Бретані.

— То що?

— Це не один край.

— Але це ж одна і та сама батьківщина!—скрикнув сержант.

Жінка відповіла тільки:

— Я з Сікуаньяра.

— Гарзд, хай з Сікуаньяра,—погодився сержант.—Там гвоя сім'я?

— Так.

— Що вона робить?

— Вона вся померла. Я нікого більше не маю.

Балакучий сержант продовжував допит.

— Усі мають родичів, чорт бери! Або мали їх. Хто ти? Говори.

Приголомшена жінка не знала, що відповідати.

Маркітантка відчула, що треба втрутитися. Вона знову заходилася гладити по голівці немовля і поляскала по щоках обох старшеньких.

— Як звати маленьку?—спитала вона.—Це ж дівчинка?

Мати відповіла:

— Жоржетта.

— А старшого? Бож цей шибеник—мужчина.

— Рене-Жан.

— А меншого? Він же теж мужчина, та ще який опецьок!

— Гро-Аллең,—відповіла мати.

— Гарні діти ваші малюки,—сказала маркітантка.—На вигляд зовсім як дорослі.

Сержант тим часом напосідав:

— Говори, мадам. Ти маєш дім?

— Мала.

— Де?

— В Азе.

— Чого ж ти не в своєму домі?

— Бо його спалили.

- Хто?
- Я не знаю. Бій.
- Звідки ти йдеш?
- Звідти.
- Куди йдеш?
- Не знаю.
- Ближче до справи. Хто ти?
- Не знаю.
- Ти не знаєш, хто ти?
- Ми люди, які тікають.
- З якої ти партії?
- Не знаю.
- Ти з синіх?¹ Ти з білих?¹ З ким ти?
- Я з моїми дітьми.

Настала мовчанка. Маркітантка сказала:

— В мене нема дітей. Не було на це часу.

Сержант знову почав:

— Але твої батьки! Ну, лиш, мадам, розкажи нам про своїх батьків. От я називаюсь Радуб. Я сержант, я з вулиці Шерш-Міді. Мій батько і моя мати там жили, я можу розказати про моїх батьків. Розкажи нам про своїх. Скажи, хто були твої батьки.

— Це були Флешари. І все.

— Воно то так, Флешари є Флешари, як Радуби є Радуби. Алеж є ще стани. До якого стану належали твої батьки? Що вони робили? З чого вони жили, твої Флешари?

— Вони були хлібороби. Батько був хворий і не міг працювати після того, як його побили киями з наказу сеньйора,² його сеньйора, нашого сеньйора, що був добрий до нього, бо батько мій украв кролика, а за це засуджують до смерті. Але сеньйор був милостивий, він сказав: „Дайте йому тільки сто київ“. І мій батько зостався калікою.

— А далі?

¹ Сині—військо республіки, білі—військо контрреволюції, що боролось за короля.

² Сеньйор—великий земельний власник у феодальному суспільстві; він чинив суд і розправу над населенням, яке жило на його землі.

— Мій дід був гугенот.¹ Пан кюре² заслав його на галери. Я була тоді зовсім маленька.

— А далі?

— Батько мого чоловіка був контрабандист. Король звелів його повісити.

— А твій чоловік, що він робить?

— Цими днями ще він бився.

— За кого?

— За короля.

— А ще за кого?

— Ну, за сеньйора.

— А ще?

— Ну, за пана кюре.

— Сто тисяч чортів на цих тварюк!—скрикнув один з гренадерів.

Жінка підскочила від страху.

— Бачите, мадам, ми парижани,—лагідно сказала маркітантка.

Жінка молитовно склала руки і скрикнула:

— О, господи Ісусе!

— Без забобонів!—відказав сержант.

Маркітантка сіла біля жінки і притягла до себе на коліна старшенького, який не опирався. Діти заспокоюються, як і лякаються, не знати чому. Вони мають якесь внутрішнє чуття.

— Бідна ви моя, жінко з чужого краю. Карапунчики у вас гарненькі, це таки правда. Легко сказати, скільки їм. Старшому чотири роки, меншому—три. А ця сопотуха-сосунка така ненажера. Прямо страховище! Ти гляди, не з'їж свою матір! Слухайте, мадам, не бійтеся нічого. Вам треба вступити до батальйону. Робитимете, як я. Мене називають Гусаркою. Це таке прізвисько. Нехай краще називають Гусаркою, ніж мамзель Дворогою, як мою матір. Я тут ніби за шинкарку, ношу пити під час бою. Чорт і його хвіст

¹ Гугеноти—французькі протестанти, противники католицької церкви. Їх переслідували аж до буржуазної французької революції.

² Кюре—сільський священик у Франції.

В нас майже однакові ноги, я вам дам свої черевики. Я була в Парижі 10 серпня*. Дала напиться Вестерманові*. От був день! Я бачила, як гільйотинували¹ Луї XVI, Луї Капета*, як тепер його називають. Він не хотів. Ну, ще б пак! Сказати тільки, що ще тринадцятого січня він смажив каштани й сміявся в свій сім'ї. Коли його силою поклали на гойдалку, на ньому не було ні верхнього убрання, ні черевиків, нічого, крім сорочки, пікейного жилета, штанів з сірого сукна та сірих шовкових панчіх. Я сама все це бачила. Карета, в якій його привезли, була зелена. Чуєте, ходім з нами, в нашому батальйоні добрі хлопці. Ви будете маркітанткою номер другий. Я навчу вас, що робити. Почепиш собі боклажок та дзвіночок і йдеш у самісінький вир, у вогняну колотнечу, під кулі й ядра, вигукуючи: „Хто хоче випити, хлоп'ята?“ І нічого поганого в цьому. Я наливаю геть усім. Чому б ні? Білим, як і синім, хоч я сама синя. Ще й яка синя. Але пити я даю всім. Ранених мучить спрага. А мруть же однаково, хоч які в кого погляди. Люди, що вмирають, повинні б простягнути одні одним руки. Яке безглуздя—битися! Ходім з нами. Якщо мене вб'ють, ви мене заступите. Ви не дивіться, що я така на вигляд, але я добра жінка і хоробра людина. Не бійтесь нічого.

Коли маркітантка перестала говорити, жінка промимрила:

— Нашу сусідку звали Марі-Жанна, а нашу робітницю звали Марі-Клод.

Сержант Радуб тим часом струнчив гренадера:

— Мовчи. Ти перелякав мадам. При дамах не можна лаятися.

— Це ж справжня мука для порядної людини,—відповів гренадер,—бачити таких китайських чудаків, у яких свекра покалічив сеньйор, діда заслав на галери кюре, батька повісив король, і які, чорти б їх узяли, б'ються, бунтують, кістками лягають за сеньйора, кюре та короля!

Сержант крикнув:

— Мовчать у рядах!

¹ Гільйотинувати—стратити на гільйотині, спеціальній машині для стинання голови, винайденій в час французької революції (1792 р.) доктором Гільйотеном.

— Я замовкну, сержанте,—відказав гренадер,—але досадно ж, коли така гарна жінка, як оця, наражає на небезпеку свою голову заради прекрасних очей якогось попа.

— Гренадере,—скрикнув сержант,—тут не клуб секції Пік. Досить красномовства.—І обернувся до жінки:

— А твій чоловік, мадам? Що він робить? Хто він такий?

— Він став нічим, бо його вбили в бою.

— Коли?

— Три дні тому.

— Хто?

— Не знаю.

— Як, ти не знаєш, хто вбив твого чоловіка?

— Ні.

— Синій? Білий?

— З рушниць вбили.

— Три дні тому?

— Так.

— У якій стороні?

— Біля Ерне. Мій чоловік упав. От і все.

— А відколи твій чоловік помер, що ти робиш?

— Веду своїх малят.

— Куди?

— Куди глядя.

— Де ти спиш?

— На землі.

— Що ти їси?

— Нічого.

Сержант зробив звичну гримасу військових, торкнувшись носа вусами.

— Нічого?

— Ну, їм терен, торішню ожину, як де лишилась, паростки папороті.

— Так. Все одно, що нічого.

Старший хлопець, здавалося, розумів про що мова.

— Я голодний,—сказав він.

Сержант витяг з кишені шматок солдатського хліба і простяг матері. Мати розломилася хліб надвое і дала його дітям. Малі жадібно заходилися жувати.

— А для себе не лишила,—пробурчав сержант.

— Бо не голодна,—сказав солдат.

— Бо мати,—сказав сержант.

Діти перестали їсти.

— Пити,—сказав один.

— Пити,—повторив другий.

— В цьому диявольському лісі і струмка немає!—сказав сержант.

Маркітантка взяла мідну чарку, що висіла в неї на поясі рядом з дзвіночком, відкрутила кран боклажка, який висів на перев'язі, налила кілька крапель у чарку і піднесла її дітям до губ.

Старший випив трохи й скривився.

Менший випив і виплюнув.

— Воно ж добре,—сказала маркітантка.

— Це горілка?—спитав сержант.

— Так, і найкраща. Але це ж селяни.

І вона витерла свою чарку.

Сержант знову почав питати:

— Так ото й тікаєш, мадам?

— Що ж поробиш!

— Через поля, світ-за-очі?

— Біжу щосили, потім іду, потім падаю.

— Бідолашна!—сказала маркітантка.

— Люди б'ються,—пролепетала жінка.—Усюди кругом стріляють. Я не знаю, чого вони хочуть. Чоловіка мого вбили. Оце тільки я й зрозуміла.

Сержант стукнув об землю прикладом своєї рушниці й скрикнув:

— Яка клята війна, чорти б її взяли!

Жінка продовжувала:

— Минулу ніч ми спали в дуплі.

— Усі четверо?

— Усі четверо.

— Спали?

— Спали.

— Значить,—сказав сержант,—спали стоячи.

І він повернувся до солдатів:

— Товариші, влізти в дупло висохлого старого дерева, це все одно, що в ножни. Ну, та що поробиш! Не всім же бути парижанами.

— Спати в дуплі!—сказала маркітантка,—та ще з трьома дітьми!

— І, коли діти ревли,—продовжував сержант,—людям, які проходили мимо і не бачили нічого, дивно було чути, що дерево кричить: „Тату, мамо!“

— На щастя, тепер літо,—зітхнула жінка.

Вона понурила очі, де застигло покірливе здивування перед злигоднями долі.

Солдати мовчазним колом стояли круг нещасної.

Вдова, трое сиріт. Втікають самотні, всіма покинуті, а кругом до горизонта гримить війна. Мучать голод, спрага, нема ніякої їжі, крім трави, ніякої покрівлі, крім неба.

Сержант підступив до жінки і спинив очі на немовляті. Воно перестало ссати, тихо повернуло голову, подивилося чудовими синіми очима на страшне, заросле рудим волоссям обличчя і всміхнулось.

Сержант випростався, і в нього по щоці скотилася велика сльоза, що спинилася на кінчику вуса, як перлина.

Він підвищив голос:

— Товариші, із усього цього, на мою думку, виходить, що батальйон має стати батьком. Згода? Ми усиновимо цих трьох дітей.

— Хай живе республіка!—крикнули гренадери.

— Вирішено,—сказав сержант.

І він простяг обидві руки над матір'ю й дітьми.

— Ось,—сказав він,—діти батальйону Червоної Шапки. Маркітантка підскочила з радості.

— Три голови під одною шапкою!—скрикнула вона.

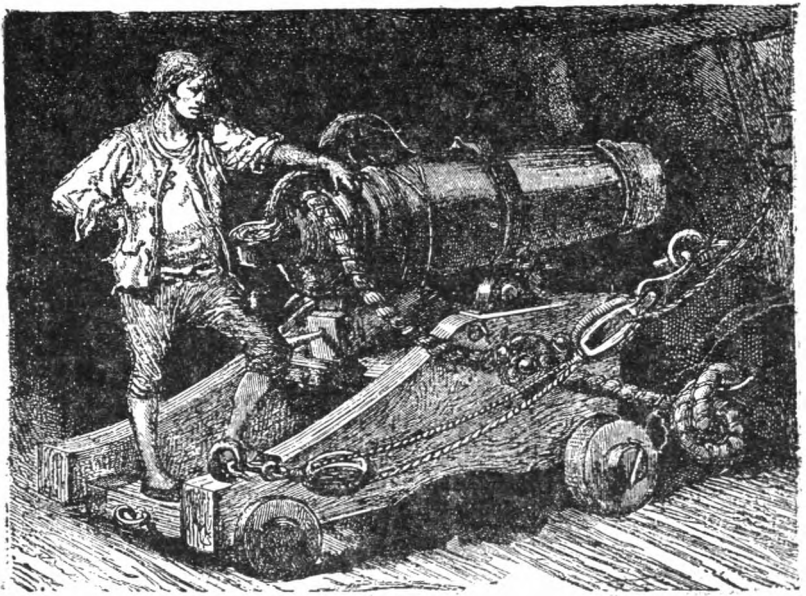
Потім зайшлася плачем, бурхливо обняла бідолашну вдову і сказала їй:

— А ця мала яка пустунка!

— Хай живе республіка!—повторили солдати.

А сержант сказав матері:

— Ходім, громадянко.

КНИГА ДРУГА

КОРВЕТ „КЛЕЙМОР“

I

АНГЛІЯ І ФРАНЦІЯ ПЕРЕМІШАЛИСЯ

Весною 1793 року, в момент, коли Франція, атакована ворогами з усіх боків, мала велику втіху з падіння жірондистів*, ось що відбувалося в архіпелагу Ла-Манша.

Увечері 1 червня на острові Джерсей, у маленькій пустій бухті Боннюї, приблизно за годину до заходу сонця, в туманну погоду, зручну для втечі, бо небезпечну для плавання, готувався відпливти один корвет.¹ Це судно мало французький екіпаж, але належало до англійської флотилії,

¹ Корвет—старовинний військовий корабель.

що стояла на східному кінці острова, немов охороняючи його. Англійською флотилією командував принц де-ла-Тур д'Овернь з Булонського дому. Це з його наказу мали вирядити корвет у невідкладній і спеціальній справі.

Цей корвет, записаний у Трінті-Гаузі¹ під назвою „Клеймор“, був з вигляду вантажний корабель, а справді корабель військовий. Він скидався на важке й мирне купецьке судно, але звірятися на це не можна було. Будуючи його, мали на увазі подвійну мету—хитрість і силу: одурити, коли є змога, і битися, коли треба. Для справи, яку він мав виконати цієї ночі, замість вантажу на середній палубі поставили тридцять каронад² великого калібру. Ці тридцять каронад,—чи тому, що сподівалися бурі, чи певніше, щоб надати кораблеві в плаванні мирного вигляду,—були приховані, тобто закріплені на місцях потрійними ланцюгами, а дулами упиралися в щільно закриті люки. Нічого не видно було зовні, на корвет ніби надягли маску. Звичайно військові корвети мають гармати тільки на верхній палубі. Але цей, призначений для раптового нападу та для засад, мав верхню палубу неозброєну, і побудований був так, щоб ховати батарею на середній палубі. „Клеймор“ був корабель масивної і присадкуватої будови, проте з добрим ходом. Він мав найміцніший в усьому англійському флоті корпус, і в бою він майже дорівнював фрегатів,³ хоч і мав замість бізань-щогли⁴ жердину із звичайним косим парусом. Його руль, незвичайної й вигадливої форми, з кривою, майже єдиною в своєму роді рамою, коштував п'ятдесят фунтів стерлінгів⁵ на корабельнях Соутгемптона.

¹ Трінті-Гауз—корпорація англійських моряків. З XVI сторіччя офіційно визнана як головна установа, що вирішає питання про те, чи годиться для плавання новопобудований корабель.

² Каронада—старовинна гармата.

³ Фрегат—в часи парусного флоту великий корабель, найчастіше крейсер.

⁴ Бізань-щогла—задня щогла, до якої прикріплювався нижній косий парус (бізань).

⁵ Фунт стерлінгів—золота монета в Англії—9 крб. 45 коп. золотом.

Екіпаж, увесь французький, складався з офіцерів-емігрантів і матросів-дезертирів. Це були люди добірні: геть усі добрі моряки, добрі солдати і добрі роялісти.¹ Вони мали фанатизм потрійної відданості—кораблеві, своїй зброї і королю.

До екіпажу був доданий півбатальйон морської піхоти про случай, коли б була потреба висадити на берег десант.

Капітаном корвета „Клеймор“ був кавалер ордена святого Луї, граф Буабертло, один з найкращих офіцерів колишнього королівського флоту, його заступником—шевальє² де-Ла-В'євіль, який командував тією ротою французької гвардії, де Гош* був сержантом, а лоцманом—найдосвідченіший із джерсейських шкіперів³ Філіпп Гакуаль.

Ясно було, що цей корабель мав зробити щось незвичайне. Дійсно, на нього щойно зійшов чоловік, самий вигляд якого показував, що він пускається на ризиковану справу. Це був високий старик, прямий і кремезний. По його суворому обличчю трудно було визначити його вік, бо воно здавалося водночас старим і молодим. Це був один з тих людей, що з роками не втрачають сили, що мають сиве волосся на голові, але в погляді у них спалахує блискавка. Сорокалітній по енергії й бадьорості, вісімдесятлітній по авторитету.

В той момент, коли він підіймався на корвет, його морський плащ розкрився, і видно стало, що під плащем на ньому широкі штани, чоботи й куртка з козячої шкіри, сплутаним і настовбурченим хутром усередину, а зверху вишита по шкірі шовком,—словом, повний костюм бретонського селянина. Ці старовинні бретонські куртки мали подвійне призначення—бути і святковим, і буденним убранням, залежно від того, як вивернути. Цілий тиждень це була на вигляд звіряча шкіра, а в неділю—парадний одяг. Немов щоб збільшити видимо бажану схожість із справжнім селянином, селянська одежа, яку носив старий, була потерта на ліктях і колінях і здавалась давно ношеною, а його морський плащ з грубої тканини скидався на рибальське дрантя.

¹ Роялісти—прибічники королівської влади.

² Шевальє—дворянський титул у дореволюційній Франції.

³ Шкіпер—капітан купецького корабля.

На голові в старого був круглий капелюх, високий і широкополий, який носили в ті часи. Із спущеними полями він мав вигляд сільського, а коли підняти один бік і приколотити на ньому петлицю з кокардою—перетворювався на військовий. Він носив капелюх по-селянському, без петлиці й кокарди.

Лорд Балькарра, губернатор острова, і принц де-ла-Тур д'Овернь особисто провели його на корабель. Таємний агент принца, Желямбр, колишній тілохранитель графа д'Артуа,¹ сам стежив за опорядженням його каюти і свою пошану довів до того, що, хоч сам був родовитий дворянин, особисто вніс за старим його чемодан. Залишаючи його, щоб повернутись на землю, пан де-Желямбр низько уклонився цьому старому селянинові. Лорд Балькарра сказав йому на прощання: „Бажаю успіху, генерале“, а принц де-ла-Тур д'Овернь сказав йому: „До побачення, любий кузен“.

„Селянин“ справді стало ім'ям, яке команда враз почала прикладати в своїх коротких моряцьких розмовах до цього незвичайного пасажира корабля. Але вони добре розуміли, що цей селянин не більше селянин, як їхній військовий корабель—торговельне вантажне судно.

Вітер був невеликий. „Клеймор“ залишив Боннюї, пройшов повз Булей-Бей і був деякий час на видноті, пливучи вздовж берега. Потім став зменшуватися у настаючій ночі, доки зовсім зник.

Годину згодом Желямбр, повернувшись до себе в Сент-Ельє, послав соутгемптонським експресом графові д'Артуа, в головну квартиру герцога Йоркського, такі чотири рядки:

„Монсеньйор,² від'їзд відбувся. Успіх забезпечено. Через вісім днів запалає все узбережжя, від Гранвіля до Сен-Мало“.

А за чотири дні до того депутат від Марни Прієр, що був посланий з важливими повноваженнями до армії Шер-

¹ Титул графа д'Артуа належав одному з французьких принців.

² Монсеньйор—титул, що давався у французів принцам, архієпископам та іншим значним особам.

бурзького узбережжя і в той час перебував у Гранвілі, дістав від таємного емісара¹ писане тим же почерком, що й наведена вище депеша, повідомлення:

„Громадянин депутат, 1 червня, в час відпливу, військовий корвет „Клеймор“ із замаскованою батареєю вирушить до Франції, щоб висадити на берег чоловіка з такими ознаками: високий на зріст, старий, волосся сиве, одягнений селянином, руки аристократичні. Докладніше повідомлю вам усе завтра. Він висяде другого вранці. Попередьте ескадру, захопіть корвет, гільйотинуйте того чоловіка“.

II

НІЧ НАД КОРАБЛЕМ І ПАСАЖИРОМ

Корвет, замість узяти напрям на південь до Сан-Катерін, повернув на північ, потім на захід і сміливо увійшов у той рукав моря між Серком і Джерсеєм, який називають Проходом Катастроф. На жодному з берегів цього проходу не було тоді маяка.

Сонце давно зайшло. Ніч була чорна, темніша за звичайні літні ночі. Хоч мав світити місяць, але величезні хмари, незвичайні для цієї пори року, облягли небо, і, судячи з усього, можна було сподіватися, що місяць покажеться на хвилину тільки, коли заходитиме. Кілька хмар нависло над самим морем, вкриваючи його імлистим туманом.

Вся ця темрява для корвета була сприятлива.

Лоцман Гакуаль мав намір лишити Джерсей ліворуч, а Гернсей праворуч і, сміливо пройшовши між Гануа й Дувром, пристати в якійсь бухточці на узбережжі Сен-Мало. Ця дорога була довша, ніж через Менк'є, але безпечніша. Французькі крейсери мали звичайно наказ бути особливо пильними між Сент-Ельє і Гранвілем.

Гакуаль сподівався, розпустивши паруси, коли вітер буде

¹ Емісар—людина, послана з надзвичайним дорученням.

погожий, пристати вдосвіта до французького берега, якщо тільки не трапиться чого.

Все йшло гаразд. Корвет щойно минув Гро-Не. Годині о дев'ятій погода „намурмосилась“, як кажуть моряки, вітер подужчав, і знялася хвиля. Але цей вітер був погожий, а хвиля була хоч і сильна, проте не бурхлива. Все ж від деяких валів, які набігали на корвет, він пірнавав носом у воду.

„Селянин“, якого лорд Балькарра назвав генералом, до якого принц де-ла-Тур д'Овернь говорив мій кузен, мав моряцькі ноги і походжав з спокійною поважністю по палубі корвета. Він наче не помічав, що корабель сильно гойдає. Час від часу він витягав з кишені своєї куртки плитку шоколаду, відламував шматочок і жував; хоч був він сивий, проте всі зуби мав цілі.

Він ні з ким не розмовляв, тільки іноді тихо говорив кілька слів капітанові, який слухав їх шанобливо і, здавалося, вважав цього пасажира за важливішого командира, ніж він сам.

„Клеймор“, вправно керований, непомітний у тумані, пройшов повз довгу кручу на північному краї Джерсея, тримаючись біля берега, уникаючи страшного рифа¹ П'ер-де-Лік на середині морського рукава між Джерсеєм і Серком. Гакуаль, стоячи біля руля, відзначаючи один за одним Грев-де-Лік, Гро-Не, Племон, скеровував корвет між цими пасмами рифів ніби наосліп, але впевнено, як людина, що почуває себе дома і добре знає всі закутки океану.

Корвет не мав спереду огнів, щоб не видати себе в цих вартованих водах. Всі на ньому раділи туманові. Дійшли до Гран-Етапа. Мла була така густа, що високий силует Пінакля ледве бовванів. Чути було, як продзвонило десятую годину на дзвіниці Сент-Уена, і це було певною ознакою, що вітер лишався погожий. Все й далі йшло гаразд. Море стало трохи бурхливим через сусідство Корб'єра.

Трохи згодом граф дю-Буабертло та шевальє де-Ла-В'євіль провели одягненого селянином чоловіка до його каюти,

¹ Р и ф — кам'яна чи коралова скеля у морі або підводна смуга піску.

що була власною каютою капітана. Входячи в неї, він сказав, знизивши голос:

— Ви знаєте, панове, що треба додержувати тайни. Ані слова до моменту вибуху. Тільки ви знаєте тут мсе ім'я.

— Ми понесемо його з собою в могилу,—відповів Буабертло.

— Щодо мене,—сказав старий,—то я не назову його й під загрозою смерті.

І він увійшов у каюту.

III

АРИСТОКРАТИ І ПРОСТОЛЮДЦІ ПЕРЕМІШАЛИСЯ

Капітан і його заступник піднялися знову на палубу і стали ходити поруч, розмовляючи. Вони говорили, розуміється, про свого пасажира, і от приблизний зміст тої розмови.

Буабертло буркнув півголосом на вухо Ла-В'євілеві:

— Скоро побачимо, який з нього вождь.

Ла-В'євіль відповів:

— А покищо він принц.

— Майже.

— Дворянин у Франції, але принц—у Бретані.

— Як Ла-Тремулі, як Рогани.

— Він їм родич.

Буабертло продовжував:

— У Франції і при виїздах короля він маркіз,¹ як я граф, а ви шевальє.

— Де вони, ті виїзди!—скрикнув Ла-В'євіль.—Ми їздимо тачкою на сміття.

Настала мовчанка.

Буабертло знову почав:

— Коли нема французького принца, згодиться й бретонський.

¹ Маркіз—дворянський титул, вищий за титул графа і нижчий за титул герцога.

— Коли нема дрозда... Ні, коли нема орла, згодиться й ворон.

— Мені більше до вподоби шуліка,—сказав Буабертло.
А Ла-В'євіль підтримав:

— Звичайно! і дзьоб, і пазурі.

— Побачимо.

— Так,—озвався Ла-В'євіль,—час уже мати вожда. Я згоден з думкою Тетеньяка: „В о ж д я й п о р о х у!“ Слухайте, капітане, я знав майже всіх можливих і неможливих вождів. І вчорашніх, і сьогоднішніх, і завтрашніх. Жоден з них не є такою військовою головою, яка нам потрібна. У цій клятій Вандеї потрібен генерал, що водночас був би й прокурором. Тут треба насідати на ворога, змагатись з ним за кожен млин, куш, рів, камінь, дошкуляти йому на кожному кроці, використовувати все, всього пильнувати, бити нещадно, наганяти страху, не виявляючи ні втоми, ні жалю. Тепер у цій мужицькій армії є герої, та нема вождів. Д'Ельбе—нуль, Лескюр—хвора людина, Боншан—милує, він добрий, отже дурний; з Ла-Рошжаклена—чудовий молодший офіцер; Сільз—офіцер для відкритої кампанії і не годиться для маневрової війни; Катліно—наївний биндюжник, Стоффле—хитрий лісник, Берар—нездара, Буленвільє—смішний, Шаретт—жахливий. Я не говорю вже про голяра Гастона. Бо, чорт бери! ради чого ми нападаємось на революцію, і яка відмінність між республіканцями й нами, коли ми настановляємо перукарів командувати дворянами?

— Ця собача революція захоплює і нас.

— Короста, на яку хворіє Франція.

— Короста третього стану,¹—додав Буабертло.—Тільки Англія може нас від неї вилікувати.

— І вона нас, безумовно, вилікує, капітане.

— А покищо це огидно.

— Звичайно, коли всюди мужва. Монархія, яка має головним командувачем Стоффле, колишнього доїжджачого

¹ До французької буржуазної революції 1789 р. і в час революції „третьім станом“ називали непривілейоване населення—городян і селян, на відміну від станів привілейованих—дворянства та духовенства.

пана де-Молевр'є, може не заздрити республіці, у якої міністром Паш*, син швейцара герцога де-Кастрі. Хто стоїть один проти одного в цій війні? З одного боку—пивовар Сантер, з другого—Гастон, цирульник.

— Любий мій Ла-В'євіль, а я до певної міри поважаю цього Гастона. Він зовсім непогано поведився, коли командував при Гемене. Він миленько розстріляв три сотні синіх, заставивши їх самих копати собі яму.

— Добре зроблено. Але я зробив би це не гірше за нього.

— Розуміється, чорт бери! І я теж.

— Великі военні подвиги,—сказав Ла-В'євіль,—вимагають благородства від тих, хто їх чинить. Це є справа рицарів, а не перукарів.

— Є, проте, в цьому третьому стані,—відказав Буабертло,—люди гідні. Візьміть, наприклад, хоч годинникаря Жолі. Він був сержантом у Фландрському полку, став ватажком вандейців, командує загоном на узбережжі. Він має сина республіканця, і тим часом як батько служить у білих, син служить у синіх. Сутичка. Бій. Батько бере сина в полон і стріляє йому в лоб.

— Це добре,—сказав Ла-В'євіль.

— Роялістський Брут*,—додав Буабертло.

— І все ж нестерпна річ бути під командою різних Кокеро, Жан-Жанів, Муленів, Фокарів, Бужу, Шуппів!

— Любий мій шевальє, на другому боці так само є чого гніватися. Нам набридли буржуа, а їм набридли дворяни. Думаєте, санкюлоти* задоволені, що ними командують граф де-Канкло, віконт де-Міранда, віконт де-Богарне, граф де-Валанс, маркіз де-Кюстін і герцог де-Бірон!

— От каша!

— І ще герцог де-Шартр!

— Син Філіппа Егаліте*. До речі, коли ж цей Егаліте буде королем?

— Ніколи.

— Він пробирається до трона. Йому в пригоді стають його злочини.

— І заважають його пороки,—сказав Буабертло.

Помовчали знову деякий час, і Буабертло продовжував:

— Проте, він мав бажання помиритись. Приходив побачитися з королем. Я був тоді в Версалі, коли його витурили.

— Добре зробили.

— Ми прозвали його *Bourbon le Bourbeux*—Брудним Бурбоном.

— Він лисий, у прищах, царевбивця. Тьху!

А Ла-В'євіль додав:

— Я був з ним в Уессані.

— На кораблі „Святий дух“?

— Так.

— Якби він тоді послухався сигналу держатися по вітру, який давав адмірал д'Орвіль, він не дав би англійцям пройти.

— Розуміється.

— А правда, що він сховався в трюм?

— Ні. Але казати це слід.

І Ла-В'євіль зареготався.

Буабертло продовжував:

— Дурнів є досить. Та от хоча б Буленвільє, про якого ви говорили. Я його добре знав. Спочатку селяни були озброєні списками. Хіба ж йому не спало на думку зробити їх справжніми пікінерами? Він хотів їх навчити військових вправ із списками. Він хотів перетворити цих дикунів на лінійних солдатів. Уявив, що йому вдасться навчити їх стріляти в каре тощо. Тлумачив їм терміни старовинної військової мови. Замість сказати „начальник відділу“, він казав „капдескад“, бо так звалися каптали за часів Луї XIV. Він затіяв сформувати регулярний полк з усіх цих браконьєрів. У нього були роти, сержанти яких щовечора вистроювалися в коло, дістаючи пароль і гасло від полкового сержанта, що говорив його тихо сержантові першої роти, той своєму сусідові, і так на вухо аж до останнього. Він розжалував одного офіцера за те, що той не підвівся з непокритою головою, вислухуючи пароль від сержанта. Цей бевз не розумів, що селяни хочуть, щоб ними командували по-селянському, і що не зробити казармених людей з лісовиків. Так, я знав цього Буленвільє.

Вони пройшли кілька кроків, кожен думаючи про своє. Потім розмова знову почалася.

— До речі, чи підтверджується, що Дамп'єра вбито?

— Так, капітане.

— Біля Конде?

— В Памарському таборі, ядром.

Буабертло зітхнув.

— Граф Дамп'єр. Ще один з наших, що став їхнім.

— Щасливої йому дороги!—сказав Ла-В'євіль.

— А принцеси? Де вони?

— В Триєсті.

— Увесь час?

— Увесь час.

І Ла-В'євіль скрикнув:

— Ах, ця республіка! Скільки шкоди через якусь дрібницю! Подумати тільки, що ця революція сталася через кілька мільйонів дефіциту.¹

— Дрібниці й призводять до всього,—сказав Буабертло.

— Погано йдуть справи,—промовив Ла-В'євіль.

— Так, Ла-Руарі помер, дю-Дрене—ідіот. А які жалюгідні ватажки ці єпископи! Цей Кусі, єпископ Ла-Рошелі, цей Бопуаль Сент-Олер, єпископ Пуатьє, цей Мерсі, єпископ Люсона, коханець мадам де-Л'Ешассері...

— Вона ж зветься Серванто, ви знаєте це, капітане? Л'Ешассері є назва маєтку.

— А цей фальшивий єпископ Агра, він же кюре не знати звідки!

— З Доля. Він зветься Гійо де-Фольвіль. Він принаймні хоробрий і добре б'ється.

— Попи там, де потрібні солдати! Єпископи, які не є єпископи! Генерали, які не є генерали!

Ла-В'євіль перебив Буабертло:

— Капітане, є в вашій каюті „Монітер“*?

— Є.

— Що виставляють тепер у Парижі?

— „Адель і Поліну“ та „Печеру“.

— Мені хотілося б побачити.

— Побачите. Ми будемо в Парижі через місяць.

¹ Дефіцит—перевищення видатків проти прибутків.

— Найпізніше. Уіндгем говорив це мілордові Гуду.
— То виходить, капітане, наші справи не такі погані?
— Все було б добре, чорт візьми, якби був добрий провід війною в Бретані.

Ла-В'євіль похитав головою.

— Капітане,—спитав він,—ми зсадимо на берег морську піхоту?

— Якщо побережжя за нас. А як вороже, то ні. Часом на війні треба ломитися в двері, часом промкнутись тихцем. Громадянська війна завжди повинна мати в кишені відмикачку. Зробимо все можливе. Найбільше потрібен зараз вождь.

І Буабертло задумливо додав:

— Ла-В'євіль, яка ваша думка про шевальє де-Дьезі?

— Молодого?

— Так.

— Як командувача?

— Так.

— Та й цей, знов таки, офіцер для відкритого бою і регулярної війни. Чагарі знає тільки селянин.

— Отже, треба погодитися на генерала Стоффле та генерала Катліно.

Ла-В'євіль подумав хвилинку і сказав:

— Потрібен принц, принц французький, принц по крові. Справжній принц.

— Чому? Хто каже „принц“...

— Каже „боягуз“. Я це знаю, капітане. Але це потрібно, щоб впливати на дурну мужву.

— Любий мій шевальє, принци не хочуть воювати.

— Обійдеться й без них.

Буабертло машинальним рухом притиснув руку до лоба, немов видавлюючи якусь думку. Він сказав:

— Спробуємо, врешті, цього генерала.

— Це високого роду дворянин.

— Ви думаєте, він годитиметься?

— Аби тільки був добрий!—сказав Ла-В'євіль.

— Тобто лютий,—сказав Буабертло.

Граф і шевальє презирнулися.

— Пане Буабертло, ви сказали правдиве слово. Лютий. Так, це те, чого нам треба. Ця війна є війна без милосердя. Доба для жорстоких. Царевбивці відтяли голову Луї XVI,— ми четвертуємо царевбивць. Так, необхідний для нас генерал—генерал неблаганний. В Анжу і Верхньому Пуату начальники граються в великодушність та милосердність— і нічого не виходить. В Маре і в Ретцькому краї начальники лютують, і все йде гаразд. Саме тому, що Шаретт жорстокий, він не піддається Пареннові. Гієна проти гієни.

Буабертло не мав часу відповісти Ла-В'євілеві. Слова Ла-В'євіля раптом урвав розпачливий крик, і водночас почувся шум, не схожий на жоден з шумів, яких можна було сподіватися. Цей крик і цей шум лунали з середньої палуби.

Капітан і його заступник кинулися туди, але не могли зайти. Всі каноніри нестямно втікали звідти.

Сталося щось жахливе.

IV

— TORMENTUM BELL¹

Одна з каронад батареї, двадцятичотирифунтова гармата, зірвалася з ланцюгів.

Така річ найстрашніша з усього, що може статися на морі. Нічого жахливішого не може статися на військовому кораблі в чистому морі на повному ході.

Гармата, яка порвала свої ланцюги, стає враз якимсь надприродним звіром. Це машина, що перетворилася в страховище. Це громадище біжить на своїх колесах як білярдна куля, перехиляється при боковій гойдавиці, рине вниз при кілевій, рветься вперед, відкочується назад, спинається, немов розмірковує, потім знову кидається бігти, як стріла пролітає з одного краю судна в другий, підстрибує, крутиться, скрадається, втікає, стає цапа, вдаряє, трощить, убиває, нищить. Це таран, що б'є в стіну, як йому заманеться. До того ж: таран із заліза, а стіни з дерева. Це вихід на волю матерії; можна подумати, що це спокон-

¹ Tormentum belli—жахи війни.

вічний раб мститься; здається, що злість, яка є в тому, що ми звемо мертвими речами, раптом прорвалася і вибухнула; вона наче втратила терпіння і вона чинить страшну відплату; ніщо не є таке невимовне, як гнів бездушної речі. Ця знавісніла брила стрибає, як пантера, важка, як слон, метка, як миша, невідхильно вперта, як сокира, налітає несподівано, як шквал, вражає, як блискавка, глуха, як домовина. Вона важить десять тисяч фунтів, а підскакує, немов дитячий м'яч. Крутячись на місці, вона раптом повертає під прямим кутом. І що тут робити? Як її вгамувати? Буря вщухає, циклон проходить, вітер спадає, зламану щоглу замінюють, проточину затикають, пожежу гасять. А яких заходів тут ужити? Можна втихомирити лютого пса, приголомшити бугая, загипнотизувати удава, злякати тигра, розчулити лева, але немає ніякого засобу проти цього страховища—гармати, яка зірвалася. Її не можна вбити—вона ж мертва, і в той самий час вона живе. Вона живе зловісним життям, яке дістає з безконечності. Під нею підлога, яка її хитає. Їй надає руху корабель, що йому надає руху море, якому надає руху вітер. Цей нищівник є іграшка. Корабель, хвилі, подуви вітру—все це нею бавиться, від них походить її страшне життя. Що робити з таким явищем? Як угамувати цей жахливий механізм руйнування? Як передбачити його рухи, повороти, зупинки, удари? Кожен з цих ударів в обшивку може проломити корабель. Як угадати ці страшні викрути? Тут же маєш справу з металевим снарядом, що сам наче розуміє, немов би мислить, і кожному мить змінює напрям. Як спинити те, від чого треба тікати? Страшна гармата шалено метастеється, кидається вперед, задкує, б'є прямо, б'є праворуч, б'є ліворуч, відбігає, пробігає, плутає всі розрахунки, ламає завади, давить людей, як мух. Увесь жах становища в тому, що підлога хитається. Як боротися з безнастанними змінами нахилу площі? В середині корабля немов би ув'язнено блискавку, яка шукає виходу; так ніби розкочується гуркіт грому над землетрусом.

В одну мить весь екіпаж був на ногах. Винен був у всьому старший канонір, що недбало загвинтив гайку ланцюга і погано закріпив колеса каронади. Від цього рама совалася,

площадки розхиталися, лопнув канат, гармата вже не трималася міцно на лафеті, бо пристроїв, що перешкоджають відкатові, не було ще тоді в ужитку. Коли морський вал ударив у гарматний порт,¹ погано закріплена каронада відкотилася, перервала ланцюг і грізно ринулась блукати по середній палубі.

Щоб уявити собі, як дивно вона рухалась, згадайте, як збігає краплина води по склу.

В той момент, коли лопнув ланцюг, каноніри були при батареї. Деякі групами, деякі поодиноці, вони заглибились у ті морські роботи, які провадять моряки, готуючись до можливого бою. Каронада, відкинута кілевим гойданням, врізалась в купу людей і враз роздавила чотирьох, потім, підхоплена боквим гойданням, нахилилась, перерізала надвое п'ятого нещасного, вдарившись об лівий борт, збила з лафета ще одну гармату. Тоді ото й пролунав розпачливий крик. Всі люди кинулись до трапу. Батарея спорожніла за якусь мить.

Величезну гармату лишили на саму себе. Вона була сама собі господиня і господиня корабля. Вона могла робити все, що хотіла. Увесь екіпаж, звиклий сміятися в бою, тепер тремтів. Неможливо змалювати, який огорнув усіх жах.

Капітан Буабертло і його заступник Ла-В'євіль, обидва безстрашні люди, спинились над трапом і, безмовні, бліді, дивилися вниз, не знаючи, на що зважитись. Хтось відштовхнув їх і спустився вниз. Це був їхній пасажир, „селянин“, чоловік, про якого вони говорили якусь хвилину перед тим.

Дійшовши до низу трапу, він спинився.

V

VIS ET VIR²

Гармата гасала на середній палубі. Це була немов жива колісниця з Апокаліпсиса.³ Морський ліхтар, що блимав на

¹ Гарматний порт — відтулина в борті судна для дула гармати, а також кришка, що затуляє цю відтулину.

² Vis et vir — міць і муж, словом vir означають людей мужніх.

³ Апокаліпсис — одна з тих книг, які християнська церква вважає за священні. В ньому змальовано багато темних картин і подано різні, не менш темні „пророцтва“.

батареїному форштевні,¹ ще підсилював це видовище запаморочливим миготінням світла і тіней. Форма гармати розпливалась від швидкості її руху, і вона то з'являлася чорна на світлі, то відсвічувала невиразною білістю у темряві.

Вона продовжувала катувати судно. Вона вже збила ще чотири гармати і зробила в обшивці дві пробоїни, на щастя, вище ватерлінії,² але якби налетів шквал, вода полилась би в них. Каронада скажено насакувала на корпус корвета. Шканці,³ дуже міцні, трималися, бо гнуте дерево особливо тривке. Але чути було, як вони тріщали під ударами цього гігантського тарана, що бив з якоюсь нечуваною повсюдністю в усі боки враз. Навіть сильно струшувана у плящі дробина не стукається в стінки так безглуздо і так швидко.

Четверо коліс прокочувалися й перекочувалися по вбитих людях, шматували їх, кришили й рвали, із п'яти трупів стало двадцять шматків, що качалися по батареї. Мертві голови, здавалося, кричали. Струмки крові переливалися по палубі, залежно від нахилу.

Внутрішня обшивка, розбита в кількох місцях, починала розлазитись. Увесь корабель сповнений був якимсь страшним гуготом.

Капітан швидко опанував себе, і з його наказу крізь отвір трапу на середню палубу стали кидати все, що могло затримати або послабити скажений біг гармати: матраци, койки, запасні паруси, канати, матроські мішки і навіть паки фальшивих асигнацій, яких на корветі навантажено було багато, бо цю англійську підлоту вважали тоді за засіб війни.

Але що могло поробити це ганчір'я? Ніхто не наважу-

¹ Форштевень—передня частина подовжного бруса, що становить ніс корабля.

² Ватерлінія—лінія, по яку судно при повному навантаженні заглиблюється в воду.

³ Шканці—частина верхньої палуби між середньою і задньою щоглами.

вався спуститися вниз, щоб покласти його як слід, і за кілька хвилин усе воно перетворилося в дрібне шмаття.

Хвиля на морі була якраз така, щоб нещастя стало якомога повнішим. Буря могла б бути краща, вона, можливо, перевернула б гармату, а повалену колесами вгору її можна було б приборкати.

Тим часом руйнування тривало. Вже були тріщини і навіть надломи в щоглах, що, вправлені в кілеві¹ упори, проходять крізь усі яруси корабля, як товсті круглі стовпи. Під конвульсійними ударами гармати фок-щогла розколася, навіть грот-щогла² була ушкоджена. Батарея вся розхиталася. Десять гармат з тридцяти вже непридатні були до бою. Пробоїна в обшивці більшала, і корвет починав текти.

Старий пасажир, що спустився на середню палубу, здавався кам'яною статуєю внизу трапу. Суворим поглядом стежив він за цією руйнацією. Він навіть не ворухився. Здавалося неможливим зробити бодай один крок у приміщенні батареї.

Кожен рух каронади, яка вирвалася на волю, наближав загибель корабля. Ще кілька хвилин, і аварія настане неминуче.

Треба було або гинути, або відвернути катастрофу, на щось зважитись. Але на що?

Яким страшним ворогом була каронада!

Треба було спинити цього навіженого безумця.

Треба було спіймати цю блискавку.

Треба було знешкодити цей грім.

Буабертло спитав Ла-В'евіля:

— Вірите ви в бога?

— Так. Ні. Іноді.

— Під час бурі?

— Так. І в такі моменти, як цей.

— Справді, тільки бог може врятувати нас,—сказав Буабертло.

¹ Кіль—чотиригранчастий брус, що проходить від корми до носа в підводній частині судна, надаючи йому стійкості.

² Грот-щогла—середня щогла.

Всі інші мовчали, лишаючи каронаді чинити свою жакну справу.

Зовні хвилі, б'ючись об борти корабля, вторили своїми ударами ударам гармати. Здавалося, два молоти кують по-перемінно.

Раптом на цій своєрідній неприступній арені, де стрибала на волі гармата, з'явився чоловік із залізним брусом у руках. Це був винуватець катастрофи, старший канонір сприснулої гармати, через недбалість якого сталося це нещастя, господар каронади. Вчинивши лихо, він хотів його виправити. Схопивши в одну руку ганшпуг,¹ у другу— бейфут² з петлею, він стрибнув крізь люк на середню палубу.

Тоді почалось щось жакне: титанічне видовище, боротьба гармати з каноніром, бій матерії і розуму, поєдинок речі з людиною.

Чоловік став у кутку і, тримаючи наготові брус та петлю, притулився спиною до підпори і, розставивши свої міцні ноги, що здавалися двома стальними стовпами, чекав, блідий, як смерть, спокійний, трагічний, ніби вріс у підлогу.

Він ждав, щоб гармата пройшла повз нього.

Канонір знав свою гармату, і йому здавалося, що й вона повинна його знати. Він давно вже жив з нею. Скільки разів засовував він свою руку їй у пащу! Це було свійське страховище. Він став говорити до неї, як до своєї собаки.

— Іди сюди,—кликав він. Можливо, він її любив.

Він, здавалося, хотів, щоб вона підбігла до нього.

Але підбігати до нього—означало набігати на нього. Тоді б він пропав. Як зробити, щоб вона його не роздавила? В цьому було все питання. Всі дивилися, поняті жаком.

Жодні груди не дихали вільно, крім, може, грудей старика, що тільки один був на палубі з двома бійцями, немов зловісний їх секундант.³

¹ Ганшпуг—брус для переміщення, підважування тягарів на судні

² Бейфут—обшита шкурою віршовка, якою прив'язують реї (поперечини для парусів) до шогл.

³ Секундант—посередник, свідок при поєдинку.

Його самого могла роздушити гармата. Але він не рухався.

А під ними сліпа хвиля керувала боротьбою.

В той момент, коли канонір, зважившись на боротьбу сам-на-сам, кинув виклик гарматі, гойдавиця, з волі морської стихії, на мить припинилась, і каронада на момент замерла, немов здивована.

„Іди ж!“—казав їй чоловік. Вона, здавалося, слухала.

Раптом вона кинулась на нього. Чоловік ухилився від удару.

Боротьба почалася. Боротьба нечувана. Тендітна істота змагалася з невразимим. Усмиритель з плоті й крові нападав на звіра з бронзи. З одного боку сила, з другого—душа.

Все це діялося в півтемряві. Це було немов невиразне видіння чуда.

Душа. Дивна річ—здавалося, що й гармата теж має душу. Але душу ненависті й люті. Ця сліпота, здавалося, має очі. Страховище наче підстерігало чоловіка. Можна було вбачати хитрість у цієї махини. Вона теж вибирала слушний момент. Це була якась гігантська залізна комаха, яка немов мала демонічну волю. Іноді ця колосальна сарана стукалася об низьку стелю батареї, потім вона падала на всі свої чотири колеса, немов тигр на чотири лапи, і кидалася знову на чоловіка. Він, меткий, спритний, гнучкий, звивався як вуж, ухилиючись від цих блискавичних рухів. Він уникав зустрічей, але удари, від яких він ухилився, падали на корабель і далі руйнували його.

Уривок ланцюга залишився біля каронади. Невідомо як ланцюг намотався на гвинт її казенної частини. Один кінець ланцюга був прикріплений до лафета. Другий, вільний, шалено метлявся круг гармати, роблячи ще загрозливішими її стрибки. Гвинт держав ланцюг як у стисненій руці, і цей ланцюг підсилював удари тарана ударами бича, утворював круг гармати жакний вир, залізний нагай у бронзовому кулаці. Цей ланцюг ускладняв боротьбу.

Проте, чоловік змагався. Він сам часом нападав на гармату, він скрадався попід обшивкою з брусом і петлею

в руках; і гармата, здавалося, розуміла, і, ніби вгадуючи пастку, тікала. Чоловік, грізний, переслідував її.

Подібна річ не могла тривати довго. Гармата немов сказала собі раптом: „Годі! треба кінчати!“ і спинилась. Почувалося, що наближається кінець. Гармата, немов вагаючись, здавалось, мала, чи може таки й мала,—для всіх же кругом вона була, як жива істота,—лютий намір. Зненацька вона ринулась на каноніра. Канонір відскочив убік, дав її пробігти і крикнув їй, сміючись: „Ану, ще раз!“—Гармата, як скажена, підбила каронаду з лівого боку, потім, немов пущена невидимою пращею, кинулась до правого борту на чоловіка, який ухилився знову. Ще три каронади звалилися від поштовхів гармати. Потім, неначе сліпа і не тямлячи більше, що робить, вона повернулась спиною до чоловіка, покотилась уперед, збила форштевень і мало не зробила пробоїну в носовій стіні. Чоловік відскочив до трапу і став за кілька кроків від старика. Канонір держав наготові свій брус. Гармата немов помітила це і, не давши собі труда повернутися, покотила на чоловіка з швидкістю удара сокирою. Притиснутий до обшивки чоловік, здавалося, мав загинути. Крик вирвався в усього екіпажу.

Але старий пасажир, що досі був нерухомий, кинувся вперед швидше за всі ці люті швидкості. Він схопив паку фальшивих асигнацій і, ризкуючи бути розчавленим, кинув її прямо під колеса гармати. Такий рішучий і небезпечний рух не могла б зробити меткіше й точніше навіть людина, обізнана з усіма вправами, описаними в книзі Дюрозеля про те, як поводитися з морськими гарматами.

Кинута під колеса пака подіяла як перепона. Іноді камінець затримує брилу, гілка дерева відвертає лавину. Каронада немов спіткнулась. Канонір і собі, використавши цю страшну нагоду, встромив свій брус між спиці одного з задніх коліс. Гармата спинилась.

Вона нахилилась. Чоловік одним рухом бруса підважив її. Важка маса, грюкаючи, як дзвін, коли падає, перекинулась, а чоловік накинувся на неї, обливаючись потом, і зашморгнув петлю на шії поваленого бронзового страхо-вища.

Скінчилося. Чоловік переміг. Мурашка подолала мастодонта¹. Пігмей² полонив грім.

Солдати й матроси заплескали в долоні.

Увесь екіпаж кинувся вниз з канатами й ланцюгами, і через якусь хвилину гармата була закута.

Канонір уклонився пасажирів.

— Пане,—сказав він,—ви мені врятували життя.

Старий знову мав уже безстрашний вигляд і не відповів нічого.

VI

ДВІ ШАЛЬКИ ТЕРЕЗІВ

Людина перемогла, але можна сказати, що гармата перемогла теж. Негайну катастрофу відвернули, проте корвет аж ніяк не був урятований. Завдані йому ушкодження здавалися непоправними. В обшивці було п'ять пробоїн, з них одна спереду дуже велика. Двадцять каронад з тридцяти лежали підбиті на своїх рамах. Спіймана й прикута на ланцюг каронада теж вибула в ладу: гвинт казенної частини зіпсувався, отже націлювати гармату не можна було. Батарея зменшилася до дев'яти гармат. В трюмі³ протікала вода. Треба було негайно вживати заходів проти аварії і братися до насосів.

На середню палубу тепер, коли можна було її оглянути, страшно було дивитися. Навіть у клітці скаженого слона не могло бути більшої руйнації.

Хоч як потрібно було для корвета лишитися непоміченим, виникла ще важливіша потреба—не дати йому потонути. Довелося освітити палубу кількома ліхтарями, прикріпивши їх в різних місцях до бортів.

Увесь час, поки тривала трагічна пригода, поки вся увага екіпажу зосереджувалася на питанні життя й смерті, ніхто

¹ Мастодонт—передісторична тварина, подібна до слона, але більша.

² Пігмей—міфічні люди, завбільшки з кулак, що нібито жили по берегах океану. Звідси—взагалі дрібна людина.

³ Трюм—спідня частина корабля між дном і нижньою палубою.

не знав, що діється поза корветом. А туман погустішав, погода змінилася, вітер робив з кораблем усе, що хотів. Корвет збився з курсу, вже не був під захистом Джерсея та Гернсея, опинившись далі на південь, ніж треба. Корабель плів серед розбурханого моря. Великі вали цілували страшними поцілунками його зяючі рани. Море хвилювалося дедалі загрозливіше. Бриз переходив у шторм. Насувався шквал, можливо, навіть буря. На віддалі чотирьох валів вже нічого не було видно.

Поки команда нашвидкуруч лагодила абияк ушкодження на середній палубі, затикала пробоїни і впорядковувала в батареї вцілілі від розгрому гармати, старий пасажир піднявся на палубу..

Він притулювся спиною до грот-щогли.

Він не помічав жвавого руху на кораблі. Шевальє Лав'євіль звелів солдатам морської піхоти вистроїтися обабіч грот-щогли, а матроси, що брали участь у цьому маневрі, розмістилися, зачувши свисток боцмана, на реях.

Граф де-Буабертло підійшов до пасажира.

За капітаном ішов чоловік, понурий, задиханий, у пошматованому одязі, але все таки задоволений.

Це був канонір, що так доречно показав себе усмирителем страховища, що подолав гармату.

Граф по-військовому віддав честь одягненому селянином старикові і сказав:

— Пане генерал, ось цей чоловік.

Канонір стояв струнко, спустивши очі.

Граф Буабертло продовжував:

— Пане генерал, ви не вважаєте, що з огляду на вчинок цього чоловіка, його начальники щось повинні зробити для нього?

— Вважаю,—відповів старий.

— То будьте ласкаві дати наказ,—сказав Буабертло.

— Це ви повинні давати. Ви капітан.

— Але ви генерал,—відповів Буабертло.

Старий поглянув на каноніра і сказав:

— Підійди.

Канонір зробив крок.

Старий повернувся до графа Буабертло, зняв з капітана орден святого Луї і причепив до куртки каноніра.

— Ура!—закричали матроси.

Солдати морської піхоти взяли на-караул.

А старий пасажир, показуючи пальцем на сяючого каноніра, додав:

— Тепер розстріляти цього чоловіка.

Крики замовкли, і всі заціпеніли.

І серед гробової тиші старий підніс голос. Він промовив:

— Через його недбалість корабель під загрозою. Можливо, він загине. Бути в морі, це бути перед ворогом. Корабель у плаванні—це армія, що провадить бій. Буря іноді ховається, але завжди може розгулятися. Усе море—засідка. Кожна провина, вчинена перед лицем ворога, карається смертю. Не буває поправимих провин. Хоробрість має бути нагороджена, а недбалість має бути покарана.

Ці слова падали одне по одному помалу, урочисто, з якоюсь невимовною розміреністю, як удари сокири на дуб.

І старий, поглянувши на солдатів, додав:

— Виконуйте.

Чоловік у куртці, на якій блищав орден святого Луї, понурив голову.

Граф Буабертло зробив знак. Два матроси спустилися на середню палубу і повернулися звідти з гамаком, який мав стати саваном.¹ За ними йшов корабельний священик, що від часу відплиття молився в офіцерській каюті. Сержант виділив з солдатів, які стояли в строю, дванадцять чоловік і поставив їх у дві шеренги по шість. Канонір, не кажучи й слова, став між ними. Священик з розп'яттям у руці підійшов і став біля нього.

— Марш!—скомандував сержант.

Взвод повільним кроком рушив на ніс корабля. Два матроси несли за ним саван.

Мертва тиша настала на корветі. В далині ревів ураган.

Через кілька хвилин у темряві пролунав залп, блиснуло світло, потім усе стихло, і почувся сплеск від падіння в море тіла.

¹ Саван—довгий одяг, у якому ховають померлих.

Старий пасажир, і досі спираючись спиною на грот-щоглу, замислився, схрестивши на грудях руки.

Буабертло, показуючи на нього пальцем лівої руки, тихо сказав Ла-В'євілеві.

— Вандея має голову.

VII

ХТО НАПНУВ ПАРУС, ТОЙ КИНУВ ЖЕРЕБОК

Але що мало статися з корветом?

Хмари, які цілу ніч нависали над хвилями, тепер спустились так низько, що зовсім закрили обрій, і все море було наче укрите покривалом. Нічого, крім туману. Таке становище було загрозливе навіть для неушкодженого корабля.

До того ж море хвилювалося дедалі дужче.

На корветі не гаяли марно часу. Облегшили корабель, викинувши в море все, що тільки можна було прибрати після вчиненого каронадою погрому—підбиті гармати, поламані лафети, відколені куски внутрішньої обшивки, уламки дерева й заліза. Відкрили гарматні порти і спустили по дошках у море трупи й останки людей, загорнуті в брезенти.

Море ставало все загрозливішим. Не те, щоб буря особливо лютувала. Навіть, навпаки, здавалося, що ураган, який бушував десь за обрієм, починав стихати, віддаляючись на північ. Але вали лишалися дуже високими, і це було ознакою поганого дна. Поранений корвет не міг опиратися великій хвилі, що могла його потопити.

Гакуаль у задумі стояв коло руля.

Робити добру міну, коли справа погана—це звичка морських командирів.

Ла-В'євіль, що мав вдачу людини, веселої в час небезпеки, підійшов до Гакуаля.

— Ну, лоцмане,—сказав він,—шторм осікся. Хотілося йому чхнути, та не вдалося. Тепер ми виприсуємо. Буде вітер, та й усе.

Гакуаль серйозно відповів:

— Коли дме вітер, здіймається хвиля.

Сказав ні сміючись, ні сумно, по-моряцькому. Проте, почувалась у відповіді тривога. Корабель, що протікає, під велику хвилю легко може затонути. Гакуаль підкреслив своє віщування, трохи наморщивши брови. Можливо, що Ла-В'євіль, після катастрофи з гарматою і каноніром, трохи поспішив з своїми майже веселими й легковажними словами. Є речі, які приносять у чистому морі нещастя. Море—таємниця. Ніколи не можна знати, яке воно. З ним завжди треба бути насторожі.

Ла-В'євіль відчув, що треба стати знову серйозним.

— Де ми, лоцмане?—спитав він.

Штурман відповів:

— Ми в волі божій.

Лоцман—хазяїн. Треба не заважати йому в роботі, і часто доводиться дозволяти йому говорити, що він хоче.

А втім, такі люди говорять мало. Ла-В'євіль відійшов.

Ла-В'євіль поставив запитання лоцманові, а відповів йому обрїй.

Густий туман, що стелився над хвилями, розірвався, і видно стало в передранковій сутіні, як бурхливо вирує темне море.

Небо здавалося покрівлею з хмар, але хмари вже не торкалися моря. На сході з'явилася біла смуга світанку, а на заході блідла інша біла смуга—заходив місяць. Ці дві білі смуги слалися на обрїї одна проти одної між темним морем і хмарним небом.

І на фоні цих обох світлих смуг вирисовувалися чорні силуети, прямі й нерухомі.

На заході, на освітленому місяцем небі, вимальовувалися три високі скелі, що стояли як кельтські дольмени.¹

На сході, на блідому ранковому обрїї, виднілося вісім парусів, розставлених у грізному порядку.

Три скелі були рифом, вісім парусів—ескадрою.

Ззаду була підводна скеля Менк'є, що мала погану славу, спереду—французькі крейсери. На заході—пучина,

¹ Дольмен—доісторичний надгробок, що складається з кількох необтесаних каменів і кам'яної плити зверху.

на сході—смертний бій. Корвет мав вибирати між аварією і боем.

Як міг він повернути до рифу, маючи пробитий корпус, попсовану снасть, розхитані в основі щогли? І як міг він приймати бій, маючи двадцять ушкоджених гармат з тридцяти, втративши найкращих канонірів?

Тільки починало розвиднятися, ніч ще не скінчилася. Вона могла тривати ще досить довго, бо темряву створювали, головним чином, хмари, що були високі, густі й глибокі і нависали, як міцне склепіння.

Вітер, що розвіяв густий туман унизу, гнав корабель до Менк'є.

Бувши розхитаним і розладнаним, корвет майже не слухався руля, не плив, а котився по хвилях, куди його гнало.

Менк'є, трагічний риф, був ще страшніший у ті часи, ніж тепер. Багато з башт цієї цитаделі, на щастя, зрізано вже безперестанними наскоками моря. Обриси скель змінюються. Хвилі ріжуть їх, як пилкою. У ті ж часи натрапити на Менк'є означало загинути.

Щодо крейсерів, то це була та сама Канкальська ескадра, яка потім уславилася під командою Дюшене, що його Лекіно назвав „отцем Дюшеном“.

Становище було критичне. Корвет під час спричиненого каронадою розгاردішау непомітно збився з курсу і йшов тепер правдивіше на Гранвіль, ніж на Сен-Мало. Якби він і міг маневрувати та розпустити паруси, то все одно поворот до Джерсея йому перегороджував Менк'є, а крейсери перегороджували йому путь до Франції.

Бурі зрештою не було. Але була, як сказав лоцман, хвиля. Море, що котилося під дужим вітром і по нерівному дну, бурувало шалено.

Море ніколи не виказує відразу своїх намірів. Морська безодня криє в собі все, також і каверзи. Майже можна сказати, що море має свою систему. Воно наступає і відступає, воно пропонує і зрікається, ніби готує шквал, і потім втихає, обіцяє безодню і не додержує обіцянки, загрожує з півночі і завдає ударів з півдня. Цілу ніч корвет „Клеймор“ був у тумані і боявся шторму. Море не справ-

дило його сподіванок, але страшним чином. Воно намічало бурю, а дало риф. Це була, в іншій тільки формі, теж катастрофа.

І на додачу до згубних бурунів мав бути смертельний бій. Один ворог доповнював другого.

Ла-В'євіль скрикнув крізь свій відважний сміх:

— Катастрофа тут, бій там. З обох боків капут.

VIII

9 = 380

Корвет являв собою майже покидь.

У блідому розсіяному світлі, в чорноті хмар, в неясній мінливості горизонту, в таємничій нахмуреності хвиль була якась похоронна урочистість. Усе мовчало, крім вітру, що злісно бурхав. Катастрофа велично підіймалася з безодні. Вона схожа була більше на привид, ніж на напад. Ніщо не рухалося в скелях, ніщо не рухалося на кораблях. Це була якась незнана колосальна тиша. Чи було в цьому щось реальне? Здавалося, мариво проходить над морем. В легендах говориться про такі видіння; корабель був ніби між демоном-рифом і фантомом¹-флотом.

Граф Буабертло дав півголосом наказ ла-В'євілеві, що спустився до батареї, потім капітан узяв свою підзорну трубу і пішов на корму, де став поряд з лоцманом.

Гакуаль пильнував одного: тримати корабель прямо проти хвилі, бо якби вдарило його збоку вітром і валом, він би неминуче перекинувся.

— Де ми, лоцмане?—спитав капітан.

— На Менк'є.

— З якого боку?

— З поганого.

— Яке дно?

— Чиста скеля.

— Можна зашпрингуватися?²

¹ Фантом—привид.

² Зашпрингуватися (або стати на шпринг)—заякоритися кількома якорями.

— Померти завжди можна,—відказав лоцман.

Капітан спрямовував свою трубу, наближаючи до заходу, і оглядав Менк'є. Потім він обернувся на схід і розглядав паруси, що виднілися в далині.

Лоцман продовжував, немов розмовляючи сам з собою:

— Це Менк'є. Тут спочивають чайки, коли летять з Голландії, і великі чорноверхі поморники.

Тим часом капітан порахував паруси.

Кораблів було таки вісім. Вони стояли бойовим ладом, їх профілі виступали над водою. В центрі виразно можна було розрізнити високий корпус трипалубного судна.

Капітан спитав лоцмана:

— Знаєте ви ці кораблі?

— Розуміється!—відповів Гакуаль.

— Що це?

— Ескадра.

— Французька?

— Чортова.

І зайшла мовчанка. Потім капітан знову спитав:

— Тут уся крейсерська ескадра?

— Ні, не вся.

Дійсно, 2 квітня Валазе заявив у Конвенті, що в Ла-Манші крейсирує десять фрегатів і шість лінійних кораблів. Капітанові тільки тепер це згадалося.

— Справді,—сказав він,—в ескадрі шістнадцять суден. А тут тільки вісім.

— Решта блукає там уздовж берега і шпіонить.

Капітан, увесь час дивлячись у підзорну трубу, пробурчав.

— Трипалубний корабель, два фрегати першого рангу, п'ять другого рангу.

— Але я теж,—буркнув Гакуаль,—шпіонив за ними.

— Добрі кораблі,—сказав капітан.—Я сам командував такими.

— Я,—сказав Гакуаль,—бачив їх зблизька. Не помилюсь де який. Я маю їхні ознаки в голові.

Капітан передав підзорну трубу лоцманові.

— Погляньте, лоцмане, чи впізнаєте високобортний корабель?

— Так, капітане, це „Золотий Берег“.

— Вони його перехрестили,—сказав капітан.—Давніше він звався „Бургундські Штати“. Нове судно. Сто двадцять вісім гармат.

Він вийняв з кишені записну книжку й олівець і написав цифру 128.

Він продовжував:

— Лоцмане, а яке то судно перше ліворуч від нього?

— „Досвідчений“.

— Фрегат першого рангу. П'ятдесят дві гармати. Два місяці тому він озброювався в Бресті.

Капітан записав у книжці цифру 52.

— Лоцмане,—знову спитав він,—а другий корабель зліва?

— „Дріада“.

— Фрегат першого рангу. Сорок вісімнадцятифунтових гармат. Він побував у Індії. В нього добра воєнна історія.

І під цифрою 52 він написав цифру 40. Потім підвів голову:

— А тепер праворуч.

— Там усе фрегати другого рангу. Усього п'ять.

— Який найближчий до трипалубного?

— „Рішучий“.

— Тридцять дві вісімнадцятифунтові гармати. А другий?

— „Рішмон“.

— Такої ж сили. Далі?

— „Атеїст“.

— Дивна назва для морського корабля. Далі?

— „Каліпсо“.

— Далі?

— „Ловець“.

— П'ять фрегатів по тридцять дві гармати кожен.

Капітан підписав під першими числами—160.

— Ви їх добре розпізнали, лоцмане?

— А ви, пане капітан, добре їх знаєте,—відповів Гакуаль.—Впізнавати добре, а знати—краще.

Капітан дивився в свою книжку і рахував, вимовляючи крізь зуби:

— Сто двадцять вісім, п'ятдесят два, сорок, сто шістдесят.

В цей момент Ла-В'євіль з'явився на палубі.

— Шевальє,—крикнув йому Буабертло,—проти нас триста вісімдесят гармат.

— Ну, що ж!—сказав Ла-В'євіль.

— Ви тількищо оглядали батарею, Ла-В'євіль. Скільки, врешті, ми маємо гармат, спроможних стріляти?

— Дев'ять.

— Ну, що ж!—сказав і Буабертло.

Він узяв підзорну трубу з рук лоцмана і розглядав горизонт.

Вісім кораблів, мовчазні й чорні, здавалися нерухомими, але вони більшали.

Вони непримітно наближалися.

— Капітане, от мій рапорт,—сказав Ла-В'євіль.—Я не довіряв цьому „Клейморові“. Завжди неприємно, коли тебе саджають на корабель, який тебе не знає і не любить. Англійський корабель зрадливий для французів. Клята каронада це довела. Я оглянув усе. Якорі добрі. Не з раковистого заліза, а з добре звареного. Кільця якорів міцні. Канати чудові, легко розмотуються і мають відповідну довжину—сто двадцять сажнів. Сила снарядів. Шість канонірів убито. По сто шістдесят пострілів на гармату.

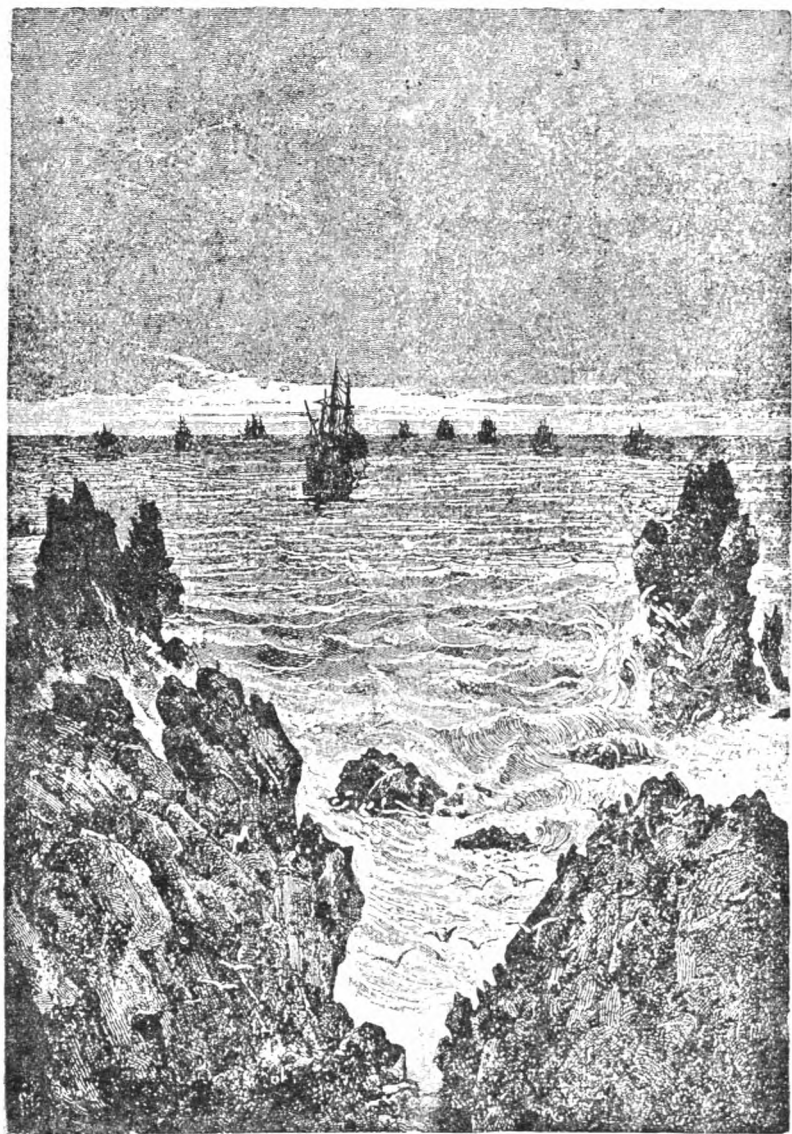
— Бо гармат же тільки дев'ять,—пробурчав капітан.

Буабертло наставив знову свою підзорну трубу на обрій. Ескадра повільно наближалася.

Каронади мають ту перевагу, що трьох людей досить, щоб їх обслуговувати. Але вони гірші тим, що стріляють не так далеко і не так влучно, як інші гармати. Отже ескадру треба було підпустити на віддаль пострілу каронади.

Капітан тихо віддавав накази. Тиша запанувала на кораблі. Сигналу тривоги не давали, але робилося все, як по цьому сигналу. Корвет непридатний був для боротьби ні з людьми, ні з хвилями. Проте використали все можливе з цих решток військового корабля. Біля бейфутів на шкафуті¹

¹ Шкафут—місце на палубі судна між фок-щоглою і грот-щоглою.

згромадили всі, які були, запасні канати, на випадок, що доведеться зміцнювати щогли. Впорядкували пункт для раних. За тодішнім морським звичаєм заклали борти парусами й канатами, що захищало від куль, але не від ядер. Принесли калібри, хоч і пізно вже було робити калібровку ядер; алеж таких пригод ніхто не сподівався. Кожен матрос дістав ладівницю і причепив до пояса пару пістолетів та кинджал. Склали койки. Наставили гармати. Зарядили мушкети. Приготували сокири та крюки. Підготували камери з зарядами й ядрами. Відчинили порохову камеру. Кожен став на своє місце. Все це—не кажучи й слова, ніби в кімнаті вмираючого. Все робилося швидко і скорботно.

Потім зашпрингували корвет. У нього було шість якорів, як у фрегата. Їх опустили всі шість: на носі, на кормі, з боку чистого моря, з боку бурунів, з правого борту і з лівого.

Всі дев'ять вцілілих каронад поставили батареєю з одного боку, з боку ворога.

Ескадра, не менш тихо, теж виконувала свій маневр. Вісім кораблів утворювали тепер півколо прямо проти Менк'є. „Клеймор“, замкнений у цьому півколі, до того ж зв'язаний своїми власними якорями, був притиснутий до рифу, тобто рокований на загин.

Немов зграя собак оточила дикого кабана, що не подає голосу, а тільки вишкіряє зуби.

Здавалося, обидві сторони чогось ждали.

Каноніри „Клеймора“ були біля своїх гармат.

Буабертло сказав Ла-В'євілеві:

— Мене бере бажання розпочати вогонь.

— Химерна забаганка,—відповів Ла-В'євіль.

ІХ

ХТОСЬ РЯТУЄТЬСЯ

Пасажир не сходив з палуби, він безстрашно спостерігав усе.

Буабертло підійшов до нього.

— Пане,—сказав він,—приготування закінчено. Отже, ми

прикуті тепер до своєї могили. Ми не вирвемося. Ми в пастці між ескадрою й рифом. Здатися ворогові або загинути в бурунах—іншого вибору ми не маємо. Нам лишається один вихід—умерти. Краще бій, ніж розбиття. Я волю краще бути застреленим, ніж потопленим; в справі смерті я віддаю перевагу вогневі перед водою. Але вмерти—це наша справа, але не ваша. Ви людина, обрана принцями, на вас покладено велике завдання керувати війною в Вандеї. Не стане вас, то, можливо, загине монархія. Отже, ви повинні жити. Наша честь зобов'язує нас лишатися тут, ваша—вибратися звідси. Ви повинні, пане генерал, залишити судно. Я дам вам гребця й човен. Досягти берега кружним шляхом—річ не неможлива. Ще не настав день, вали високі, море темне, ви врятуєтесь. Бувають випадки, коли втекти—це перемогти.

Старий на знак згоди поважно кивнув своєю суворою головою.

Граф Буабертло крикнув гучним голосом:

— Солдати й матроси!

Усякий рух припинився, і всі обличчя з усіх кінців судна повернулися до капітана.

Він продовжував:

— Чоловік, що є між нами,—представник короля. Нам його довірили, ми мусимо його вберегти. Він необхідний для французького трону. Тому, що немає принца, він буде—принаймні, ми так сподіваємося,—вождем Вандеї. Це великий бойовий командир. Він мав прибути до Франції з нами, треба, щоб він прибув без нас. Врятувати голову, це врятувати все.

— Правильно! Правильно!—закричав в один голос увесь екіпаж.

Капітан продовжував:

— Він теж натрапить на серйозні небезпеки. Добратися до берега не легко. Потрібен великий човен, щоб перемагати високу хвилю, а він має бути маленький, щоб уникнути ескадри. Пристати до берега треба в безпечному місці, краще біля Фужера, ніж біля Кутанса. Потрібен досвідчений матрос, добрий гребець і добрий плавець, що був би з цього краю і добре знав усі проходи. Ще досить темно, і човен

може непомітно відійти від корвета. А потім він зовсім сховається за порохом димом. Він малий, і зможе пройти по мілкому. Там, де пантера впіймається, там ласка прослизне. Для нас немає проходу, а для човна є. Він відпливе на веслах, ворожі кораблі його не помітять, а ми тим часом їх забавимо. Правда ж?

— Правильно! Правильно!—знову закричав екіпаж.

— Не можна гаяти й хвилини,—додав капітан.—Чи є на це охочий?

У темряві один матрос виступив з рядів і сказав:

— Я.

Х

ЧИ ВРЯТУЄТЬСЯ?

Кілька хвилин згодом один із тих маленьких човнів, що мають спеціальне призначення обслуговувати капітанів, відділився від корабля. В цьому човнику було два чоловіки: старий пасажир, що сидів на кормі, і матрос-охотник спереду. Було ще зовсім темно. Матрос, виконуючи наказ капітана, чимдуж гріб у напрямі до Менк'є. А втім, усякий інший шлях був і неможливий.

В човен поклали трохи провізії—мішок сухарів, шматок копченої бичини і барильце з водою.

В той момент, коли човник виходив у море, Ла-В'євіль, жартуючи навіть перед загином, перехилився через борт корвета і кинув човнові прощальне:

— В цій посудинці добре рятуватися, а тонути—прямо чудово.

— Годі сміятися, пане,—сказав лоцман.

Відстань між корветом і човном хутко більшала. Вітер і хвиля були сприятливі для гребця, і маленьке суденце швидко линуло, колихаючись у сутіні і ховаючись за великими вигинами валів.

Над морем нависло якесь гнітюче чекання.

Раптом у цій всеосяжній і тривожній тиші океану почувся голос. Підсилюваний рупором, як мідною маскою античної трагедії, він здавався майже надлюдським.

Це говорив капітан Буабертло.

— Королівські моряки,—крикнув він,—підійміть білий прапор на грот-щоглі. Ми востаннє бачитимемо сьогодні, як сходить сонце.

І гарматний постріл пролунав з корвета.

— Хай живе король!—закричав екіпаж.

Тоді з глибини обрію пролунав інший клич, далекий, неясний, проте чутний:

— Хай живе Республіка!

І гуркіт, подібний до гуркоту трьох сот громів, прокотився над глибинами океану.

Бій почався.

Море вкрилося димом і вогнем.

Від ядер, що падали в воду, з усіх боків здіймалися над хвилями стовпи водяної піни.

„Клеймор“ став плювати вогнем на вісім кораблів. Водночас ескадра, згрупувавшись півмісяцем круг „Клеймора“, палила з усіх своїх батарей. Обрій вкрився загравою. Немов вулкан устав з дна моря. Вітер гойдав увесь цей безмежний пурпур битви, у якому, немов привиди, то зникали, то знову з'являлись кораблі. На першому плані чорним скелетом ви-мальовувався на цьому червоному фоні корвет.

На вершку його грот-щогли виднівся білий з ліліями прапор.

Два чоловіки, що були в човні, мовчали.

Трикутна мілина Менк'є, ніби підводна горбовина, більша розмірами за острів Джерсей. Море вкриває її, але в найвищому її пункті є плато, що здіймається над морем і в час найбільших припливів. На північний схід від нього відділяються шість великих стрімких скель, утворюючи ніби мур, що подекуди обвалився. Прохід між цими скелями і плато приступний тільки для дуже мілко заглиблених суден. За цим проходом починається вільне море.

Матрос, що взявся непомітно провести човен, спрямував його в цей прохід. Таким способом він захищався рифом Менк'є від битви. Він вправно проплив вузьким каналом, уникаючи підводного каміння з правого і лівого боку. Тепер скелі зовсім закрили битву. Заграва на обрії почала блід-

пути, а лютий гуркіт канонади тихшати через збільшення відстані. Але вибухи не припинялися, отже можна було зрозуміти, що корвет тримається і хоче вистріляти до останнього всі свої заряди.

Незабаром човен вийшов на чисту воду, йому не загрожували скелі, до нього не могли досягти ядра.

Поволі море світлішало, ясні смуги між обрієм і хмарами раптом поширшали, бризки піни заіскрилися світлом, гребні хвиль забілили. День настав.

Човен уникнув небезпеки від ескадри. Але лишалося зробити ще найважче. Човен врятувався від обстрілу, але не від аварії. Він був у вільному морі—маленька шкарлупинка без палуби, без парусів, без щогл, без компаса, не маючи інших засобів, крім весел. Він мусів боротися проти океану й урагану, цей атом, відданий на ласку колоса.

І от у цій безмежності, цій відлюдності, підвівши осяяне блідим ранковим світлом лице, чоловік на носі човна, пильно дивлячись в лице чоловіка на кормі, сказав йому:

— Я брат того, кого ви звелили розстріляти.

КНИГА ТРЕТЯ

ГАЛЬМАЛО

I

СЛОВО—ГЛАГОЛ

Старик помалу підвів голову.

Чоловікові, що говорив до нього, було приблизно тридцять років. Лице його було вкрите морським загаром, очі він мав дивні: крізь проникливий погляд матроса прозирала простодушність селянина. Він міцно тримав весла у своїх

дужих руках. Вигляд він мав лагідний. За поясом у нього був кинджал, два пістолети й чотки.

— Хто ви?—спитав старий.

— Я вам тількищо сказав.

— Що ви хочете від мене?

Чоловік кинув весла, схрестив на грудях руки і відповів:

— Вбити вас.

— Як знаєте,—сказав старий.

Матрос підвищив голос.

— Приготуйтеся.

— До чого?

— Умерти.

— Чому я маю вмерти?—спитав старий.

Настало мовчання. Чоловік, здавалося, на момент був спантеличений цим запитанням. Потім відповів:

— Я ж сказав, що хочу вас убити.

— А я вас питаю: чому?

Блискавка майнула в очах матроса.

— Бо ви вбили мого брата.

Старий відказав холодно:

— Спочатку я врятував його життя.

— Це правда. Ви його спершу врятували, а потім убили.

— Це не я його вбив.

— А хто ж тоді?

— Його провина.

Матрос збентежено дивився на старого. Потім його брови гнівно насупились.

— Як вас звати?—спитав старий.

— Я називаюся Гальмало, але вам немає потреби знати мое ім'я, щоб бути вбитим мною.

В цей момент сонце зійшло. Один промінь упав прямо на матроса і освітив враз його дике лице. Старий уважно розглядав його.

Канонада все ще тривала, але з перервами й агонізуючими скачками. Дим застилав обрій. Човен, яким гребець більше не керував, плив, куди несло.

Матрос вихопив правою рукою пістолет зза пояса, а лівою взяв чотки.

Старик підвівся:

— Ти віриш у бога?—спитав він.

— Отець наш на небесах,—відповів матрос.

І він перехрестився.

— Ти маєш матір?

— Маю.

Він перехрестився вдруге. Потім промовив:

— Ну, годі. Даю вам хвилину, монсеньйор.

— Чому ти називаєш мене монсеньйором?

— Бо ви сеньйор. Це видно.

— А ти маєш сеньйора?

— Маю, ще й великого пана. Хіба можна жити без сеньйора?

— Де він?

— Не знаю. Він покинув наш край. Він називається пан маркіз де-Лантенак, віконт¹ де-Фонтене, принц Бретонський. Він сеньйор семи лісів. Я ніколи його не бачив, але це не заважає йому бути моїм паном.

— А якби ти його побачив, ти б скорився йому?

— Розуміється. Я був би поганином, якби не корився! Треба коритися богові, потім королеві, що все одно як бог, потім сеньйорові, що все одно як король. Але не про це річ, ви вбили мого брата, я повинен убити вас.

Старий відказав:

— Насамперед, я добре зробив, що вбив твого брата.

Матрос стиснув пістолет у руці.

— Досить!—сказав він.

— Гаразд,—сказав старий. І спокійно додав:

— А де ж священик?

Матрос глянув на нього.

— Так, священик. Я дав священика твоєму братові, ти повинен дати мені.

— Я не маю його,—сказав матрос.

І продовжував:

— Де ж тут священики у вільному морі?

¹ Віконт—дворянський титул у Франції і Англії, середній між графом і бароном.

Чути було конвульсійні вибухи чимраз дальшого бою.

— Ті, що вмирають там, мають священника,—сказав старий.

— Це правда,—пробурмотів матрос,—вони мають корабельного священника.

Старик продовжував:

— Ти згубиш мою душу, а це тяжкий гріх.

Матрос задумано похилив голову.

— І гублячи мою душу,—додав старий,—ти губиш свою. Слухай. Мені шкода тебе. Ти зробиш те, що схочеш. Я виконав недавно свій обов'язок, врятовуючи твого брата, а потім відбираючи в нього життя, я виконую свій обов'язок і тепер, стараючись спасти твою душу. Подумай. Це ж до тебе стосується. Чуєш ти зараз постріли гармат? Там гинуть люди, там є такі, що конають у розпачі, там є чоловіки, що не побачать більше своїх жінок, є батьки, що не побачать більше своїх дітей, брати, що, як і ти, не побачать більше своїх братів. І з чієї вини? З вини твого брата. Ти ж віриш у бога? Гаразд, ти знаєш, що бог стражде в цей час: стражде о свідому сині, найхристияннішому королеві Франції, що є дитя, як дитя Ісус, і ув'язнений у башті Тампля; бог стражде о своїй бретонській церкві; бог стражде о своїх споганених храмах, о пошматованих євангеліях, осквернених молитовнях, об убієнних священниках. Чого ми бажали всі на кораблі, який гине в цей момент? Ми бажали допомагати божій справі. Якби твій брат добре служив, якби він вірно виконував свою повинність, нещастя з каронадою не сталося б, корвет не був би ушкоджений, не збився б з дороги, не натрапив би на цей проклятий флот, і ми всі висідали б тепер у Франції. Бувши відважними людьми й моряками, ми з шаблями в руках, з розгорнутим білим прапором, численні радісні пішли б допомагати хоробрим селянам Вандеї врятувати Францію, врятувати короля, врятувати бога. От що ми бажали робити, от що ми зробили б. От що я, один, який лишився, іду робити. Але ти перешкоджаєш цьому. В цій боротьбі нечестивців проти священників, в цій боротьбі царевбивць проти короля, в цій боротьбі сатани проти бога—ти за сатану. Твій брат був

перший помічник діавола, ти—другий. Він почав, ти закінчуєш. Ти з царевбивцями проти трону, ти з нечестивцями проти церкви. Ти відбираєш у бога його останню змогу. Бо коли не буду там я, представник короля, то й далі горітимуть села, родини плакатимуть, священники обливатимуться кров'ю, Бретань страждатиме, король буде у в'язниці, а Ісус Христос скорбітиме. А хто спричинить усе це? Ти. Що ж, це твоя справа. Я сподівався від тебе зовсім протилежного. Я помилився. Ах, так, правда, я вбив твого брата, ти маєш рацію. Твій брат виявив хоробрість, я нагородив його; він був винен, я його покарав. Він зрадив свою повинність, я свою виконав. Те, що я зробив, я зробив би знову. І, клянусь святою Анною Орейською, яка бачить нас, в такому випадку, коли я звелів розстріляти твого брата, я звелів би розстріляти й свого сина. Тепер ти господар. І мені шкода тебе. Ти збрехав своєму капітанові. Ти, християнин, не маєш віри. Ти, бретонець, не маєш честі. Мене доручили тобі, покладаючись на твою вірність, а ти чиниш зраду. Ти вбиваєш мене, хоч обіцяв вберегти моє життя. Знаєш ти, що ти тут губиш? Себе самого. Ти забираєш моє життя у короля і віддаєш своє вічне життя діаволові. Що ж, чини свій злочин. Ти дешево продаєш своє місце в раю. Дякуючи тобі діавол переможе, дякуючи тобі храми палатимуть, дякуючи тобі нечестивці і далі переливатимуть дзвони на гармати. Розстрілюватимуть людей тим, що мало спасати душі. Може й зараз, коли я розмовляю з тобою, дзвін, що дзвонив на твої хрестини, вбиває твою матір. Ну, помагай діаволові. Не гайся. Так, я засудив твого брата, але знай, що я був знаряддям божим. А ти засуджуєш божий промисел! Ти, може, засудив би й блискавку на небі? Нещасний, ти будеш засуджений нею. Бережись того, що ти хочеш зробити. Хіба ти знаєш, чи нема на мені благодаті божої? Ні. Чи тобі все одно? Що ж, роби те, що намірився. В твоїй волі кинути мене в пекло, і себе разом зі мною. Моя і твоя вічна погибель у твоїй руці. Відповідатимеш перед богом ти. Ми самі і віч-на-віч перед безоднею. Продовжуй же, кінчай, довершуй! Я старий, а ти молодий. Я беззбройний, а ти озброєний. Убий мене.

В той час, як старий, випроставшись на весь зріст, говорив ці слова голосом, дужчим за шум моря, його постать через гойдання човна на хвилях то затінювалась, то освітлювалась. Матрос був смертельно блідий. Великі краплі поту падали з його лоба. Він тремтів, як лист. Іноді він цілував свої чотки. Коли старий скінчив, матрос кинув свій пістолет і впав на коліна.

— Змилуйтесь, монсеньйор! Простіть мені!—скрикнув він.—Ви говорите, як сам бог. Я винен. Винен був і мій брат. Я зроблю все, щоб спокутувати його злочин. Розпоряджайтесь мною. Наказуйте. Я коритимусь.

— Я прощаю тобі,—сказав старий.

II

ПАМ'ЯТЬ СЕЛЯНИНА ВАРТА ЗНАННЯ КОМАНДУВАЧА

Провізія, що була в човні, знадобилась.

Двом утікачам, змушеним пробиратися довгими манівцями, тільки через тридцять шість годин вдалося досягти берега. Вони пробули ніч на морі. Але ніч була гарна, тільки що місяць світив занадто ясно для людей, які хочуть бути непоміченими.

Ім довелося спочатку віддалитися від Франції і впливти у чисте море в напрямі до Джерсея.

Вони чули останні постріли розстрілюваного корвета, що лунали, як передсмертний рев лева, убитого в лісі мисливцями.

Корвет „Клеймор“ загинув так, як і „Месник“, але слави не випало йому. Не можна бути героєм, б'ючись проти батьківщини.

Гальмало був надзвичайний моряк. Він виявляв дива вправності й кмітливості. Цей імпровізований маршрут через великі хвилі, між рифами і пильною вартою ворога, був шедевром. Вітер поменшав, море стало лагідним.

Гальмало обминув Ко-де-Менк'є, обійшов Шоссе-о-Беф, зайшов, щоб перепочити кілька годин, у маленьку бухточку, яка утворюється тут на півночі в час відпливу, потім знову спустився на південь, знайшов спосіб пройти між

Гранвілем і островом Шозе, не бувши помічений ні шозейською, ні гранвільською вартою. Він зайшов у бухту Сен-Мішель, і це було дуже сміливо, бож це близько від Канкаля, місця, де стояла крейсерська ескадра.

Надвечір другого дня, приблизно за годину до заходу сонця, він лишив позаду гору Сен-Мішель і пристав до низького берега, завжди пустого, бо він небезпечний—на ньому можна загрузнути в піску.

На щастя був приплив.

Гальмало підвів човен скільки зміг до берега, помацав пісок, визнав, що він твердий, випхнув човен на берег і зскачав на землю.

Старик слідом за ним переступив через борт і оглянув обрій.

— Монсенъюр,—сказав Гальмало,—ми тут біля гирла Куенона. З правого боку Бовуар, а з лівого—Гюін. Дзвіниця перед нами—це Ардевон.

Старий нахилився над човном, узяв один сухар, поклав його в кишеню і сказав Гальмало:

— Візьми решту.

Гальмало поклав рештки м'яса та сухарів у мішок і взяв мішок на плечі. Зробивши це, він сказав:

— Монсенъюр, чи вести вас, чи йти за вами?

— Ні те, ні те.

Гальмало здивовано дивився на нього. Старий продовжував:

— Ми розійдемося, Гальмало. Бути вдвох нема чого. Треба бути з тисячею або самому.

Він спинився, вийняв з кишені бант із зеленого шовку, дуже схожий на кокарду, в центрі якого була вишита золотом лілія. Він спитав:

— Ти вмієш читати?

— Ні.

— Це добре. З людиною, що читає, зазнаєш мороки. У тебе добра пам'ять?

— Так.

— Це добре. Слухай, Гальмало. Ти підеш праворуч, а я ліворуч. Я поверну до Фужера, ти—до Бузужа. Не кидай

свого мішка, що надає тобі вигляду селянина. Зброю сховай. Виріж собі десь ціпок. Пробирайся житами, вони високі. Просувайся за огорожами. Іди навпростець через поля. Уникай прохожих. Обминай шляхи й мости. Не заходь до Понторсона. Ага, ти муситимеш переправитись через Куенон. Як ти це зробиш?

— Перепливу.

— Добре. Потім, є й брід. Ти знаєш, де він?

— Між Ансе і В'є-В'елем.

— Гаразд. Ти справді з цього краю.

— Але надходить ніч. Де монсеньйор спатиме?

— Я сам про себе подбаю. А де ти спатимеш?

— Десь у дуплі. До того, як стати матросом, я був селянином.

— Кинь свою моряцьку шапку, що зраджує тебе. Десь роздобудеш селянську.

— О, якийсь картуз дістати легко. Перший рибалка відступить мені свій.

— Добре. Тепер слухай. Ти знаєш ліси?

— Всі.

— Всього краю?

— Від Нуармут'є до Лавал'я.

— Знаєш і назви?

— Я знаю ліси, знаю назви, знаю все.

— Ти нічого не забудеш?

— Нічого.

— Добре. Тепер слухай уважно. Скільки льє¹ ти можеш пройти за день?

— Десять, п'ятнадцять, вісімнадцять, двадцять, коли треба.

— Буде треба. Не пропусти й слова з того, що я тобі скажу. Ти увійдеш у ліс Сент-Обен.

— Біля Ламбала?

— Так. Край яру, що між Сен-Ріелем і Пледельяком, є великий каштан. Ти спинишся під ним. Ти не побачиш нікого.

¹ Льє—старовинна французька міра довжини, приблизно 4 кілометри.

— Але це не завадить комусь там бути. Знаю.

— Ти подаси гасло. Ти вмієш давати гасло?

Гальмало надув щоки, повернувся до моря, і почулося гугукання сови. Воно пролунало наче з нічних глибин; було воно дуже схоже й зловісне.

— Добре,—сказав старий.—Ти це вмієш гаразд.

Він простяг Гальмало бант з зеленого шовку.

— Ось мій бант командувача. Візьми його. Треба, щоб покищо ніхто не знав мого імени. Але цього банта досить. Квітку лілії на ньому вишивала королева у Тампльській в'язниці.

Гальмало став на одно коліно. Він з тремтінням узяв бант з лілією і підніс його до губ; але спинився, мов би злякавшись поцілувати.

— Чи смію я?—спитав він.

— Так, адже цілуєш ти розп'яття.

Гальмало поцілував квітку лілії.

— Устань,—сказав старик.

Гальмало підвівся і сховав бант на грудях.

Старик продовжував:

— Слухай уважно. Ось лозунг: „Повставайте. Ніякого милосердя“. Отже, край Сент-Обенського лісу ти даси гасло. Даси його тричі. Після третього разу ти побачиш чоловіка, що вийде з землі.

— З нори під деревом. Розумію.

— Цей чоловік—Планшено, якого називають також Королівське Серце. Ти йому покажеш цей бант. Він зрозуміє. Ти підеш потім якими хочеш дорогами до Астілейського лісу. Там знайдеш кривого чоловіка, якого називають Мушкетом, і який не милує нікого. Ти йому скажеш, що я його шаную, і щоб він підіймав свої парафії. Потім ти підеш до Куебонського лісу, що за одне лье від Плермеля. Ти даси гасло совиным криком. З нори вийде чоловік. Це Тюо, плермельський сенешаль,¹ що був членом так званих Установчих зборів, але людина наша. Ти йому скажеш озброїти Куебонський замок, що належить маркізові

¹ Сенешаль—вищий представник місцевої судової влади.

де-Герові, який емігрував. Яри, гаї, вибалки—зручна місцевість. Пан Тюо чесна й розумна людина. Потім ти підеш до Сент-Уен-ле-Туа, поговориш з Жаном Шуаном*, що, на мій погляд, є справжній ватажок. Потім підеш до Віль-Англозького лісу, там ти побачиш Гіттера, якого називають Сен-Мартеном, ти йому скажеш наглядати за Курменілем, зятем старого Гупіля з Префельна і ватажком аржантонських якобінців. Запам'ятай усе гаразд. Я нічого не пишу, бо не треба нічого писати. Ла-Руері написав листа—і все пропало. Потім ти підеш до Ружефейського лісу, де є М'елет, що перестрибує через ярки, спираючись на довгу жердину.

— Вона зветься „фертом“.

— А ти так умієш?

— Хіба я не бретонець і не селянин? „Ферт“—наш друг. Він збільшує наші руки і здовжує наші ноги.

— Тобто змаляє ворога і скорочує дорогу. Добре знаряддя.

— Одного разу я своїм фертом відбився від трьох соляних доглядачів, хоч усі вони були з шаблями.

— Коли це було?

— Десять років тому.

— Коли був король?

— Еге.

— Ти, значить, бився, коли був король?

— Еге.

— Проти кого?

— Далєбі не знаю. Я провозив сіль.

— Он як!

— Це звалося боротися проти соляних податків. Хіба соляні податки і король те ж саме?

— Тобі цього не втямити.

— Я прошу монсенйора ласкаво вибачити, що спитав монсенйора.

— Ну, далі. Ти знаєш Ла-Тург?

— Чи я знаю Ла-Тург! Я ж звідти.

— Як?

— А так, що я з Паріньє.

— Справді, Ла-Тург біля Паріньє.

— Чи знаю я Ла-Тург! Великий круглий замок—родинний замок моїх сеньйорів! У ньому великі залізні ворота, які відокремлюють новий будинок від старого і які й з гармати не проб'єш. У новому будинку є славнозвісна книга святого Варфоломія, яку приїжджають дивитися з цікавості. Там у траві багато жаб. З цими жабами я грався зовсім малим. А підземний хід!—я його знаю. Може ніхто, крім мене, про нього не знає.

— Який підземний хід? Я не знаю, про що ти кажеш.

— Це від тих часів, коли Ла-Тург бував у облозі. Люди могли рятуватися з замку, пробираючись підземним ходом у ліс.

— Справді, такий підземний хід є в замку Жупельєр, в замку Юноде і в Кампеонській башті. Але нічого подібного немає в Ла-Тургу.

— Ні, є, монсеньйор. Я не знаю тих ходів, про які монсеньйор каже. Я знаю тільки хід у Ла-Тургу, бо я з того краю. І треба сказати, що ніхто, крім мене, того ходу не знає. Про нього не говорять, це заборонено, бо цим ходом користувались під час воєн пана де-Рогана. Мій батько знав таємницю і показав мені. Я знаю, як туди зайти і вийти. Я можу пройти цим ходом з лісу в башту і з башти в ліс, так що мене ніхто не побачить. Вороги можуть увійти в замок, а там уже нема нікого. От що таке Ла-Тург. О, я його знаю!

Старик якусь хвилину мовчав.

— Ти, мабуть, помиляєшся. Якби була така таємниця, я б про неї знав.

— Монсеньйор, я певен цього. Там є камінь, що повертається.

— Розкажуй! Ви, селяни, вірите в камені, які повертаються, в камені, які співають, в камені, які ходять ночами до струмка пити воду. Все це казки.

— Алеж я сам повертав його, цей камінь...

— Як інші чули спів каменя. Ні, голубе, Ла-Тург є фортеця, міцна й надійна, яку легко захищати. Але треба бути наївним, щоб сподіватися вийти з нього підземним ходом.

— Але, монсеньйор...

Старий низав плечима.

— Не марнуймо часу, давай говорити про діло.

Цей рішучий тон припинив заперечення Гальмало.

Старий продовжував:

— Ну, далі. Слухай. З Ружфе ти підеш до лісу Моншевр'є, там побачиш Бенедісите, начальника Дванадцяти. Це теж добрий чоловік. Він проказує *Benedicite*,¹ розстрілюючи людей. На війні не до чуйності. З Моншевр'є ти..

Він спинився.

— Я забув про гроші.

Він вийняв з кишені і передав Гальмало гаманець і бумажник.

— В цьому бумажнику тридцять тисяч франків асигнаціями, тобто приблизно десять ліврів² і три су.³ Треба сказати, що асигнації фальшиві, але справжні варті майже стільки ж. А в цьому гаманці, вважай, сто луідорів.⁴ Я даю тобі все, що маю. Мені нічого тут не треба. Крім того краще, щоб при мені не могли знайти грошей. Слухай далі. З Моншевр'є ти підеш в Антрэн, де побачишся з паном де-Фротте, з Антрена—в Жупельєр, де побачишся з паном де-Рошкотт, з Жупельєра—в Нуар'є, де побачишся з абатом Бодуеном. Ти затамиш усе це?

— Як „отченаш“.

— Ти побачишся з паном Дюбуа-Гі в Сен-Брісенан-Коль, паном де-Тюрпенем у Моранні, укріпленому городку, і з принцем де-Тальман.

— Хіба принц зі мною стане говорити?

— Я ж з тобою говорю.

Гальмало скинув шапку.

— Тебе скрізь добре приймуть, побачивши цю квітку лілії королеви. Не забудь, що тобі доведеться проходити в таких місцевостях, де тільки горяни та мужики. Переодягнись. Це легко. Ці республіканці такі дурні, що в синьому

¹ *Benedicite*—передобідня молитва.

² Лівр—срібна монета, замінена 1795 р. франком.

³ Су—двадцята частина франка.

⁴ Луїдор—золота двадцятифранкова монета.

одягу, трикутному капелюсі з трикольоровою кокардою можна пройти всюди. Нема ж тепер полків, немає більше форми, окремі частини не мають номери, кожен надягає, що хоче. Ти підеш до Сен-Мерве. Там ти побачишся з Гольє, якого прозвали Великим П'єром. Ти підеш до табору Парне, де побачиш людей з обличчями в сажі. Вони кладуть у рушниці гравій і подвійний заряд пороху, щоб дужче бахкало. Вони добре роблять. Але передусім скажи їм убивати, убивати, убивати. Ти підеш до табору Чорної Корови, що на височині, посеред Шарнійського лісу, далі до Вівсяного табору, до Зеленого і табору Муравок. Ти підеш до Гран-Бордажу, що зветься також О-дю-Пре. Там живе одна вдова, що має зятя Третона, прозваного Англійцем. Гран-Бордаж у парафії Келен. Ти відвідаєш Епіне-ле-Шеврея, Сільє-ле-Гільйома, Паранна і всіх людей в усіх лісах. Ти придбаєш друзів і пошлеш їх на границю Верхнього і Нижнього Мена. Ти побачишся з Жаном Третоном у парафії Веж, з Сан-Регре в Бінйоні, з Шамбором у Бошані, з братами Корбен у Мезонселі, з Пті-Сан-Пером у Сен-Жан-сюр-Ерві. Це той самий, що зветься Бурдуазо. Зробивши це і подавши скрізь лозунг: „Повставайте. Ніякого милосердя“, ти приєднаєшся до великої армії, армії католицької і королівської, там, де вона буде. Ти побачишся з панами д'Ельбе, де-Лескюром, де-Ла-Рошжакленом, з усіма тими ватажками, які ще живі. Ти їм покажеш мій командирський бант. Вони знають, що це значить. Ти тільки матрос, алеж і Катліно тільки биндюжник. Ти їм скажеш від мого імені: настав час провадити обидві війни разом—велику і малу. Вандейська війна добра, Шуанська—гірша. А в громадянській війні чим гірше, тим краще. Про добрість війни судять з кількості зла, яке вона завдає.

Він спинився на мить.

— Гальмало, ти не розумієш слів, але ти розумієш суть, то я й кажу тобі це все. Я сповнивсь довір'я до тебе, бачачи, як ти вправляєшся з човном. Ти не знаєш геометрії, проте надзвичайно маневруєш на морі. Хто вміє вести човен, зможе керувати повстанням. З того, як ти обходив підступи моря, я пересвідчився, що ти виконаєш усі мої дору-

чення. Я продовжую. Отже, ти скажеш ватажкам,—приблизно, як зможеш,—таке. Мені любіша лісова війна, ніж війна на рівнинах. Я зовсім не хочу підставляти сто тисяч селян під кулі синіх солдатів та артилерію пана Карно*. Через місяць я хочу мати п'ятсот тисяч убійників, що ховаються в лісах. Республіканська армія—моя дичина. Браконьєрствувати це і є воювати. Я стратег чагарів. А, от іще слово, якого ти не розумієш. Та це байдуже, ти розумієш, що значить: ніякої пощади! І засідки всюди. Головне—мала війна, велика—на другому плані. Ти ще скажеш, що англійці з нами. Візьмемо республіку між два вогні. Європа нам допоможе. Покінчимо з революцією. Королі провадять з нею війну королівств, ми провадитимемо війну парафій.¹ Ти скажи їм це. Ти зрозумів?

— Зрозумів. Треба все віддати вогню і залити кров'ю.

— Саме так.

— Ніякої пощади.

— Нікому. Саме так.

— Я пройду скрізь.

— Але май обачність. В цьому краї легко наразитись на смерть.

— Смерть мене не турбує. Хто робить перший крок, той, може, стоптує останні свої черевики.

— Ти сміливець.

— А якщо питатимуть ім'я монсеньйора?

— Його не треба докищо знати. Ти скажеш, що не знаєш, і це буде правда.

— Де я побачу монсеньйора?

— Де я буду.

— Як я дізнаюся про це?

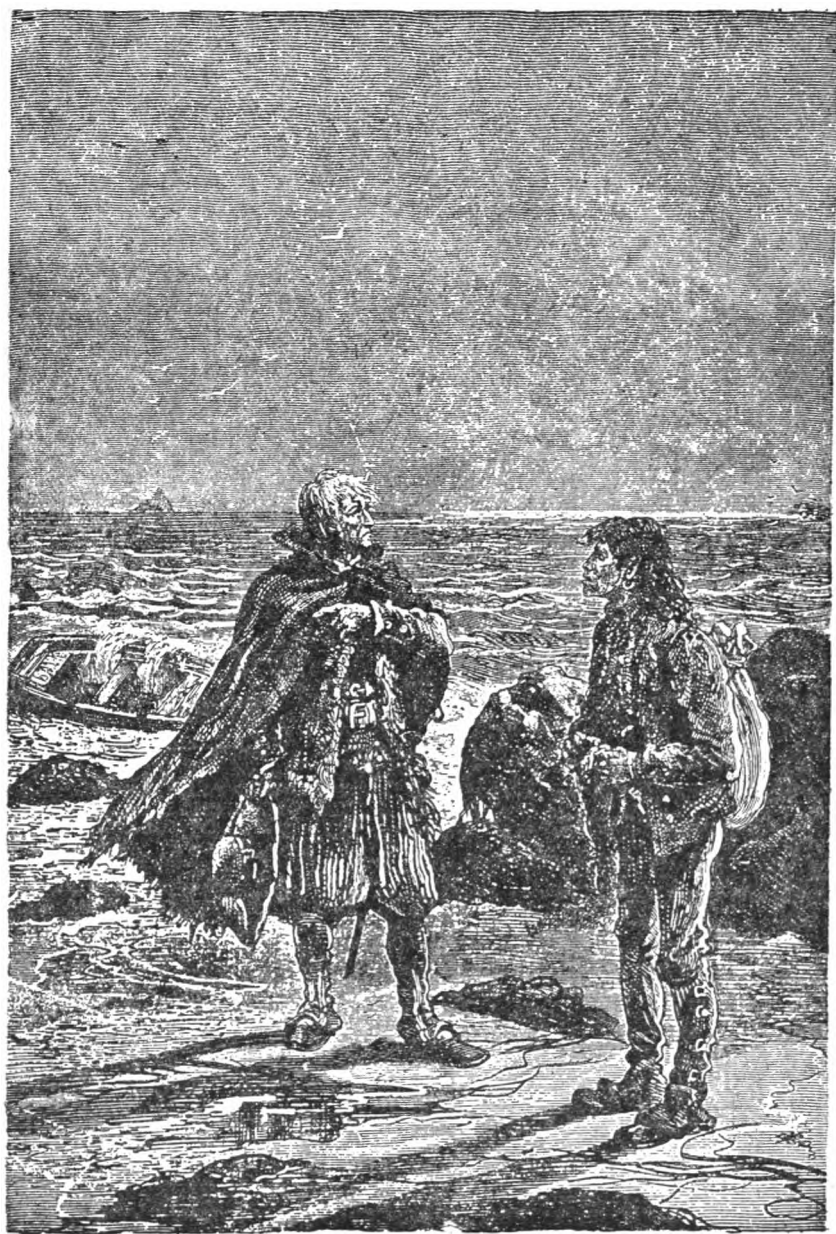
— Усі про це знатимуть. Через тиждень про мене говоритимуть. Я покажу приклади, я помщусь за короля й релігію, і ти визнаєш, що це про мене говорять.

— Розумію.

— Не забувай нічого.

— Будьте певні.

¹ Парафія—церковна громада.

— Іди тепер. Хай боронить тебе бог. Рушай.

— Я зроблю все, що ви мені казали. Я піду. Я говоритиму. Я наказуватиму. Я командуватиму.

— Добре.

— І якщо я виконаю...

— Ти будеш кавалером святого Луї.

— Як мій брат. А коли не виконаю, ви мене розстріляєте.

— Як твого брата.

— Гаразд, монсеньйор.

Старик похилив голову і, здавалось, впав у глибоку задуму. Коли він підвів очі, він стояв сам. Гальмало був тільки чорною крапкою, що зникала на обрії.

Сонце зайшло.

Чайки і чорні поморники поверталися додому, на берег.

У просторі почувалася та невиразна тривожність, яка завжди буває перед тим, як настане ніч. Жаби квакали, кулики з свистом злітали з болотець, граки й галки здіймали передвечірній галас, берегові птахи перекликалися. Але ніякого людського шуму. Самотність була глибока. Жодного паруса в бухті, жодного селянина в полі. Скільки видно було, простір був безлюдний. Великі піскові будяки тремтіли. Біле присмеркове небо широко кидало на берег мертво-бліде світло. В далині ставки на темній рівнині схожі були на розкидані по землі олив'яні пластинки. Вітер дув з моря.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

ТЕЛЬМАРШ

I

ВЕРШИНА ДЮНИ

Старик перечекав, поки зник Гальмало, потім закутався в свій морський плащ і рушив теж. Він ішов помалу, задумливо. І прямував до Гюїна, тим часом як Гальмало пішов до Бовуара.

Позад нього, виступаючи над океаном, як Хеопсова піраміда¹ над пустинею, височіла величезним чорним трикут-

¹ Хеопсова піраміда—найбільша з гробниць єгипетських фараонів (царів), збудована за 3730 р. до нашого літочислення, 145 метрів заввишки і 233 кв. метри в основі.

ником гора Сен-Мішель з своєю тіарою¹—собором і панцером-форт-цею, з своїми двома великими баштами, круглою і чотирикутною, які допомагають горі тримати на собі церкву й село.

Сипучі піски Сен-Мішельської бухти непомітно переміщують свої дюни. У той час між Гюїном і Ардевоном була дуже висока дюна, що тепер зникла. На вершку цієї дуже стародавньої дюни стояв кам'яний стовп, поставлений у XII столітті на спогад про Авраншський собор, що судив убивць святого Фоми Кентерберійського. З вершини цієї дюни видно було всю місцевість далеко навколо, і це давало змогу добре орієнтуватися.

Старик підійшов до цієї дюни і вибрався на неї.

Зійшовши на вершину, старик сів на один з чотирьох наріжних каменів, притулившись до стовпа спиною, і став розглядати природну географічну карту, що слалася біля його ніг.

Він неначе шукав дорогу серед місцевості, добре, проте, йому знайомої. В цьому широкому пейзажі, тьмяному від присмерку, не було нічого виразного, крім чорної лінії горизонту на білому небі.

Помітні були групи дахів одинадцяти містечок і сіл. Можна було відрізнити на віддалі кількох льє всі прибережні дзвіниці, які будуються в цих місцях дуже високі, щоб вони правили при потребі за віхи для перебуваючих у морі людей.

Через кілька хвилин старик, здавалося, знайшов у півтемряві те, що він шукав. Погляд його спинився на купці дерев, мурів і дахів, ледве видній серед рівнини й лісів і схожій на ферму. Він хитнув головою, як людина, що каже подумки: „ага, так“, і став накреслювати пальцем у просторі маршрут через огорожі й ниви. Час від часу він придивлявся до безформної і невиразної речі, яка хиталась над дахом головної будівлі ферми, і наче питав сам себе: „Що ж це таке?“ Воно було безбарвне й невиразне через присмерк. Воно маяло—отже, це не був флюгер, але не було ніяких підстав вважати це й за прапор.

¹ Тіа́ра—корона римського папи.

Він був втомлений і тепер з приємністю сидів на камені й віддавався тому безмежному забуттю, яке дає змореним людям перша хвилина відпочинку.

Є година дня, яку можна назвати безгомінною—година тихомирності, година вечора. Була саме така година. Старик нею тішився. Він розглядав, він слухав. Що? Спокій. Навіть у сильних натур бувають хвилини суму. Раптом цей спокій не порушили, а наче підкреслили голоси прохожих. Це були голоси жінок і дітей. Так лунають іноді в темряві несподівані радісні передзвони. Через кущі не видно було групи, з якої чулися голоси, але ця група йшла повз дюну і простувала до рівнини та лісу. Ці голоси, ясні й свіжі, долинали до задуманого старого. Вони були так близько, що він чув геть усе.

Жіночий голос говорив:

— Треба поспішати, тітко Флешар. А тепер сюди?

— Ні, туди.

І розмову продовжували два голоси—один високий, другий несміливий:

— Як зветься ця ферма, до якої ми зараз наближаємося?

— Ерб-ан-Пайль.

— І нам ще далеко?

— Добрих чверть години.

— Поспішаймо, бо пора вечеряти.

— Ми таки справді спізнилися.

— Треба бігти. Але ваші малюки потомилися. А нас тільки дві жінки, ми не піднесемо трьох опецьків. Та ви, тітко Флешар, і так несете одного. Воно ж справжній свинець. Ви хоч і відлучили цю ненажеру, а весь час її носите. Погана звичка. Ну, хай вона сама пройдесться. Ах, вихолоне зовсім наш сун.

— А добрі черевики ви мені дали. Прямо наче на мене шиті.

— Та краще ж, ніж ходити босоніж.

— Не відставай, Рене-Жан.

— Через нього ми й запізнились. Йому, бач, треба поговорити з кожною дівчинкою, яку зустрине. Моторний хлопець.

— Йому ж уже скоро п'ять років.

— Скажи но, Рене-Жан, чому ти заговорив з тією дівчинкою у селі?

Дитячий голос, голос хлопця відповів:

— Бо це була моя знайома.

Жінка здивувалась:

— Як, ти її знаєш?

— А так,—відповів хлопець,—вона мені сьогодні ранком подарувала звірят.

— Оце так!—скрикнула жінка,—ми тільки три дні тут, а він придбав уже приятельку.

Голоси віддалялися. Усе стихло.

II

AURES HABET ET NON AUDIET¹

Старик лишився нерухомим. Він не думав, навряд чи й мріяв. Круг нього була безтурботність, дрімотний спокій, довірливість і самотність. Ще був ясний день на дюні, майже темно на рівнині і цілковита ніч у лісах. Ніч підіймалася на сході. Кілька зірок прорізали бліде небо в зеніті. Цей чоловік, сповнений жорстокими турботами, заглибився в невимовну лагідність безконечності. Він почував, що в ньому зароджується світанок надії, якщо слово „надія“ можна прикласти до сподіванок громадянської війни. В цю мить йому здавалось, що, ступивши на берег, лишивши море, таке невблаганне, він позбувся всіх небезпек. Ніхто не знав його ім'я, він був сам, зник від ворога, не лишивши сліду позаду, бо на морській поверхні не лишається нічого; ніхто не звертав на нього уваги, навіть не підозрівав. Він відчував у собі якесь надзвичайне заспокоєння. Ще трохи, і він би заснув.

Якраз для цієї людини, що переживала так багато зовнішніх і внутрішніх бур, глибоке безгоміння, яке огортало небо і землю, сповнене було дивними чарами.

¹ Має вуха, але не чує.

Чути було тільки вітер, що дув з моря, але вітер гуде безперервно і майже перестає бути шумом, настільки звикаєш до нього.

Раптом старик підвівся.

Увага його враз прокинулась. Він оглянув обрій. Щось надавало його поглядові напруженої пильності.

Він дивився на дзвіницю в Кормере, у глибині рівнини.

Дійсно, щось незвичайне відбувалося в цій дзвіниці. Її силует виразно окреслювався. Видно було башту з дахом у формі піраміди, а між пірамідою і баштою—клітку для дзвонів, квадратну, наскрізну, відкриту з усіх боків, як це заведено на бретонських дзвіницях.

І от ця клітка поперемінно то закривалась, то відкривалась через рівні інтервали. Її високе вікно вимальовувалося то зовсім білою, то зовсім чорною плямою. То крізь нього видно було небо, то не видно. Ясність і затемнення чергувалися щосекунди з регулярністю ударів молотка по ковалю.

Дзвіниця в Кормере була перед стариком на відстані приблизно двох лье. Він глянув праворуч від неї на дзвіницю в Багер-Пікані, що так само виразно вирисовувалася на обрії. Клітка цієї дзвіниці теж закривалася й відкривалася, як і на дзвіниці в Кормере.

Він глянув ліворуч на дзвіницю в Танісі: дзвіниця в Танісі відкривалася й закривалася, як і дзвіниця в Бегер-Пікан.

Він став одну по одній оглядати всі дзвіниці на обрії, ліворуч—дзвіниці в Куртілі, в Пресе, в Кроллоні і в Круа-Авраншені; праворуч—дзвіниці в Рас-сюр-Куенон, в Мардре і в Па; прямо перед ним—дзвіницю в Понторсоні. Клітки усіх цих дзвіниць ставали поперемінно то чорними, то білими.

Що це мало значити?

Це означало, що всі дзвони гойдались. Їх мали розгойдувати шалено, щоб так вони миготіли.

Отже, що це таке? Очевидно, дзвонили на сполох.

Дзвонили на сполох, дзвонили несамовито, дзвонили скрізь, на всіх дзвіницях, по всіх парафіях, по всіх селах, і нічого не було чути.

Причиною цього була віддаль, через яку звуки не доходили, і морський вітер, що дув у протилежний бік і гнав усі шуми землі за обрій.

Навіжене гудіння дзвонів з усіх боків і водночас глибока тиша—це була зловісна річ, нічого зловіснішого не могло бути.

Старик дивився і слухав.

Він не чув звуків сполоху, він його бачив. Бачити дзвін на сполох—дивне відчуття.

На кого ж обурилися ці дзвони?

Проти кого цей сполох?

III

КОРИСТЬ ВЕЛИКОГО ШРИФТУ

Безперечно, на когось ішли облавою.

На кого?

Цей залізний чоловік здригнувся.

Не може бути, щоб на нього. Як могли довідатися, що він прибув? Неможливо, щоб представників Конвенту вже повідомили про нього. Він же шойно ступив на землю. Корвет же, очевидно, загинув і ніхто з нього не врятувався. Та й на корветі ж ніхто, крім Буабертло та Ла-В'евіля, не знав його імени.

Дзвіниці не припиняли своєї шаленої гри. Він оглянув і перелічив їх машинально, а його думка, стрепенувшись через раптовий перехід з глибокої певності до страшної невідомості, кидалася від одного здогаду до другого. Проте, цей сполох, врешті, можна було пояснити різними причинами, і він, кінець-кінцем, заспокоївся, повторюючи: „Зрештою, ніхто не знає, що я прибув сюди, і ніхто не знає мого імени“.

Вже кілька хвилин він чув легенький шум над собою і позаду. Так мов шелестіло на дереві листя під подувами вітру. Спочатку він не звернув на це уваги. Але шелестіння не припинялося, ставало, сказати б, настійливим, і він обернувся.

Це дійсно шелестів лист, тільки паперовий. Вітер шарудів над його головою приклеєною до стовпа великою об'явою. Її приліпили недавно, бо вона була ще вогка, і вітер шарпав та відривав її.

Старий зійшов на дюну з другого боку і тому не побачив цієї об'яви зразу.

Він вибрався на камінь, на якому сидів, і придержав рукою загнутий вітром ріжок об'яви. Небо було ясне, в червні смеркає довго. Внизу дюни було вже темно, а вгорі ще не зовсім Частина об'яви була надрукована великими літерами, і було ще досить видно, можна було прочитати. Він прочитав:

Французька республіка, єдина і неподільна

„Ми, Прієр із Марни, представник народу при армії Шербурзького побережжя, наказуємо:

Колишнього маркіза де-Лантенака, віконта де-Фонтене, так званого п'явца Бретонського, що таємно зійшов на берег біля Гранвіля, оголошено поза законом. Його голова поцінована. Хто видасть його, живого чи мертвого, дістане шістдесят тисяч ліврів. Ця сума буде виплачена не асигнаціями, а золотом. Батальйон Шербурзької армії негайно висилається зустрінути й розшукати цього колишнього маркіза Лантенака. Сільські громади запрошуються давати цьому батальйонові допомогу. Дано в громадському домі у Гранвілі, 2 червня 1793 року. Підписано:

Прієр із Марни.“

Під цим прізвиськом був другий підпис, багато дрібнішими літерами, які в сутіні вже не можна було прочитати.

Старий насунув на очі капелюх, зав'язав під самим підборіддям капюшон свого морського плаща і швидко зійшов з дюни. Не було чого затримуватися на освітленій ще вершині.

Можливо, він і так пробув на ній занадто довго. Верх дюни був єдиною видимою ще точкою пейзажу.

Спустившись вниз, у темряву, він стишив ходу.

Він пішов, як намітив раніше, в напрямі до ферми, сподіваючись, очевидно, що там буде безпечніше.

Навколо було безлюдно. Це була година, коли тут не буває прохожих.

Він спинився за кущем, скинув свій плащ, вивернув свою куртку хутром угору, знову загорнувся у драний плащ, підв'язаний мотузком біля шиї, і рушив далі.

Світив місяць.

Він дійшов до перехрестя двох доріг, де стояв старий кам'яний хрест. Біля його підніжжя виднівся білий чотирикутник—певно, це була така ж об'ява, як і прочитана ним. Він підійшов до неї.

— Куди ви йдете?—спитав його чийсь голос.

Він обернувся.

У зарості стояв чоловік, високий, як і він, на зріст, і старий, як він, з білим волоссям, і ще обідраніший за нього. Майже його двійник.

Цей чоловік спирався на довгий ціпок.

Чоловік повторив:

— Я вас питаю, куди ви йдете?

— Скажіть раніше, де я?—сказав старик майже з гордовитою спокійністю.

— Ви в сеньйорії Таніс, де я—жебрак, а ви—сеньйор.

— Я?

— Так, ви, пане маркіз де-Лантенак.

IV

ХАРПАК

Маркіз де-Лантенак,—будемо відтепер називати його власним ім'ям,—відповів спокійно:

— Що ж, видайте мене.

Чоловік продовжував:

— Ми обидва дома тут: ви—в замку, я—в чагарнику.

— Годі балакати. Видайте мене,—сказав маркіз.

Чоловік далі говорив:

— Ви ж ішли до ферми Ерб-ан-Пайль?

- Так.
- Не йдіть туди.
- Чому?
- Бо там сині.
- Відколи?
- Уже три дні.
- Жителі ферми вчинили їм опір, звичайно?
- Ні. Вони відчинили їм усі ворота.
- А!—сказав маркіз.

Чоловік показав пальцем на дах ферми, що виднівся на деякій віддалі між деревами.

- Ви бачите дах, пане маркіз?
- Бачу.
- А бачите, що над ним?
- Що має на вітрі?
- Так.
- Прапор.
- Трикольоровий,—сказав чоловік.

Це була річ, на яку маркіз уже звертав увагу, коли був на дюні.

- Чи не дзвонять на сполох?—спитав маркіз.
- Так.
- З якої причини?
- Певно, через вас.
- А чого не чути?
- Вітер заважає.

Чоловік продовжував:

- Ви бачили об'яву?
- Так.
- Вас шукають.

І, кинувши погляд у напрямі до ферми, він додав:

- Там півбатальйона.
- Республіканців?
- Парижан.
- Гаразд —сказав маркіз,—ходім.

І він ступив крок до ферми.

Чоловік схопив його за руку.

- Не йдіть.

— А куди ж мені йти?

— До мене.

Маркіз глянув на жебрака.

— Слухайте, пане маркіз, у мене не так добре, зате безпечно. Халупина нижча від льоху. Замість підлоги—підстилка з моху, замість стелі—покрівля з гілля й трави. Ходім. На фермі вас розстріляють. У мене ви заснете. Ви ж, мабуть, втомлені. А ранком сині рушать далі, і ви підете куди схочете.

Маркіз розглядав цього чоловіка.

— На чиему ви боці?—спитав маркіз.—Ви республіканець? Рояліст?

— Я бідняк.

— Ні республіканець, ні рояліст?

— Гадаю, що ні.

— Ви за чи проти короля?

— Я не маю на це часу.

— А якої ви думки про те, що тепер відбувається?

— Я не маю з чого жити.

— І все таки ви хочете допомогти мені.

— Я бачу, що ви поза законом. Що це таке—закон? Можна, значить, бути поза ним? Я не розумію. А я—чи я в законі? Чи поза законом? Я нічого про це не знаю. Вмирати з голоду, чи значить це бути в законі?

— Відколи ви вмираєте з голоду?

— Все моє життя.

— І ви мене рятуєте?

— Так.

— Чому?

— Я сказав собі: „От ще бідніший за мене. Я маю право хоч дихати, а він ні“.

— Це правда і ви мене рятуєте?

— Певна річ. Ми тепер брати, монсеньйор. Я прошу хліба, ви просите життя. Ми—обидва жебраки.

— А ви знаєте, що моя голова поцінована?

— Так.

— Звідки ви знаєте?

— Я читав об'яву.

— Ви вмієте читати?

— Так. І писати теж. Чому я маю бути худобиною?

— Отже, раз ви вмієте читати і прочитали об'яву, ви знаєте, що той, хто мене видасть, дістане шістдесят тисяч франків.

— Я знаю.

— Не асигнаціями.

— Так, я знаю, золотом.

— Ви знаєте, що шістдесят тисяч франків—це ціле багатство?

— Знаю.

— І той, хто мене видасть, стане багатцем?

— То що?

— Багатцем!

— Я й подумав якраз про це. Побачивши вас, я сказав собі: „Той, хто видасть цього чоловіка, дістане шістдесят тисяч франків і зробиться багатцем! Треба швидше його сховати“.

Маркіз пішов за бідняком.

Вони увійшли в гущавину. Землянка жебрака була тут. Вона була вирита під коріннями великого старого дуба, що прикривав її своїми гілками. Це було низьке, темне, сховане, невидиме приміщення. В ньому вистачало місця для двох.

— Я передбачав, що мені доведеться може приймати гостя,—сказав жебрак.

Такі підземні житла трапляються в Бретані частіше, ніж думають. Селяни називають їх „скритками“. Так називають і тайники, видовбані в мурах. Кілька горщиків, постіль із соломи або промитих і висушених водоростей, груба рядняна ковдра, кілька шматків губки з кресалом та каганець—оце й усе убранство такого житла.

Жебрак та маркіз зігнулись, трохи проповзли і опинилися в землянці, химерно переділеній товстим корінням дерева, і сіли на купі сухих водоростей, що були ліжком. В проміжок між двома коренями, що правив за двері, проходило трохи світла. Настала вже ніч, але очі пристосовуються до освітлення і завжди можуть знайти трохи світла в темряві. Відблиск місяця пробивався крізь вхід. В кутку

стоїв кухоль з водою, біля нього лежали гречаний корж і каштани.

— Давайте вечеряти,—сказав бідняк.

Вони поділили каштани. Маркіз вийняв свій сухар. І вони стали їсти, гризучи чорний корж і запиваючи один після одного з того самого кухля.

Вони розмовляли.

Маркіз розпитував цього чоловіка:

— То вам усе одно, хоч що б сталося?

— Майже що так. Ви—пани, це ваша справа.

— Але от те, що діється...

— Це діється десь там, угорі...

І жебрак додав:

— І потім, є речі, що відбуваються ще вище: сходить сонце, місяць, він повнішає й ущерблюється. Це мене цікавить.

Він сьорбнув з кухля і сказав:

— Гарна вода, свіжа!

І спитав:

— А вам як подобається ця вода, монсеньйор?

— Як ваше ім'я?—не відповідаючи, спитав маркіз.

— Я називаюся Тельмарш, а прозивають мене Харпак.

— Знаю. Тут так говорять.

— Коли хочуть сказати жебрак. Прозивають мене також Стариком... От уже сорок років називають мене Стариком.

— Сорок років! Алеж ви були молодий тоді?

— Я ніколи не був молодий. Ви молоді завжди, ви, пане маркіз. Ви маєте ноги, як у двадцятилітнього, ви вибираєтесь на велику дюну. А я ледве ходжу: пройду чверть льє і вже втомлений. А нам же однаково років. Та багаті мають ту перевагу, що їдять вони щодня. Їжа добре зберігає.

Помовчавши трохи, жебрак продовжував:

— Бідні, багаті—це страшна річ. Через це й колотнечі. Принаймні, так мені здається. Бідні хочуть бути багатими, багаті не хочуть бути бідними. Я гадаю, що в цьому вся суть. Я не втручаюсь. Події хай собі відбуваються. Я ні за кредиторів, ні за боржників. Я знаю, що є борги, і їх треба платити. Та й годі. Мені більше було б до вподоби, щоб

короля не вбивали, але трудно сказати чому. На це мені можуть відказати: алеж давніше людей чіпляли на дерева за ніщо! Та я й сам бачив, як повісили чоловіка, що мав жінку й семеро дітей, тільки за те, що він підстрелив королівську козу. Є що сказати про обидві сторони.

Він знову помовчав, а потім додав:

— Ви розумієте, я й сам гаразд не доберу: щось відбувається, щось діється, а я живу собі під зірками.

Тельмарш знову на хвилину замислився, потім говорив далі:

— Я трохи костоправ, трохи тямлю в медицині, знаю трави, збираю рослини. Селяни бачать, що я уважний до дрібниць, і вважають мене за чарівника. Я міркую, а вони думають, що я знаю.

— Ви тутешній?—спитав маркіз.

— Нідє в іншому місці ніколи й не був.

— Ви мене знаєте?

— Безумовно. Востаннє я вас бачив, коли ви приїздили останній раз, років зо два тому. Ви звідси поїхали до Англії. І от зараз бачу—стоїть чоловік на вершині дюни. Високий на зріст. Високі люди в нас трапляються рідко. Бретань—країна малих людей. Я добре придивився, а об'яву я вже читав. Я сказав: стривай! І коли ви спускалися вниз, а тут уже місяць зійшов, я вас і впізнав.

— А я от вас не знаю.

— Ви мене бачили, але не помічали.

І Тельмарш-Харпак додав:

— Я вас помітив. Не однаково дивляться прохожий і жебрак.

— Хіба я вас зустрічав раніше?

— Дуже часто, бож я ваш жебрак. Я просив на шляху до вашого замку. Ви мені давали часом. Але той, що дає, не дивиться, а той, що дістає, той усе спостерігає й примічає. Хто говорить про жебрака, говорить про шпигуна. Але я, хоч як часто мені буває сумно, стараюсь не бути поганим шпигуном. Я простягав руку, ви нічого, крім руки, не бачили і ви кидали в неї милостиню, яка потрібна мені була вранці, щоб не померти з голоду ввечері. А доводиться

Іноді нічого не їсти цілу добу. Іноді одне су—це життя. Ви рятували мені життя, я віддячую вам тим же.

— Це правда, ви мене рятуєте.

— Так, я рятую вас, монсеньйор.

І голос Тельмарша став значущим:

— З однією умовою.

— Якою?

— Що ви не прибули сюди робити лих.

— Я прибув сюди робити добро.

— Давайте спати,—сказав жебрак.

Вони лягли щільно один біля одного на постелі з водоростей. Жебрак враз заснув. Маркіз, хоч був дуже втомлений, ще підвівся і якусь хвилину роздумував сидячи, потім поглянув у темряві на бідняка і ліг. Лежати на цій постелі означало лежати на землі. Маркіз скористувався цим, щоб прикласти до землі вухо й слухати. Відомо ж, що звуки передаються в глибині ґрунту. Він почув глухе гудіння: то гули дзвони.

V

ПІДПИСАНО: „ГОВЕН“

Коли він прокинувся, вже розвиднілось.

Жебрак стояв не в землянці, де він не міг випростатися, а надворі, на порозі. Він спирався на ціпок. Сонце світило йому в обличчя.

— Монсеньйор,—сказав Тельмарш,—на дзвіниці в Таніс пробило четверту годину. Я чув чотири удари. Отже, вітер змінився. Це вітер з берега. Ніякого іншого шуму я не чув, значить уже не дзвонять на сполох. Усе спокійно на фермі і в селі Ерб-ан-Пайль. Сині сплять або ж пішли. Найдужча небезпека минула; нам треба розлучитись. Мені час іти.— Він показав рукою до обрію:—Я піду туди.—І показав у другий бік:—А ви йдіть туди.

І жебрак на прощання урочисто махнув маркізові рукою. І сказав, вказуючи на те, що лишилося від вечері:

— Беріть каштани, якщо голодні.

Через хвилину він зник між деревами.

Маркіз устав і пішов у той бік, куди йому вказав Тельмарш.

Була та чарівна година, яка в старій мові нормандських селян зветься „привабою дня“. В кущах цвірінчали щигли й горобці. Маркіз ішов стежкою, якою вів його увечері старий жебрак. Вийшовши з гушавини, він опинився на перехресті доріг, позначеному кам'яним хрестом. Об'ява була на місці, біла й весела під промінням ранкового сонця. Він згадав, що внизу афіші були слова, які він не зміг учора прочитати через темряву. Він підійшов до п'єdestалу хреста. Дійсно, після підпису „Прієр із Марни“ дрібним шрифтом стояло:

„Як тільки особа колишнього маркіза Лантенака буде встановлена, він буде розстріляний“. Підписано: „Командир батальйону, начальник експедиційного загону Говен“.

— Говен!—скрикнув маркіз.

Він стояв у глибокій задумі, втупивши очі в об'яву.

— Говен!—повторив він знову.

Він рушив далі, обернувся, поглянув на хрест, повернувся назад і прочитав об'яву ще раз.

Потім помалу пішов геть. Якби хтось був біля нього, то почув би, що він тихо проказує: „Говен!“

З глибини вибалків, що ними він пробирався, не видно було дахів ферми, яку він лишив ліворуч. Він обходив високий і крутий пагорок, увесь укритий терном у цвіту. Пагорок мав за вершину одну з тих земляних брил, які в цьому краї називають „кабаняча голова“. Біля підніжжя пагорка нічого не можна було побачити за стіною дерев. Листя їх було наче все насичене світлом. Вся природа проіннята була глибокою радістю ранку.

Раптом цей пейзаж став страшним. Мов щось жажне вискочило з засідки. Якийсь смерч диких криків і рушничної стрілянини впав на залиті сонцем поля й ліси, і з того боку, де була ферма, знявся великий стовп диму, пронизаний язиками полум'я, немов уся ферма була горящою скиртою соломи. Було щось зловісне в цьому раптовому переході від спокою до шаленства, в пекельному вибуху серед ясного ранку, в цьому несподіваному жахові. Бій точився в напрямі до Ерб-ан-Пайль. Маркіз спинився.

Немає людини, у якої в таких випадках цікавість не була б дужча за почуття небезпеки. Хочеться взнати, а там хоч і загинути. Він став підійматися на пагорок, біля якого проходила дорога. Звідти його можуть побачити, але й він побачить. Через кілька хвилин він був на „кабанячій голові“ і став вдивлятися.

Дійсно, відбувалась перестрілка і горіло. Він чув вигуки, бачив огонь. Ферма наче стала центром невідомої катастрофи. Що це було? Хтось атакував ферму Ерб-ан-Пайль. Але хто? Чи це був бій? Чи, певніше, військова екзекуція? Сині, як приписував їм революційний декрет, часто карали таким чином непокірні ферми й села. Запалювали, для прикладу іншим, всі ферми й села, які не поробили приписуваних законом просік у лісах для проходу республіканської кавалерії. Зовсім недавно так скарали парафію Бургон біля Ерне. Чи не зробили того ж з Ерб-ан-Пайль? Видно ж було, що в лісах і гаях Таніса та Ерб-ан-Пайль не зроблено жодного з стратегічних проходів, приписуваних декретом. Може, це покарання за непослух? Може, авангард, що зайняв ферму, дістав про це наказ? Хіба ж цей авангард не був частиною одної з тих експедиційних колон, прозваних „Пекельними колонами“?

Густа й дика зарость оточувала з усіх боків пагорок, з вершини якого маркіз провадив спостереження. Ця зарость, яку називали Ерб-ан-Пайльським гась, але яка була по суті добрим лісом, тяглася аж до ферми і ховала в собі, як і всі бретонські хащі, цілу сітку ярів, виярків і стежок, цілий лабіринт, де губилися республіканські загони.

Екзекуція,—якщо це була екзекуція,—мала бути дуже люта, бо дуже коротка. Як і всяке брутальне насильство, вона робилася вмить. Запеклість громадянської війни дозволяє цю дикість.

Доки маркіз, гублячись у здогадках, вагаючись, чи йому спуститися вниз, чи лишитися тут, слухав і спостерігав, грюкіт розгрому припинився чи, краще сказати, розвіявся. Маркіз відзначив, що в гушавині розсипалася буйна й весела ватага. Наче велетенський страшний мурашник закишів під деревами. Від ферми всі кинулися в ліс. Барабани били

наступ. Стріляти з рушниць перестали. Тепер це схоже було на облогу. Здавалося, когось гнали, переслідували, оточували, шукали. По всьому лісу розходився гомін, вигуки гніву й тріумфу безладно зливалися в клекотливий гамір, у якому нічого не можна було розібрати. Раптом серед цього хаосу голосів стали виділятися виразні звуки, як вирисовується чіткий обрис серед клубів диму. Маркіз ясно почув крик:

— Лантенак! Лантенак! Маркіз де-Лантенак.

Це його шукали.

VI

ПЕРИПЕТІЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

І враз, несподівано, навколо нього, з усіх боків у зарості заблищали багнети й шаблі, у півсутіні піднявся триколовий прапор, крик „Лантенак“ заgrimів йому в уші, а біля його ніг, між терновими кущами й гілками дерев, з'явилися люті обличчя.

Маркіз був сам. Він стояв на вершині, видний з усіх кінців лісу. Він ледве бачив тих, що кричали його ім'я, але його бачили всі. Якщо в лісі була тисяча рушниць, він був за ціль для них усіх. Він відрізняв у гущавині тільки горящі, звернені на нього очі.

Він зняв капелюх, відгорнув його край, відломив суху тернову колючку, вийняв з кишені білу кокарду, приколов її разом з піднятим краєм капелюха, надавши йому військової форми. Потім знову надів капелюх так, що відігнутий край відкривав його обличчя й кокарду, і сказав гучним голосом, звертаючись до всього лісу:

— Я людина, яку ви шукаєте. Я маркіз де-Лантенак, віконт де-Фонтене, принц Бретонський, генерал-лейтенант королівської армії. Кінчайте ж. Цілься! Огонь!

І, розкривши враз обома руками свою куртку з козячої шкіри, він оголив груди.

Він опустил очі, шукаючи поглядом націлені рушниці, а побачив криг себе людей, які попадали на коліна.

¹ Перипетія—несподівана зміна, ускладнення.

Залунав безмежний крик:

— Хай живе Лантенак! Хай живе наш сеньйор! Хай живе генерал!

Водночас у повітря полетіли капелюхи, радісно замахали шаблі, і по всій гущавині витикалися палиці, на кінці яких колихалися коричневі шерстяні шапки.

Ті, що оточували його, були вандейською бандою.

Вони попадали на коліна, побачивши його.

Легенда розповідає, що в стародавніх тюрінгенських лісах жили дивні істоти, порода велетнів, більш-менш подібних до людей. Римляни вважали їх за страшних тварин, германці—за богів, що воплотилися на землі. Отже, їх або винищували, або обожнювали—це залежало від того, з ким вони стикалися.

Маркіз був приблизно в становищі подібної істоти, коли вона, сподіваючись, що її почнуть цькувати, як страшну потвору, раптом бачила, що з нею поводяться, як з богом.

Усі ці очі, недавно повні страшних блискавок, спинилися на ньому з якоюсь дикою любов'ю.

Ця ватага була озброєна рушницями, шаблями, косами кирками, киями. На всіх були великі повстяні капелюхи або коричневі шерстяні шапки з білими кокардами, широкі штани по коліна, хутряні куртки, шкіряні черевики; литки у всіх голі; на кожному—сила амулетів¹ і чоток;² всі довговолосі, деякі люті з вигляду, але всі з наївними очима.

Молодий і вродливий чоловік пройшов між цими людьми, що стояли навколюшки, великими кроками піднявся на пагорок і спинився перед маркізом. На ньому, як і на селянах, був повстяний капелюх з білою кокардою на відігнутому краї, але руки мав він білі, носив сорочку з тонкого полотна, а поверх куртки висіла в нього на білому шовковому шарфі шпага з золоченою ручкою.

Зійшовши на пагорок, він кинув на землю капелюх, розв'язав шарф і, ставши на одне коліно, простяг маркізові шарф і шпагу, кажучи:

¹ А м у л е т—річ, що її малокультурні, марновірні люди носять на тілі, як засіб проти хвороб, ран тощо.

² Ч о т к и—разок намиста, на якому відраховували молитви та поклони.

— Ми дійсно шукали вас і знайшли. От шпага командувача. Ці люди тепер ваші. Я був їх командиром, тепер я стаю вищий рангом—я ваш солдат. Прийміть наше покірне шанування. Наказуйте, пане генерал.

Потім він подав знак, і з лісу вийшли люди, несучи трикольоровий прапор. Вони піднялися до маркіза і поклали прапор біля його ніг. Це був прапор, який він бачив крізь дерева.

— Пане генерал,—сказав молодий чоловік, що передав йому шпагу,—це прапор, який ми відбили у синіх, що були на фермі Ерб-ан-Пайль. Монсеньйор, я називаюсь Гавар. Я служив під командою маркіза Ла-Руєрі.

— Добре,—сказав маркіз.

І, спокійно й поважно, він причепив шпагу на шарфі.

Потім, вихопивши шпагу з ножен і махнувши нею над головою, крикнув:

— Устаньте! І хай живе король!

Всі підвелися.

І в глибині лісу почувся несамовитий і тріумфуючий вигук:

— Хай живе король! Хай живе наш маркіз! Хай живе Лантенак!

Маркіз повернувся до Гавара.

— Скільки ж вас?

— Сім тисяч.

І, спускаючись з пагорка разом з маркізом, перед яким селяни розгортали кущі, Гавар продовжував:

— Монсеньйор, це дуже просто. Все це легко пояснити. Ждали тільки іскри. Республіканська об'ява, оголошуючи про вашу присутність, підняла всю місцевість боротися за короля. До того ж про вас таємно повідомив і мер Гранвіля, людина наша. Це він врятував абата Олів'є. Цієї ночі дзвонили на сполох.

— Ради чого?

— Ради вас.

— А!—сказав маркіз.

— І от ми тут.

— І вас сім тисяч?

— Сьогодні. Нас буде п'ятнадцять тисяч завтра. Нас родить край. Коли пан Анрі де-Ла-Рошжаклен їхав до католицької армії, задзвонили на сполох, і за одну ніч шість парафій—Ізерне, Корке, Ешобруань, Об'є, Сент-Обен та Ньюейль—послали йому десять тисяч чоловік. Не було бойового припасу, у одного муляра знайшлося шістдесят фунтів пороху, і пан де-Ла-Рошжаклен рушив з цим. Ми догадувалися, що ви повинні бути десь у цьому лісі, і шукали вас.

— І це ви атакували синіх на фермі Ерб-ан-Пайль?

— Вітер заважав чути сполох. Вони не мали недовір'я, бо там їх селяни добре прийняли. Сьогодні ранком ми наскочили на ферму, сині спали, і справу закінчили в одну мить. Я маю коня. Зволите прийняти його?

— Гаразд.

Один з селян підвів білого коня, осідланого по-військовому. Відмовившись від допомоги, яку пропонував йому Гавар, маркіз сам сів на коня.

— Ура!—закричали селяни. Бо англійські вигуки досить поширені на бретонсько-нормандському березі, жителі якого мають постійні стосунки з островами Ла-Манша.

Гавар віддав по-військовому честь і спитав:

— Де буде ваша головна квартира, монсеньйор?

— Покищо в Фужерському лісі.

— Це один із ваших семи лісів, пане маркіз.

— Треба священика.

— У нас є.

— Хто?

— Вікарій Ербрейської каплиці.

— Я його знаю. Він приїздив на Джерсей.

Священик вийшов з рядів і сказав:

— Тричі, монсеньйор.

Маркіз повернув голову.

— Добрий день, пане вікарій. Вам буде робота.

— Тим краще, пане маркіз.

— Вам багатьох доведеться сповідати. Тих, що побажають, розуміється. Нікого не треба силувати.

— Пане маркіз,—сказав священик,—Гастон у Гемене силує республіканців сповідатися.

— Це ж перукар,—сказав маркіз.—Але сповідь має бути вільна.

Гавар, що відходив дати деякі розпорядження, вернувся.

— Я жду ваших наказів, пане генерал.

— Насамперед, скажіть збиратися в Фужерському лісі. Хай розійдуться і сходяться поодиночі.

— Наказ уже дано.

— Ви казали мені, здається, що жителі Ерб-ан-Пайля добре прийняли синіх?

— Так, пане генерал.

— Ви спалили ферму?

— Так.

— А селище?

— Ні.

— Спалить.

— Сині пробували боронитися, але їх було півторасти, а нас сім тисяч.

— Що це за сині?

— Сині Сантера.

— Того, що звелів бити в барабани, коли страчували короля. Отже, це батальйон парижан?

— Півбатальйона.

— Як зветься цей батальйон?

— На прапорі, пане генерал, напис: „Батальйон Червоної Шапки“.

— Люті звірі.

— Що робити з раненими?

— Добийте.

— Що робити з полоненими?

— Розстріляйте.

— Їх щось із вісімдесят.

— Розстріляти всіх.

— Між ними дві жінки.

— Теж розстріляти.

— І трое дітей.

— Дітей візьміть з собою. Там видно буде, що з ними робити.

І маркіз торкнув коня.

**„НІЯКОЇ ПОЩАДИ!“ (наказ Комуни).—„НІЯКОГО
МИЛОСЕРДЯ!“ (наказ принців)**

У той час, коли все це відбувалося біля Таніса, жебрак ішов до Кроллона. Він спускався в яри, пробирався крізь гущавину, неуважний до всього і уважний до дрібниць, як він сам про себе казав, дужче замріяний, ніж задумливий, бо в задумливості є мета, а в замріяності—ні. Він ішов блукаючи, спиняючись, з'їдаючи то там, то там росток дикого щавелю, п'ючи з струмків, прислухаючись до далекого гуркоту, потім знову підпадаючи під вплив сліпучої чарівливості природи, підставляючи своє дрантя під сонце, можливо, чуючи і людські голоси, але прислухаючись тільки до співу пташок.

Він був старий і неповороткий. Він не міг ходити далеко—чверть льє, як він говорив маркізові Лантенаку, його вже стомлювала. Він звернув трохи вбік до Круа-Аврашен, і настав уже вечір, коли він повертався назад.

Недалеко від Маса стежка, якою він ішов, вивела його на непокритий деревами горб, звідки видно було все навколо, аж до моря.

Його увагу привернув дим.

Нема нічого приємнішого за дим і нічого страшнішого. Буває дим мирний і буває дим злочинний. В густині й кольорі диму виявляється вся різниця між миром і війною, між братерством і ненавистю, між гостинним притулком і могилою, між життям і смертю. Дим, що підіймається над деревами, може бути ознакою найпрекраснішого в світі—домашнього огнища, чи найстрашнішого—пожежі. І все щастя, як і все нещастя людини криється іноді в цій речовині, що її розвіє вітер.

Дим, який побачив Тельмарш, був тривожний.

Він був чорний, і тільки іноді його червонили спалахи, немов огнище, над яким він клубочів, уже догорало. І підіймався він над Ерб-ан-Пайль.

Тельмаш заспішив, прямуючи до цього диму. Він добре втомився, але хотів знати, що це таке.

Він вийшов на горб, до якого прилягали селище й ферма. Вже не було ні ферми, ні селища.

Купа догораючих руїн—от що лишилося від Ерб-ан-Пайля.

Тяжко бачити, як горить палац, а далеко тяжче—як горить халупа. Халупа в огні доводить до розпачу. Плюндрування, що вражає злидні, шуліка, що рве пазурами земляного червяка—це безглуздя, яке стискує серце.

Коли вірити біблійній легенді, людська істота, що бачить пожежу, обертається на статую. Тельмарш на якийсь момент став такою статуєю. Видовище, що було в нього перед очима, зробило його нерухомим. Це знищення відбувалося в цілковитому мовчанні. Жодного людського крику, жодного людського зітхання. Полум'я кінчало пожирати це село, і нічого, крім гуркоту падаючих балок та тріщання солом'яних покрівель, не було чути. Іноді дим розривався на мить, і крізь завалені дахи видно було зяючу середину халуп, де рубінами сяяв жар, де багряніло злиденне лахміття і пурпуром мінілися вбогі старі меблі, засліплюючи Тельмарша блиском страшного нещастя.

У каштановому гаї, що підходив близько до будинків, зайнялося й палало кілька дерев.

Тельмарш прислухався, чи не почує якийсь голос, вигук, заклик. Та нічого не було чути, крім палахкотіння вогню. Все мовчало, крім пожежі. Невже всі втекли?

Куди ділася жвава й працювита купка жителів Ерб-ан-Пайля? Що сталося з ними?

Тельмарш спустився з горба. Перед ним була страшна загадка. Він помалу підходив, пильно вдивляючись. Він наближався до цих руїн з повільністю тіні. Він відчував себе немов приви́дом у цій могилі.

Він підійшов до того, що було недавно ворітьми ферми, і поглянув у двір, що не був уже відгороджений парканом від халуп, які тулилися круг нього.

Те, що він бачив перед цим, було ніщо. Він бачив досі страшне, тепер побачив жахливе.

Посеред двору лежала велика чорна купа, освітлена невиразно відблиском пожежі з одного боку і місяцем—

з другого. Це була купа людей. І всі ці люди були мертві. Круг цієї купи була велика калюжа, яка злегка диміла. Пожежа відсвічувала в цій калюжі. Але не від сусідства вогню була вона червона. Бо це була кров.

Тельмарш підійшов ближче. Він став оглядати одне за одним ці розпістерті тіла. Усі були мертві.

Місяць світив, пожежа теж.

Тіла були трупи солдатів. Всі були босі, в них забрали черевики, забрали й зброю. Тільки синя форма на них лишилася. Подекуди серед купи мертвих рук, ніг і голів виднівся трикутний капелюх з трикольковою кокардою. Це були республіканці. Це були парижани, що напередодні ще були живі і стояли гарнізоном на фермі Ерб-ан-Пайль. Ці люди були розстріляні, бо й лежали симетрично: їх поклали на місці одним залпом, обмірковано й акуратно. Всі були мертві. Жодного хрипу не чулося з купи.

Тельмарш оглянув усі трупи, не пропустивши жодного. Всі були прорешетені кулями.

Люди, які їх розстріляли, певно, поспішали і не мали часу їх закопати.

Він уже збирався піти, коли погляд його упав на низенький мур у дворі, зза якого витикалося чотири ноги. Вони були в черевиках і менші від інших. Тельмарш підійшов до них. Це були ноги жінок.

Дві жінки лежали рядом, теж розстріляні. На одній було щось подібне до солдатської форми, біля неї лежав розбитий порожній боклажок. Це була маркітантка. Вона дістала чотири кулі в голову. Вона була мертва.

Тельмарш оглянув другу. Це була селянка. Вона була смертельно бліда, з зяючим ротом. Очі заплющилися. Ран на голові не було. Лахміття, що правило їй за одяг, при падінні розхристалось, видно було зверху голе тіло. Тельмарш побачив на плечі круглу ранку від кулі. Ключиця була перебита. Він глянув на її посинілі груди.

— Мати, що годувала грудьми дитину.. — прошепотів він.

Він доторкнувся до тіла: воно не захолонуло.

Іншої рани, крім рани на плечі, в неї не було.

Він приклав руку до серця і відчув, що воно хоч ледве-ледве, але б'ється. Вона не була мерта.

Тельмарш підвівся і закричав жакним голосом:

— Чи є тут хтонебудь?

— Це ти, Старик!—відізвався чийсь голос тихо, ледве чуто.

Водночас з ями в руїнах виткнулася голова.

Потім друге обличчя з'явилося з другої ями.

Це були двоє селян, які поховалися—єдині, що лишилися тут живі.

Знайомий голос Харпака заспокоїв їх, і вони вийшли із своїх схованок.

Вони підійшли до Тельмарша, усе ще дуже тремтячи.

Тельмарш зміг крикнути, але не міг говорити: так завжди впливають глибокі переживання.

Він показав їм пальцем на жінку біля своїх ніг.

— Хіба вона ще жива?—спитав один з селян.

Тельмарш ствердно хитнув головою.

— А друга теж жива?—спитав другий селянин.

Тельмарш хитнув головою заперечливо.

Селянин, що перший підійшов, заговорив:

— Усі інші мертві, правда? Я бачив усе. Я був у льоху. Як треба дякувати бога в такі хвилини, що не маєш сім'ї. Мій дім згорів. Господи боже, вони всіх убили! У цієї жінки є діти. Троє маленьких! Діти кричали: „Мамо!“ Мати кричала: „Діти мої!“ Вони вбили матір і забрали дітей. Я це бачив, боже ж ти мій, боже! Всіх перебили і пішли. Вони були задоволені. Вони забрали дітей і вбили матір. Алеж вона жива ще, правда ж, жива? Скажи, Старик, як ти думаєш, можна ще її врятувати? Хочеш, ми перенесемо її в твою землянку?

Тельмарш кивнув головою, погоджуючись.

Ліс підходив до самої ферми. Вони швидко зробили носилки з гілок та папороті. Поклали на них все ще нерухому жінку і рушили крізь зарость. Селяни несли носилки, один у ногах, другий у головах, а Тельмарш держав руку жінки, мацаючи їй пульс.

Дорогою селяни розмовляли, і над скривавленою жін-

кою, обличчя якої від місячного сяйва здавалося ще блідішим, чулися злякані вигуки:

— Всіх повбивати!

— Все спалити!

— Ах, господи боже, що тільки робиться!

— Це отой високий старик звелів.

— Так, це з його наказу.

— Я не бачив, як розстрілювали. Хіба він був там?

— Ні, він пішов раніше. Та це все одно, він же звелів.

— Отже, він усьому й виною.

— Він сказав: „Вбивайте! Паліть! Ніякого милосердя!“

— Він маркіз?

— Та це ж наш сеньйор.

— А як він зветься?

— Маркіз де-Лантенак.

Тельмарш звів очі до неба і пробурмотів крізь зуби:

— О, якби ж я був знав!

ЧАСТИНА ДРУГА

В ПАРИЖІ

КНИГА ПЕРША

СІМУРДЕН

I

ВУЛИЦІ ПАРИЖА В ТІ ЧАСИ

Жили прилюдно, їли на столах, поставлених перед двома, жінки сиділи на папертях церков, готували корпію, співаючи „Марсельзу“*. Парк Монсо та Люксембурзький сад стали місцем для маневрів, на всіх перехрестях повним ходом працювали майстерні зброї, рушниці вироблялися перед очима прохожих, що плескали в долоні. З усіх уст чулося одне: „Треба терпіти! У нас же революція!“ Героїчно усміхалися. Ходили на вистави, як греки в Афінах під час Пелопонеської війни*. На всіх рогах вулиць розклеєні були афіші: „Облога Тіонвіля!“.—„Мати

родини, врятована з полум'я".—„Клуб безтурботних".—„Філософи-солдати".

Німці були під ворітьми міста. Була чутка, що пруський король звелів лишити для нього кілька лож в театрі опери. Все було страшне, і ніхто не мав страху. Жахливий закон про підозрілих*, який був зчином Мерлена де-Дуе, всіх поставив під загрозу гільйотини. Один прокурор, на ім'я Серан, довідавшись, що на нього зроблено донос, ждав арешту, сидючи в хатніх черевиках і халаті біля вікна та граючи на флейті.

Всім було ніколи, всі поспішали. Не видно було жодного капелюха без кокарди. Жінки говорили: „Нам личать червоні шапки“. Увесь Париж мов перебирався на нову квартиру. Крамниці торгівців старими речами були завалені коронами, мітрами,¹ дерев'яними золоченими скіпетрами² та гербовими ліліями,—покидьками з королівських палаців, ознаками знищення монархії. У крамничках ганчірників продавалися рясни та підрясники. До шинків Поршерона³ і Рампонно⁴ під'їжджали на ослах, накритих ризами, люди, вбрані в стихарі й епітрахілі,⁵ і наказували наливати їм вино в соборні дароносиці.⁶ На вулиці Сен-Жак бруківники, самі босі, спинали візок торговця взуттям, купували, склавшись, п'ятнадцять пар черевиків і посиляли в Конвент „для наших солдатів“.

Всюди були виставлені бюсти Франкліна*, Руссо*, Брута і, треба додати, Марата*. На майдані Пале-Рояля напис на фонтані: „Quantos effundit in usus“⁷ був закри-

¹ Мітра—головний убір вищого духовенства.

² Скіпетр—царський (королівський) жезл, одна із ознак влади.

³ Поршерон („Свинопаси")—так звався виселок на північно-східній околиці Парижа. У неділю тут збирався народ у шинках, що стали в епоху термідоріанської реакції улюбленим місцем для бешкетів різних паничів.

⁴ Рампонно—шинок у кварталі Куртіль. Цей квартал взагалі славився подібними закладами.

⁵ Стихарі й епітрахілі—частини одягу, вживаного при релігійних відправах.

⁶ Дароносиця—спеціальна церковна посудина.

⁷ Скільком на користь б'є його струмінь.

тий двома великими акварельними картинами. На одній з них змальований був Кайє де-Жервіль, який повідомляв Національним зборам розпізнавальне гасло арльських „ганчірників“-шифоністів, на другій — Луї XIV в той момент, коли його везли з Варенна* в королівській кареті із підв'язаною до неї дошкою, на якій стояли обабіч два гренадери з багнетами на рушницях.

Тільки деякі з великих магазинів були відкриті. Жінки возили по вулицях візки з іграшками та іншим дрібним крамом. Увечері візки освітлювалися лойовими свічками, і лій капав на крам. Колишні монашки в білих париках торгували з рундуків. Яканебудь лагодильниця панчіх в злиденній ятці була графинею, яканебудь швачка—маркізою. Мадам де-Буффле жила на горищі, звідки видно було палац, що ще недавно належав їй.

Всюди бігали газетники, пропонуючи „останні новини“. З чепурунів, що закривали свої підборіддя краватками, глузували, називаючи їх золотушними.

Вуличних співаків була безліч. Юрба затюкувала Піту, співака-рояліста, проте сміливу людину. Він двадцять два рази сидів у тюрмі і потрапив до революційного трибуналу за те, що вдарив себе нижче спини, вимовляючи слова „громадянські чесноти“. Бачачи, що голова його в небезпеці, він скрикнув: „Алеж не голова моя винна, а зовсім інше“. Це розсмішило суддів і врятувало йому життя. Цей Піту висміював моду на латинські та грецькі імена, в нього була улюблена пісенька про шевця Кююса, що звав дружину Кююсдамою.

Танцювали карманьйолю*, називаючи одне одного не „кавалер“ і „дама“, як раніше, а „громадянин“ і „громадянка“. Танцювали над могилами в руїнах монастирів, засвітивши лампадки на вітарі та чотири свічки на кінцях двох перехрещених під склепінням жердин.

Ходили в синіх „тиранських“ куртках. Застібали сорочки шпильками „під шапкою свободи“, зробленими з білих, синіх і червоних камінчиків. Вулиця Рішельє звалася вулицею Закону, передмістя Сент-Антуан—передмістям Слави, на майдані Бастилі стояла статуя Природи.

Показували одне одному відомих прохожих—Шатле, Дід'є, Нікола й Гарньє Делоне, які вартували біля дверей столяра Дюпле*; Вуллана, який не пропускав жодного дня гільйотинування і йшов за візками засуджених, називаючи це „ходити до червоної меси“; Монфлабера, завзятого революціонера і маркіза, який узяв собі прізвище Ді-Ау—Десяте серпня. Дивилися, як марширують учні військової школи, яких декрети Конвента іменували „кандидатами школи Марса“, а народ називав „пажами Робесп'єра“.

Читали відозви Фрерона*, що викривав заплідозрених у злочині „крамарства“.

Статуї святих та королів на Будинку інвалідів були в фрігійських ковпаках.

Грали в карти на тумбах по перехрестях; в картах теж була революція: замість королів були генії, замість дам—свободи, замість валетів—рівності, замість тузів—закони. Розоряли громадські сади, плуг ходив у Тюільрі.

До всього цього домішувалась, особливо в переможе-них партіях, якась гордовита втомленість життям. Один чоловік писав Фук'є-Тенвілеві*: „Будьте ласкаві звільнити мене від життя. От моя адреса“. Шамсенець був заарештований за те, що кричав на весь Пале-Рояль*: „Коли ж буде революція в Туреччині? Я хотів би бачити революцію в Порті“.¹

Всюди були газети. Перукарські підмайстри завивали перед очима публіки жіночі перуки, а хазяїн тим часом читав уголос „Монітер“. Інші, енергійно жестикулюючи, обговорювали в гуртках газету Дюбуа-Крансе „Порозуміймось“ або „Сурму отця Бельроза“. Іноді цирульники були водночас ковбасниками, і на вітринах у них красувалися окости й ковбаси поряд із золотоволосою лялькою.

Торгівці відкрито продавали „емігрантські вина“. Один з торгівців оповіщав про такі вина п'ятидесяти двох сорт.в. Інші продавали годинники в формі ліри і „герцогинські“ канани. Один перукар написав на вивісці: „Брю духо-

¹ Неперекладна гра словами: à la Porte—у Порті (Туреччині), à la porte—за дверима (викинута за двері).

венство, зачісую дворянство, підстригаю третій стан". Ходили гадати на картах до Мартена, у будинок № 173 на вулиці Анжу, колишній Дофіна.

Хліба не вистачало, вугілля не вистачало, мила не вистачало. Вулицями проходили гурти дійних корів, пригнаних з провінцій. У Валле баранина продавалась по п'ятнадцять франків за фунт. Об'ява Комуні визначала по фунту м'яса в декаду на кожного. Біля дверей крамниць утворювалися хвости; один з таких хвостів став легендарним, він тягся від бакалійної крамниці на вулиці Пті-Карро до половини вулиці Монторгейль. Стояти в хвості називалося „держати шворку“, бо в черзі люди трималися руками за довгу мотузку. Жінки в ці трудні часи були терплячі й лагідні. Вони мужньо вистоювали цілі ночі в черзі до пекарні.

Заходи революції були вдалі. Вона поборювала загрозливу нужду двома небезпечними засобами: асигнаціями і максимумом*. Асигнації були важелем, максимум—точкою опертя. Цей емпіризм врятував Францію. Вороги, кобленцький,¹ як і лондонський, спекулювали на асигнаціях. Дівчата на вулицях пропонували купувати лавандову воду, підв'язки, причіпні коси, а разом і обмінювали асигнації. Були валютники з вулиці Вів'ен, у брудних черевиках, з масним волоссям, у хутряних шапках з лисячим хвостом, і міняли з вулиці Валуа, в лакованих чобітках, з зубочистками в роті, яких вуличні дівчата називали на „ти“. Народ полював на них, як і на злодіїв, що їх роялісти називали „активними громадянами“. Зрештою, крадіжок було дуже мало. Люті злидні і стоїчна чесність. Босі й голодні проходили повз вітрини ювелірів Пале-Егаліте, суворо опустивши очі. Під час обшуку, який Антуанська секція влаштувала у Бомарше, одна жінка зірвала в саду квітку. Народ побив її.

Дрова коштували чотириста франків сріблом за сажень. Можна було бачити на вулиці людей, що пиляли на дрова

¹ Кобленц—маленький німецький городок, штаб емігрантської контрреволюції з 1791 р., осередок усіх роялістичних змов

свої ліжка. Фонтани зимою замерзали. Вода коштувала двадцять су за відро. Усі стали водоносами. За луідор давали три тисячі дев'ятсот п'ятдесят франків. Візникам за один кінець платили шістсот франків. При розплаті з візником, найнятим на день, можна було почути таку розмову: „Скільки вам винен?“—„Шість тисяч ліврів“. Торговка городиною продавала за день на двадцять тисяч франків. Жебраки казали: „Майте милосердя, допоможіть! Мені не вистачає двісті тридцять ліврів, щоб купити черевики“.

Біля в'їздів на мости стояли вирізьблені й пофарбовані колоси, зроблені Давідом*, з яких Мерсьє глузував, називаючи їх „величезними дерев'яними полішинелями“.¹ Ці колоси зображували повалені федералізм та коаліцію.

Не було ніякої зневіри в народі. Була тільки похмура радість, що покінчили з тронами. Волонтери як плав пливли, пропонуючи своє життя. Кожна вулиця дала батальйон. Всюди маяли прапори округ, кожен із своїм девізом. На прапорі округи Капуцинів було речення: „Ніхто нам не втне чуба“. На іншому: „Благородство тільки в серці“. На всіх стінах наліплені були об'яви—великі, малі, білі, жовті, зелені, червоні, друковані й писані, і в усіх клич: „Хай живе Республіка!“ Малі діти лепетали „Ça ira“.²

Ці малі діти—це було неосяжне майбутнє.

Пізніше місто трагічне змінилося на місто цинічне.³ Вигляд паризьких вулиць за час революції мав два різко відмінні періоди: до 9 термідора* і після нього. Замість Парижа Сен-Жюста став Париж Тальєна*. Такі вже дві одвічні богові антитези—відразу після Сіная з'явився Куртіль.

Це був напад громадського божевілля, видима річ. Таке ж

¹ Полішинель—блязень в італійських комедіях, з двома горбами і величезним носом.

² Ça ira („Діло йтиме гаразд“ чи „Справа налагодиться“) — приспів і назва паризької пісеньки, автора якої трудно встановити. Найхарактерніші в ній рядки: „Аристократів на ліhtar! Повісити аристократів!“

³ Цинічний—безсоромний, що презирливо ставиться до загальних правил моралі.

явище помічалось вже вісімдесят років перед тим. Після Луї XIV виникла, як виникла і після Робесп'єра, велика потреба перепочити. Звідси Регентство,¹ що починає XVIII століття, і Директорія*, що його закінчує. Дві сатурналії² після двох тероризмів. Франція вирвалася з пуританського³ монастиря, як і з монастиря монархічного, з радістю нації, що позбулася гніту.

Після 9 термідора Париж став веселий, і веселість ця була шалена. Не знала впину нездорова веселість. Надпоривне бажання віддати своє життя змінилося шаленою жадобою життя, і вся велич потьмяніла. З'явився Тримальхіон,⁴ що звався Грімо де-ла-Реньєр. Став виходити „Альманах ласунів“. Обідали на антресолях в Пале-Роялі під звуки фанфар, з оркестрами із жінок, які били в барабани і сурмили в сурми. Запанувала легкодушна танкова музика. У Мео влаштовувалися „східні вечери“, коли курились різні пахощі. Художник Баз намалював своїх дочок, чудових шістнадцятилітніх дівчат, у вигляді одягнених для гільйотинування, тобто в червоних сорочках і з відкритими шиями. На зміну буйних танців у руїнах церков прийшли бали Руджієрі, Люке, Венцеля, Модюї і пані Монтазьє. Замість суворих громадянок, що готували корпію для ранених, з'явилися якісь дикунки, німфи. Замість закривавлених і запорошених ніг босих солдатів замелькали прикрашені діамантами голі ноги жінок.

Разом з безсоромністю відродилась нечесність. Угорі орудували крадії-постачальники, внизу—зłodійська дріб-

¹ Регентство—тимчасове правління в монархічних державах, коли монарх (цар, король) ще малий або хворий. Тут мова про урядування у Франції Філіппа Орлеанського (1715—1723), доки король Луї XV був малий. В цей час королівський двір подавав приклад марнотратного й розпутного життя.

² Сатурналії—веселі народні свята на пошану бога родючості Сатурна в старовинному Римі, що відбувалися після закінчення польових робіт. Переносно—бучна, одчайдушна гуляня.

³ Пуританський—властивий людям дуже суворої моральності.

⁴ Тримальхіон—у стародавнього римського письменника Петронія—багатий, пошлий і хвастовитий вискокча.

нота. Шахраїв у Парижі з'явилася сила, отже кожен мусів добре пильнувати свого гаманця. Ради розваги ходили на майдан Палацу Правосуддя дивитися на посаджених на ганебні лави впійманих злодіяток, які поводитися дуже непристойно.

Газетники вже не кричали: „Старий кордельєр“ та „Друг народу“¹, а пропонували купувати „Лист полішинеля“ та „Петицію кухарчат“. Маркіз де-Сад головував у секції Пік на Вандомському майдані. Драгуни Свободи 92 року відродились під назвою Рицарів кинджала*. Якраз у цей час на сцені виник новий тип—Жокріс.¹ З'явилися „чудові“, після них—„надзвичайні“; від Мірабо скотилися до Бобеша.²

Париж є велетенський маятник цивілізації, і він розгойдується від одного полюса до другого, від Фермопіл до Гоморри.³ Після 93 року революція увійшла в смугу дивовижного затемнення, вісімнадцятий вік немов забув докінчити те, що він розпочав. Якась оргія урвала розвиток подій, висунулась на перший план, відсунула на задній план страшний Апокаліпсис, прикрила безмежне видіння, і вибухнула сміхом після страху; трагедія зникла в пародії, і лице Медузи⁴ в глибині обрію затьмилося карнавальним димом.

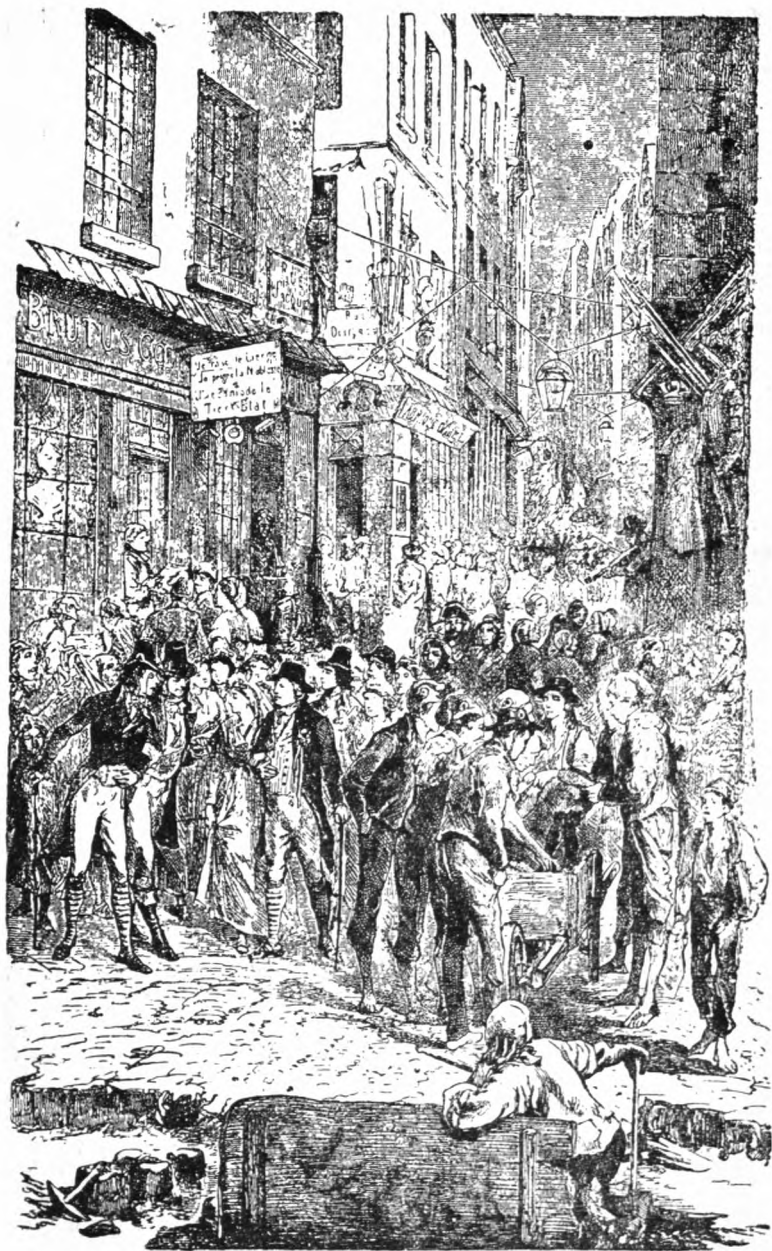
Але в дев'яносто третьому році, про який тут розповідається, вулиці Парижа ще мали величний і суворий вигляд, як на початку революції. У них були свої оратори, як от Варле, що роз'їжджав у пересувному бараку, з покрівлі якого виголошував свої промови, були свої герої, один з яких звався „капітан залізних палиць“, були свої улюблен-

¹ Жокріс—тип легковірного й наївного ледаря, забавний персонаж французької балаганної вистави.

² Бобеш (справжнє ім'я Антуан Марделар)—штукар, що уславився в часи Наполеона I. Ім'я його стало прозивним для блязня.

³ Гоморра.—За біблійськими переказами, через розбещеність жителів міста, яке так називалося, на нього з неба був насланий огонь, що спопелив це місто, як і місто Содом.

⁴ Медуза—в старогрецькій міфології красуня, суперниця богині Мінерви, яка перетворила її волосся в гадюк, а поглядом її надала здатності окаменяти кожного, на кого тільки вона погляне.

ці, як от Гофруа*, автор памфлета „Ружіф“. Деякі з цих улюбленців народу впливали шкідливо, вплив інших був здоровий. Серед них був один чесний і непохитний: Сімурден.

II

СІМУРДЕН

Сімурден був людина високої чесності, але похмурої вдачі. В ньому було щось непохитне й невблаганне. Він був священиком, і це позначилося на ньому. Людина може мати, як і небо, темну ясність, коли щось утворить в ній ніч. Священство створило ніч у Сімурдені. Хто був священиком, ним і лишається.

Те, що створює в нас ніч, може створити в нас і зорі. Сімурден саяв у темряві всіма зорями справжніх чеснот.

Його історія проста. Він був сільським священиком і учителем в аристократичному домі. Потім дістав невелику спадщину і зробився вільним.

Він насамперед був уперта людина. Кожну думку він наче тримав кліщами, вважав, що не має права її облишити, доки не продумав до кінця. Він мислив запекло. Знав усі європейські мови і деякі інші. Вчився безперестанно.

Бувши священиком, він—з гордості, випадково чи через душевну велич—додержував усіх обітниць. Але віру свою вберегти не міг. Наука вбила її. Тоді, розбираючись у собі, він відчув себе ніби покаліченим і, не маючи змоги перестати бути священиком, він працював над собою, щоб стати людиною, але людиною суворого типу. Його позбавили сім'ї—його сім'єю стала батьківщина, йому не дали змоги мати дружину—він одружився з людством. Така неосяжна повнота є по суті порожнечею. Його батьки, селяни, роблячи з нього священика, хотіли, щоб він вийшов з народу, а він знову повернувся до народу.

І повернувся з усією пристрастю своєї натури. На страждання він дивився з палкою ніжністю. Священик перетворився в філософа, філософ став бійцем. Ще за життя Луї XV Сімурден невиразно почував себе республіканцем.

Якої республіки? Можливо платонівської,¹ а можливо драконової.²

Йому заборонили любити—він став ненавидіти. Він не-невидів брехню, монархію, теократію,³ свій священницький одяг. Він ненавидів теперішнє і щосили кликав майбутнє, він передбачав його, вгадував його жах і величність. Він уявляв собі якогось месника, що мав визволити людство від пекучих нещасть. Він заздалегідь вітав катастрофу.

1789 року ця катастрофа сталася, вона застала його готовим. Сімурден кинувся у величезну справу оновлення людства з усією логікою, тобто для людини його розумового гарту—з усією нещадністю. Логіку не розчулиш. Він пережив великі революційні роки, відзивався на всі їх бурхливі подуви: в 89-му—падіння Бастилі*, кінець страждань народу; в 90-му, 4 серпня*, кінець феодалізму; в 91-му—Варенн і падіння монархічної влади; в 92-му—встановлення Республіки. Він бачив, як підіймалася революція. Він був не така людина, щоб злякатися цього гіганта. Навпаки—це зростання всього його підживляло, і хоч був він не молодий,—мав уже п'ятдесят років, а священники старіють швидше, ніж інші люди,—він сам теж почав зростати. З року в рік, бачачи, як нарастають події, він зростав разом з ними. Спочатку він боявся за долю революції, він стежив за нею. Розум і право були на її боці, і він палко домагався її успіху. І в міру того, як вона лякала, він заспокоювався. Він хотів, щоб ця Мінерва,⁴ коронована зорями майбутнього,

¹ Платонівська республіка.—По ідеї старогрецького філософа Платона (427—347 р. р. до нашого літочислення) держава мала бути аристократично-абсолютною виховною установою з філософами на чолі. Нижче мали стояти воїни, ще нижче—хлібороби й ремісники. Приватної власності і сім'ї в такій державі не повинно бути.

² Драконова республіка—республіка з такими ж суворими законами, як закони, що за переказами заводив староафінський (VII ст. до нашого літочислення) законодавець Дракон, встановлюючи смертну кару навіть за дрібні провини.

³ Теократія—форма правління, коли найвища влада належить духовенству.

⁴ Мінерва—в староримській філософії богиня мудрості, покровителька наук, мистецтв і ремесл.

була також Палладою¹ з головою Медузи на щиті. Він хотів, щоб її божественний погляд при потребі міг спопелити демонів пекельним огнем, відплатити їм жахом за жах. Так вступив він у 93 рік.

¹ Паллада (Афіна)—у старогрецькій міфології така ж богиня, як і Мінерва, крім того, богиня війни і перемоги.

93 рік—це рік війни Європи проти Франції і Франції проти Парижа. А що таке Революція? Це перемога Франції над Європою і Парижа над Францією. Звідси неосяжність дев'яносто третього року, цієї страшної хвилини, більшої за всю решту століття.

Нічого не могло бути трагічнішого, як напад Європи на Францію і водночас напад Франції на Париж. Драма, що перетворюється в епопею.

93 рік—рік великого напруження. Це була гроза в усьому своєму гніві й величності. Сімурден почував себе в своїй стихії. Це шалене, дике й чудове середовище було відповідне для його розмаху. Цей чоловік, як морський орел, сполучав у собі глибокий внутрішній спокій з любов'ю до зовнішніх небезпек. Такі крилаті, буяючі і спокійні натури створені для бурі. Буряні душі існують.

Він мав своєрідну жалість—тільки до нещасних. Він ладен був віддати себе, щоб пом'якшити страждання, яке викликає жах. Ніщо його не відштовхувало. В цьому була особливість його доброти. Його готовість дати допомогу була огидна й божественна. Він шукав виразок, щоб цілувати їх. Найтрудніше робити добрі діла, коли вони відворотні; він якраз любив такі. Одного разу в лікарні помирав чоловік від злісного, гидотного; може й заразливого нарива в горлі. Треба було негайно випустити звідти гній. Сімурден приклав рот до нарива, висмоктав гній, спльовуючи в міру того, як рот ставав повний, і врятував чоловіка.

Він ще носив тоді священицьке убрання, і хтось сказав йому:

— Якби ви зробили це для короля, ви були б єпископом.

— Для короля я б цього не зробив,—відповів Сімурден.

Через цей вчинок і відповідь він став популярним у бідняцьких кварталах Парижа.

Популярність його була така велика, що весь страждений люд, усі знедолені й озлоблені слухалися його в усьому. Глибоке обурення проти спекулянтів часом призводило до прикрих помилок. Одною з них був розгром у порту Сен-Нікола парусного судна, вантаженого милом. Сімурден одним словом припинив його. Другого разу він розсіяв

розлютовану юрбу, що спиняла вози біля застави Сен-Лазар.

І він через два дні після 10 серпня повів народ скидати статуї королів. Падаючи, вони вбивали. На Вандомському майдані одна жінка, Рен Віоле, була задавлена бронзовою статуєю Луї XIV, яку вона тягла мотузкою за шию. Ця статуя простояла рівно сто років: поставили її 12 серпня 1692 р., а скинули 12 серпня 1792. На майдані Конкорд якийсь Генгерло назвав руйначів статуй „падлюками“. Його тут же розтерзали біля п'єдестала пам'ятника Луї XV. Статую розбили вщент. Пізніше з неї карбували дрібні монети. Одна рука вціліла—права рука Луї XV, яку він простягав жестом римського імператора. На прохання Сімурдена народ віддав цю руку йому, і урочиста депутація віднесла її Латюдові, що тридцять сім років пробув у підвалі Бастилії. Коли Латюд із залізним нашийником круг шиї, прикутий цепом до муру, заживо гнив у підземеллі з наказу короля, якого статуя гордо височіла над Парижем, хто б міг йому сказати, що впаде тюрма, впаде статуя, що він вийде з своєї домовини, а в неї покладуть монархію, що він, в'язень, стане власником руки, яка підписала йому вирок, що від розпусного короля тільки й лишиться ця бронзова рука!

Сімурден належав до людей, які мають внутрішній голос і прислухаються до нього. Такі люди здаються неуважними, справді ж вони пильні.

Сімурден знав усе і не знав нічого. Він знав усе з науки і нічого не знав з життя. Звідси його прямолінійність, негнучкість. Він мав зав'язані очі, як Гомерова Феміда.¹ В ньому була сліпа упевненість стріли, що бачить тільки ціль, у яку вона летить невідхильно. В революції немає нічого небезпечнішого за прямолінійність. Сімурден ішов уперед фатально.

Сімурден гадав, що в соціальних переворотях крайність є надійним ґрунтом. Така помилка властива людям, що заміняють розум логікою. Сімурден ішов далі Конвенту, далі Комуни. Він належав до Єпископства.

¹ Феміда—в старогрецькій міфології богиня правосуддя. Її змальовували з зав'язаними очима і з терезами в руках.

Об'єднання, що звалось Єпископством, бо його збори відбувалися в одній із зал старого єпископського палацу, було, певніше, зборищем людей, ніж спілкою. Як і в Комуні, сюди на засідання приходили мовчазні й значущі глядачі, що, як казав Гара, „мали при собі стільки пістолетів, скільки було кишень“. Єпископство було дивною мішаниною, мішаниною різнонародною і водночас паризькою, що аж ніяк не виключає одне одного, бо Париж є місце, де б'ється серце народів.

В Єпископстві почуття простонароддя розжарювалися до білого жару. В порівнянні з Єпископством Конвент був холодний, а Комуна ледве теплою. Єпископство було одним з тих революційних формувань, що подібні були до вулканічних. В Єпископстві все було: і неуктство, і дурість, і чесність, і героїзм, і гнів, і поліція. Герцог Брауншвейгський мав там своїх агентів. Там були люди, гідні Спарти, і люди, що заслуговували каторги. Більшість становили люди шалені й чесні. Жиронда, устами Інара, хвилинного голови Конвенту, сказала страшні слова: „Стережіться, парижани! Каменя на камені не зостанеться від вашого Парижа, і колись шукатимуть місце, де він був“. Ці слова створили Єпископство. Люди—і, як ми сказали, люди всіх національностей—відчули потребу згуртуватися круг Парижа. Сімурден приєднався до цієї групи людей.

Ця група боролася з реакціонерами. Вона народилася з тієї потреби насильства, яка є страшною і таємничою стороною революції. Сильне цією силою, Єпископство враз визначило своє місце. В усіх паризьких заколотах Комуна стріляла з гармат, а Єпископство било на сполох.

Сімурден гадав у своїй непохитній простодушності, що все виправдується служінням істині, і тому здатний був стояти на чолі крайніх партій. Шахраї почували, що він чесний, і були задоволені. Злочинам втішно мати за голову чесноту. Це стримує їх, і це їм приємно. Паллуа, архітектор, що мав вигоду від зруйнування Бастилі, продаючи каміння з неї собі на користь, той самий Паллуа, що, діставши замовлення пофарбувати камеру Луї XVI, у надмірі ретельності розмалював її стіни кайданами та шибеницями; Гон-

шон, підозрілий оратор з передмістя Сент-Антуан, у якого не все гаразд було з громадськими грошима; Фурньє*, аме-риканець, що стріляв 17 липня в Лафайєта* і, як казали, був підкуплений самим Лафайєтом; Анрію*, випущений з Бісетра,¹ що побував і лакеєм, і паяцом, і злодієм, і шпигом, перш ніж стати генералом, який наставив гармати на Конвент; Ла-Рейні, колишній старший вікарій в Шартрі, що змінив требник на „Отця Дюшена*“—такі люди були в Єпископстві, і всіх їх Сімурден держав у покорі, і часом найгіршим із них не давало спіткнутися саме почуття того, що над ними пильнує ця страшна, переконана щиросердність. Це так, як Сен-Жюст* тероризував Шнейдера*. Водночас більшість Єпископства, що складалася переважно з бідняків, людей шалених, але чесних, вірила в Сімурдена і йшла за ним. Його заступником, чи правдивіше адъютантом, був другий священник-республіканець, Данжу, якого народ любив за високий зріст і прозвав абатом Шестифутовим. За Сімурде-ном пішли б, куди б він тільки схотів, і той безстрашний ватажок, якого називали „генералом Списом“, і відважний Трюшон, прозваний Нікола-Довготелесий.

Комуна наглядала за Конвентом, Єпископство наглядало за Комуною. Сімурден, людина пряма, ненавидів інтриги і порвав не одну таємничу нитку в руках Паша, якого Бер-нонвіль прозвав „чорною людиною“. Сімурден у Єпископстві був на рівній нозі з усіма. З ним радились Добсан і Моморо. Він розмовляв по-іспанському з Гюсманом, по-італійському з Піо, по-англійському з Артуром, по-фламандському з Перейра, по-німецькому з австрійцем Пролі, по-зашлюбним сином одного принца. Він був сполучною ланкою між цими різноманітними елементами. Звідси—непомітне, але сильне становище. Гебер* боявся його.

Сімурден мав за тих часів і серед тих трагічних груп могутність невимовних. Це був праведник, що вважав себе за непогрішимого. Ніхто не бачив, щоб він плакав. Це була чеснота недосяжна й крижана. Цей чоловік страшний був у своїй справедливості.

¹ Бісетр—тюрма для карних злочинців.

Для священика в революції немає середини. Священик міг узяти участь в цих грандіозних, бурхливих подіях з мотивів або найнижчих, або найвищих; він мав бути або підлим, або людиною високого духу. Сімурден був людиною високого духу, але високою в самотності, в непривітній недосяжності, серед безодень. Така зловісна чистота властива високим горам.

Сімурден був зовні звичайною людиною. Одягався абияк, мав вигляд бідного. Коли був молодим, ходив з тонзурою,¹ постарівши, облісів. Рештки волосся були сиві. Лоб у нього був широкий і, для уважного спостерігача, значливий. Говорив Сімурден різко, палко й урочисто, уривчастим, рішучим голосом. Рот мав сумний, з гірким виразом, а погляд ясний і глибокий, і на всьому обличчі був вираз якогось обурення.

Такий був Сімурден.

Ніхто тепер не знає його імени. В історії бувають такі грізні незнайомці.

III

КУТОЧОК, ЩО НЕ ПОТРАПИВ У СТІКС²

Чи була така людина людиною? Служачи людству, чи міг він прихилитися серцем до окремих людей? Чи не надто сильний мав він дух, щоб мати й серце? Чи могла ця всеосяжна любов, що поширювалася на всіх і все, поділити часточку для когось окремого? Чи міг Сімурден любити? Ми скажемо: так.

Ще молодим, коли він був учителем у майже принцівському домі, він мав учня, сина й спадкоємця цієї сім'ї, і він любив його. Любити дитину так легко. Чого не вибачиш дитині? Їй прощають те, що вона сеньйор, принц, король. Невинність її віку змушує забувати про злочини її роду. Слабкість істоти змушує забувати про її походження. Вона така мала, що їй вибачають високе становище. Раб вибачає,

¹ Тонзура—вистрижене місце на голові у представників католицького духовенства.

² Стікс—за старогрецькими міфами, річка забуття, з отрутою замість води.

що вона його пан. Старий слуга - негр боготворить біле хлопчєня.

Сімурден полюбив свого учня. Невимовна привабність дитинства саме в тому, що дитині можна віддати всю свою любов. Вся любов, яка тільки була в Сімурдені, впала, коли можна так сказати, на цю дитину. Ця ніжна істота стала для його приреченого на самотність серця немов би здобиччю. Він любив хлопця як батько, як брат, як друг, як творець. Це був його син по духу. Він не був його тілесним батьком, але вчителем, майстром, і душа хлопця була найкращим його утвором. З цього малого вельможі він зробив людину. Хто знає? Може людину велику. Бо про це він мріяв. Без відома сім'ї—та хіба треба питати дозволу, щоб розвинути розум, волю й прямоту характера?—він передав молодому віконтові, своєму учневі, все те, чого досяг сам. Він йому прищепив страшний отруйний зародок своєї доброчесності, влив йому в жили свої переконання, свою совість, свої ідеали. У мозок аристократа він влив народну душу.

Розум живить другий розум. Є подібність між годувальницею, що дає дитині своє молоко, і вчителем, що дає свою мисль. Іноді вчитель більше батько, ніж батько, як годувальниця більше мати, ніж мати.

Якраз таке глибоке духовне батьківство зв'язувало Сімурдена з його вихованцем. Самий вигляд цього хлопця розчулював його.

Треба сказати: заступити батька було легко, бо хлопець не мав його, був сирота. Його батько й мати померли, і піклувалися ним тільки сліпа бабуса та завжди відсутній двоюрідний дід. Бабуса незабаром померла. Дід, голова родини, військовий і вельможа, що служив при королівському дворі, уникав свого родинного замку, жив у Версалі, ходив у походи і лишав сироту самого у відлюдному замку. Отже, вчитель був справді вихователем у найширшому розумінні цього слова.

Слід ще додати: Сімурден знав свого учня мало не з народження. Хлопець, зовсім малям zostавшись сиротою, захворів на тяжку хворобу. Кілька днів життя його було

в смертельній небезпеці. Сімурден доглядав його вдень і вночі. Лікар лікує, а пильний доглядач рятує хворого. Сімурден врятував дитину. Його учень мав дякувати йому не тільки за виховання, освіту, знання, а й за здоров'я, за життя. Тих, що нам усім зобов'язані, ми боготворимо. Сімурден боготворив цього хлопця.

Як водиться, життя розлучило їх. Виховання закінчилося, Сімурден мусів лишити хлопця, що став юнаком. З якою холодною і несвідомою жорстокістю чиняться ці розлуки! Як обурливо-спокійно відсилають родини вихователя, що лишає в дитині свою думку, і годувальницю, що лишає в ній соки своєї істоти! З Сімурденом розплатились і звільнили його. Він покинув вищий світ і повернувся в низи суспільства. Перегородка між вищими й нижчими знову замкнулася. Молодий вельможа, що їй народився офіцером, а тепер враз був призначений капітаном, поїхав у якийсь гарнізон. Скромний вихователь, що вже в глибині своєї душі був непокірним священиком, поспішив спуститися в той темний підвал церкви, який зветься нижчим духовенством. І Сімурден утратив сперед очей свого учня.

Настала революція.

Спогад про істоту, яку він зробив людиною, не переставав жевріти в ньому, заслонений, але не заглушений безмежністю громадських подій.

Виліпити статую і вдихнути в неї життя—це добре. Виліпити душу і вдихнути в неї чесноту—це ще краще. Сімурден був Пігмаліоном¹ людської душі.

Дух може мати дитя.

Цей його учень, цей хлопець, цей сирота був єдиною істотою, яку Сімурден любив на землі.

Але чи був, такий чоловік вразливий навіть у такій прив'язаності?

Ми це побачимо далі.

¹ Пігмаліон—кіпрський цар (820—774 р.р. до нашого літочислення), за міфологічним переказом, вирізьбив із слонової кості статую жінки, у яку закохався. Богиня Афродіта вчула благання художника, оживила статую, і Пігмаліон одружився з нею.

КНИГА ДРУГА

ШИНОК НА ВУЛИЦІ ПАОН

I

МІНОС, ЕАК І РАДАМАНТ¹

На вулиці Паон був шинок, який звався кафе. В ньому була задня кімната, що стала нині історичною. В ній іноді

¹ Мінос, Еак і Радамант—за старогрецькими переказами, судді підземного світу. Автор уподібнює цим казковим фігурам Марата, Робесп'єра і Дантона.

зустрічалися, по можливості таємно, люди такі могутні й такі відомі, що не зважувалися розмовляти між собою публічно. Це тут 23 жовтня 1792 року Гора* й Жіронда обмінялися славнозвісним поцілунком*. Це сюди Гара (хоч він і заперечує це в своїх „Мемуарах“) прийшов по вказівки тієї рокової ночі, коли він, припровадивши Клав'ера на вулицю Бон, спинив свою карету на Королівському мості, щоб послухати, як б'ють на сполох.

28 червня 1793 року троє людей зібралося за столом у цій задній кімнаті. Вони не присунули один до одного стільці. Кожен сидів край одного боку столу, четвертий край лишався вільним. Було близько восьмої години вечора. На вулиці було ще видно, але в цій кімнаті вже зовсім стемніло, і стіл був освітлений з стелі висячою лампою, що вважалося тоді за розкіш.

Перший з цих трьох був блідий, молодий, суворий, з тонкими губами і холодним поглядом. Одна щока в нього нервово тіпалася, і це мало заважати усміхатися. Він був у напудреному парикі і рукавичках, вичищений, застебнутий на всі гудзики. На його світлосиньому камзолі ніхто б не помітив жодної зморшки. Біла краватка і пишне біле жабо пасували до камзола. Він був у нанкових штанах і білих панчохах, черевики мав з срібними пряжками.

З двох інших один був майже велетень, другий—майже карлик. Високий був неохайно вдягнений у широчезний камзол з червоного сукна, жилет з обірваними гудзиками і чоботи з вилогами. Розв'язана краватка на голій шії спадала нижче жабо, волосся було скуйовджене, хоч на ньому й збереглися сліди зачіски. Обличчя було покопирсане віспою, між бровами на ньому залягла зморшка гніву, в кутку рота складка доброти, губи були товсті, зуби великі, кулаки як у биндюжника, а очі блискучі.

Маленький був жовтолиций і, сидячи, здавався потворним. Голову він відхиляв назад, очі в нього запливали кров'ю, обличчя вкривали синюваті плями, масне й рівне волосся було пов'язане хусткою, лоба зовсім не було видно, рот був величезний і страшний. Одягнений він був у довгі штани, широкі черевики, колись білий атласний жилет, а поверх

жилета ще носив якусь кофту, під складками якої твердою і прямою лінією окреслювався кинджал.

Перший з цих людей звався Робесп'єр*, другий—Дантон*, третій—Марат*.

Вони сиділи самі в цій кімнаті. Перед Дантоном стояли склянка і запорошена пляшка вина, що нагадувала Лютерів кухню пива, перед Маратом—чашка кофе, перед Робесп'єром лежали папери.

Біля паперів стояла одна з тих важких свинцевих чорнильниць, круглих із рівчаками, які пам'ятає кожен, хто був школярем ще на початку цього століття. Збоку чорнильниці лежало перо. На паперах лежала велика мідна печатка з написом—*Palloy fecit*.¹ Вона являла собою точну модель Бастилі.

Серед столу розгорнена була карта Франції.

За дверима, по той бік, стояв сторожовий пес Марата—Лоран Бас, посланець № 18 на вулиці Кордельєрів, той самий, що 13 липня, приблизно через два тижні після цього вечора 28 червня, мав ударити по голові стільцем Шарлотту Корде, яка тоді ще не виїжджала з Кана і тільки невиразно про це мріяла. Лоран Бас носив коректурні відбитки „Друга народу“. Цього вечора, приведений своїм хазяїном у кафе на вулиці Паон, він дістав наказ пильно вартувати двері кімнати, де були Марат, Дантон і Робесп'єр, і не впускати нікого, крім членів Комітету громадського рятунку, Комуни і Єпископства.

Робесп'єр не хотів зачиняти двері для Сен-Жюста, Дантон—для Паша, а Марат—для Гюсмана.

Нарада почалася вже давно. Обговорювали папери, розкладені на столі і прочитані Робесп'єром. Голоси починали підвищуватися. Щось подібне до гніву гриміло між цими трьома людьми. Часом виривалися слова, які можна було почути й за дверима. В ті часи, коли всі звикли до промов з трибун, людям здавалося, що вони мають право підслухувати. Це був час, коли писар Фабріцій Парі підглядавав у замкову щілину, що робить Комітет громадського рятунку.

¹ *Palloy fecit*—роботи Паллуа.

Це, скажемо до речі, не було річчю марною, бо саме цей Парі попередив Дантона вночі проти 31 березня 1794 року, що ухвалено його заарештувати. Лоран Бас притулив вухо до дверей кімнати, де були Марат, Дантон та Робесп'єр. Лоран Бас служив Маратові, але належав до Єпископства.

II

MAGNA TESTANTUR VOCE PER UMBRAS¹

Дантон підвівся і різко відсунув свій стілець.

— Слухайте!—крикнув він.—Перед нами тільки одна невідкладна справа—республіка в небезпеці. Я знаю тільки одне—звільнити Францію від ворога. Для цього всі засоби добрі. Всі! всі! всі! Коли мені з усіх сторін загрожує небезпека, я вдаюся до всіх засобів, коли я всього боюся, я йду на все. Моя думка—левиця. Геть половинчасті заходи! Ніякої вразливості в час революції. Немезида² не якась недоторкана манірниця. Будьмо страшні, і будемо корисні. Хіба слон дивиться, куди він ставить ногу? Розчавімо ворога.

Робесп'єр відповів лагідно.

— Я теж цього хочу.

І додав:

— Питання в тому, де саме ворог.

— Він за кордонами, і я прогнав його,—сказав Дантон.

— Він усередині, і я пильную його,—сказав Робесп'єр.

— І я знов його прожену,—відказав Дантон.

— Внутрішнього ворога не проженеш.

— А що ж робити з ним?

— Знищити.

— Я згоден з цим,—сказав, у свою чергу, Дантон.

Потім додав:

— Я вам кажу, Робесп'єр, що він за кордонами.

— Дантон, я вам кажу, що він усередині.

— Робесп'єр, він на нашому кордоні.

— Дантон, він у Вандеї.

¹ Громогласно присягаються тінями.

² Немезида—в старогрецькій міфології богиня справедливості.

— Заспокойтесь,—сказав третій голос,—він усяди. І ви пропали.

Це говорив Марат.

Робесп'єр поглянув на Марата і відповів спокійно:

— Годі загальників. Ось точні факти.

— Педант,—пробурчав Марат.

Робесп'єр поклав руку на папери, що лежали перед ним, і продовжував:

— Я прочитав вам донесення Прієра. Переказав відомості, одержані від Желямбра. Слухайте, Дантон, зовнішня війна—пусте, громадянська війна—це все. Зовнішня війна—маленька подряпина на лікті, громадянська війна—глибока рана, яка жере все зсередини. З усього, що я вам прочитав, виходить: Вандея, сили якої досі були розрізнені між багатьма ватажками, починає згуртовуватися. Віднині вона матиме єдиного командувача...

— Головного розбійника,—пробурчав Дантон.

— Це чоловік, що 2 червня зійшов на наш берег біля Понторсона,—продовжував Робесп'єр.—Ви знаєте, що це за людина. Затямте, що якраз 2 червня заарештували в Байє, в цій зрадницькій Кальвадоській окрузі двох наших уповноважених—Прієра із Коте-д'Ор і Ромма.

— І перевезли їх до Канського замку,—промовив Дантон.

Робесп'єр говорив далі:

— Я продовжую резюмувати депеші. Лісова війна організується широко. Водночас готується англійський десант. Вандейці і англійці, Бретань і Британія. Фіністерська мужва говорить тією ж мовою, що й корнуельські гевали. Я показував вам перехоплений лист Пюїзе, де він пише, що „двадцять тисяч червоних мундирів, коли вони з'являться між повстанцями, піднімуть їх ще сто тисяч“. Коли селянське повстання розгориться, англійці висадять десант. От їх план, дивіться по карті.

Робесп'єр продовжував, водячи по карті пальцем:

— Англійці можуть вибрати місце для десанту між Канкалем і Пемполем. Крег віддає перевагу Сен-Брієкській бухті, Корнваліс—бухті Сен-Каст. Та це дрібниця. Лівий берег Луари охороняє бунтарська вандейська армія, а боронити від-

криту місцевість між Ансенісом і Понторсоном обіцяло їй сорок нормандських парафій. Десант висадять у трьох пунктах: в Плерені, Іффіньяку, Пленефе. Від Плерена рушать на Сен-Брієк, від Пленефа—на Ламбаль. На другий день дійдуть до Дінана, де ми тримаємо дев'ятсот полонених англійців, за такий же час займуть Сен-Жуан і Сен-Мен. Там вони лишать кінноту. На третій день одна колона рушить з Жуана на Беде, друга—з Дінана на Бешерель. Бешерель є єдина природна фортеця, і вони там установлять дві батареї. На четвертий день вони будуть у Ренні, а Ренн є ключ до Бретані. Хто має в своїх руках Ренн, має всю Бретань. Як тільки візьмуть Ренн, впадуть Шатонеф і Сен-Мало. В Ренні є мільйон патронів і п'ятдесят польових гармат...

— Які вони захоплять,—пробурмотів Дантон.

Робесп'єр продовжував:

— Я закінчую. Від Ренна три колони кинуться: одна на Фужер, друга на Вітре, третя на Редон. Те, що мости зруйновано, для ворога мало важить, вони матимуть понтони й дошки, і в них знайдуться провідники, щоб провести кавалерію бродом. З Фужера вони підуть на Авранш, з Редона—на Ансеніс, з Вітре—на Лаваль. Редон віддасть їм у руки всю долину Вілени, Фужер відкриє путь у Нормандію, Вітре—путь на Париж. Через два тижні збереться тристатисячна армія розбійників, і вся Бретань буде в руках французького короля.

— Тобто англійського,—сказав Дантон.

— Ні, французького.

І Робесп'єр додав:

— Французький король—це гірше. Щоб прогнати іноземного нападника, потрібно два тижні, а щоб позбутися монархії, нам потрібно було вісімнадцять століть.

Дантон сів, поставив лікті на стіл і задумливо схилив голову на руки.

— Ви бачите тепер, де небезпека,—сказав Робесп'єр.—Вітре відкриває англійцям дорогу на Париж.

Дантон підвів голову і вдарив обома кулаками по карті, як молотами по ковадлу.

— Робесп'єр, хіба Верден не відкривав прусакам дорогу на Париж?

— То що?

— А те, що ми проженемо англійців, як прогнали прусаків.

І Дантон знову схопився.

Робесп'єр поклав свою холодну руку на гарячий кулак Дантона.

— Дантон, Шампань не була за прусаків, а Бретань тепер за англійців. Брати назад Верден—це означало провадити війну з іноземцями, брати назад Вітре—це провадити війну громадянську.

І Робесп'єр пробурмотів з холодним і глибоким притиском:

— А це серйозна різниця.

Потім додав:

— Сядьте, Дантон, і погляньте на карту, замість гатити по ній кулаком.

Але Дантон обстоював свою думку.

— Це вже занадто!—скрикнув він.—Бачити катастрофу на заході, коли вона на сході. Робесп'єр, я згоден, що Англія загрожує нам з боку океану, алеж Іспанія загрожує від Піренеїв, Італія від Альп, Німеччина від Рейна. А в далечині лежить великий російський ведмідь. Робесп'єр, небезпека оточує нас кругом. Зовні коаліція, а всередині зрада. На півдні Сервант розчиняє двері Іспанії. На півночі Дюмур'є* переходить до ворога. Проте, він завжди загрожував більше Парижеві, ніж Голландії. Нервінд зводить нанівець Жемапп і Вальмі. Філософ Рабо Сент-Етьєн, зрадник, як і належить протестантові, починає переписуватися з царедворцем Монтеск'є. Лави армії дуже порідшали. В жодному батальйоні немає тепер більше за чотириста чоловік. У хороброму Де-Понтському полку лишилося тільки півтораста чоловік. Памарський табір здано. В Жіве лишилося тільки п'ятсот мішків борошна. Ми відступаємо на Ландау. Вурмсер натискує на Клебера. Майнц хоробро боронився, але впав. Конде здався ганебно, Валансьєн теж. Це не заважає Шанселеві, що боронив Валансьєн, і старому Феро, що боронив Конде, бути героями, як і Менье, оборонцеві Майнца. А всі інші зраджують. Дарвіль зраджує в Е-ла-Шапель, Мутон зраджує в Брюсселі,

Валенс зраджує в Бреда, Нейлі в Лімбургу, Міранда в Майстріху. Стенгель—зрадник, Лану—зрадник, Лігонье—зрадник, Мену—зрадник, Дільйон—зрадник, всі вони—огидна дрібнота Дюмур'є. Потрібні ще приклади? Маневри де-Кюстіна здаються мені непевними. Я підозріваю, що він хоче здобути ради вигоди Франкфурт, а не Кобленц для користі. Франкфурт може заплатити чотири мільйони воєнної контрибуції, це так. Але що це значить порівняно із знищенням гнізда емігрантів? Зрада, кажу я вам. 13 червня помер Менье. І от Клебер сам. А тим часом Брауншвейг росте й посувається. Він підіймає німецький прапор над усіма французькими містами, які здобуває. Маркграф Бранденбурзький стає нині властителем Європи. Він захоплює наші провінції і, побачите, забере й Бельгію. Виходить, ми працюємо на Берлін. Якщо так буде далі, і ми не наведемо там ладу, то й французька революція піде на користь Потсдама. Єдиним її результатом буде збільшення маленької держави Фрідріха II, і ми тоді вбили короля Франції для короля Пруссії.

І Дантон, страшний Дантон вибухнув сміхом.

Сміх Дантона викликав у Марата усмішку.

— Кожен з вас має свого коника. Ви, Дантон, Пруссію, а ви, Робесп'єр,—Вандею. Я теж висловлююсь ясно. Ви не бачите справжньої небезпеки. А вона от: кафе й шинки. Кафе Шуазель—якобінське, кафе Патен—роялістське, кафе Побачань нападає на Національну гвардію*, кафе Порт-Сен-Мартен її захищає, кафе Регентства проти Бріссо*, кафе Коратца—за нього, кафе Прокоп присягається ім'ям Дідро*, кафе Французького театру присягається Вольтером*, в Ротонді розривають асигнації, в кафе Сен-Марсо лютують, кафе Манурі обговорює питання про борошно, в кафе Фуа лайки і бійки, у Перрона дзижчать фінансові трутні. От що є справа серйозна.

Дантон уже не сміявся. Марат не переставав усміхатися. Усмішка карлика страшніша за сміх гіганта.

— Ви кепкуєте з нас, Марат?—буркнув Дантон.

У Марата затіпалося стегно,—про це нервові тіпання всі знали. Він перестав усміхатися.

— А! пізнаю вас, громадянине Дантон. Це ви назвали

мене при всьому Конвенті „якимсь Маратом“. Слухайте. Я прощаю вам. Ми переживаємо безглуздий момент. А, то я кепкую? Справді, що я за людина? Я викрив Шазо, я викрив Петіона*, я викрив Керсена, я викрив Моретона, я викрив Дюфріш-Валазе, я викрив Лігонье, я викрив Мену, я викрив Банвіля, я викрив Жансоне, я викрив Бірона, я викрив Лідона й Шамбона. І хіба я помилився? Я відчуваю зраду в зрадникові, і я вважаю за корисне викривати злочинця до того, як він вчинить злочин. Я звик говорити напередодні те, що ви скажете завтра. Я є той, хто запропонував Зборам готовий план карного законодавства. Що я зробив до сьогодні? Я домігся навчання секцій, щоб дисциплінувати їх для революції. Я змусив зняти печатки з тридцяти двох папок, де лежали без розгляду важливі справи. Я зажадав повернення діамантів, відданих Роланові. Я довів, що бріссотинці видали Комітетові громадської безпеки* незаповнені мандати на арешти. Я вказав на пропуски в доповіді Ленде про злочини Капета. Я голосував за страту тирана протягом двадцяти чотирьох годин. Я відборонив батальйони Монсельський і Республіканський. Я не допустив читання листа Нарбона і Малюе. Я подав пропозицію про ранених солдатів. Я домігся скасування Комісії шести. Я вбачав у справі Монса зраду Дюмур'є. Я домагався, щоб сто тисяч родичів емігрантів узяті були заручниками за виданих ворогові наших комісарів. Я запропонував оголосити зрадником кожного депутата, який вийде за заставу. Я виявив роланівську змову, що спричинила заколоти в Марселі. Я настояв, щоб була призначена нагорода за голову сина Егаліте. Я боронив Бушотта. Я зажадав загального голосування, щоб прогнати Інара. Я провів резолюцію про те, що парижани мають великі заслуги перед революцією. За це все Луве називає мене блазнем, Фіністер вимагає виключити мене з депутатів, місто Ам'єн хоче, щоб на мене наділи намордник, Кобург—щоб мене заарештували, а Леконт-Пюїраво пропонує Конвентові оголосити мене божевільним. На що ж ви, громадянине Дантон, покликали мене на вашу таємну раду, як не для того, щоб вислухати мою думку? Хіба я просив мене кликати? Зовсім ні. Я не маю ніякої охоти до

інтимних розмов з такими контрреволюціонерами, як ви й Робесп'єр. Зрештою, як я й сподівався, ні ви, ні Робесп'єр не зрозуміли мене. То які ж ви державні мужі? Вас, виходить, треба вчити політики з азбуки, вам треба ставити всі крапки над і. Я хотів он що сказати: ви обидва помиляєтеся. Загроза не в Лондоні, як гадає Робесп'єр, і не в Берліні, як гадає Дантон. Вона в Парижі. Ця небезпека в тому, що немає єдності, що кожен, починаючи з вас двох, вважає за своє право тягти в свій бік. Небезпека в спантеличенні розумів, в анархії волі...

— Анархія!—перебив його мову Дантон.—Хто ж, як не ви, її чинить?

Марат не спинився.

— Робесп'єр, Дантон, небезпека в цій безлічі кафе, в цій безлічі гральних домів, в цій безлічі клубів. Клуб Чорних, клуб Федералістів, Дамський клуб, заснований ще Клермон Тоннером клуб безсторонніх, що був 1790 року монархічним клубом, соціальний гурток, вигаданий священиком Клодом Фуше, клуб Шерстяних ковпаків, заснований газетярем Прудоном, і т. д., не кажучи вже про ваш клуб Якобінців, Робесп'єр, і ваш клуб Кордельєрів, Дантон. Небезпека в голоді, через який носильник Блек почепив на ліхтар біля ратуші Франсуа Дені, пекаря з базару Палю, небезпека в суді, який повісив Блека за те, що той повісив пекаря Дені. Небезпека в паперових грошах, які все падають. На вулиці Тамплє хтось упустив стофранкову асигнацію, і якийсь прохожий, простолюдин, сказав: „Не варто нахилитися, щоб її підняти“. Перекупці грошей і спекулянти—от де небезпека. Що з того, що на ратуші піднято чорний прапор? Ви заарештовуєте барона де-Тренка, та цього не досить. Скрутіть в'язи цьому старому тюремному інтриганові. Ви гадаєте, що ви-йшли із скрути тим, що голова Конвенту поклав громадянський вінок на голову Лабертеша, який дістав сорок один удар шаблею при Жемаппі, і за це його прославляє Шеньє. Комедія й фіглярство! А, ви не звертаєте уваги на Париж! А, ви шукаєте небезпеки далеко, коли вона близько! Для чого ж ваша поліція, Робесп'єр? Ви ж маєте своїх шпигів, Пайана у Комуні, Коффінгаля в Революційному трибу-

налі, Давіда в Комітеті громадської безпеки, Кутона в Комітеті громадського порятунку. Як бачите, я добре поінформований. То знайте: небезпека над вашою головою, небезпека під вашими ногами. Усюди змови й змови. Прохожі на вулиці читають між собою газети і кивають один одному головами. Шість тисяч чоловік, що не мають посвідок про громадську надійність—емігранти, які повернулися, фертики й шпигуни, ховаються по підвалах, по горищах і в дерев'яних галереях Пале-Рояля. Біля пекарень хвости. Добрі жінки біля дверей сплескують руками і запитують: „Коли вже буде мир?“ І хоч скільки б ви запиралися для секретних розмов у залі Виконавчого комітету, відомо все, що ви говорите. І на доказ вам, Робесп'єр, ось слова, які ви сказали учора ввечері Сен-Жюстові: „У Барбару починає рости черевце, це може заважати йому при втечі“. Так, небезпека всюди, і особливо в центрі. В Парижі „колишні“ змовляються, патріоти ходять босі, аристократи, заарештовані 9 березня, уже на волі, дорогі коні, що мали б возити гармати на кордоні, забризкують нас грязюкою на вулицях, чотирифунтовий хліб коштує три франки дванадцять су, театри виставляють непристойні п'єси, і Робесп'єр пошле на гільйотину Дантона.

— Авжеж!—сказав Дантон.

Робесп'єр пильно розглядав карту.

— Нам потрібен диктатор. Робесп'єр, ви знаєте, що я хочу диктатора.

Робесп'єр підвів голову.

— Я знаю, Марат: вас або мене.

— Мене або вас,—сказав Марат.

Дантон пробурчав крізь зуби:

— Диктатура? Спробуйте лиш!

Марат бачив, як у Дантона нахмурилися брови.

— Стривайте,—говорив він далі.—Нам треба порозумітися. Становище таке, що варто це зробити. Хіба ми не порозумілися в день 31 травня? Загальна справа важливіша за жірондизм, бо він є питання окреме. В тому, що ви кажете, є правда. Але не вся. Вся правда, справжня правда в тому, що кажу я. На півдні федералізм, на заході роя-

лізм, в Парижі боротьба між Конвентом і Комуною, на кордонах відступ Кюстіна і зрада Дюмур'є. Що це все означає? Розрізненість. Що нам потрібне? Єдність. В ній наш порятунок. Але поспішаймо. Париж повинен взяти провід революцією. Якщо ми забаримося хоч на годину, завтра вандейці можуть бути в Орлеані, а прусаки в Парижі. Я згоджуюсь у цьому з вами, Дантон, я поділяю вашу думку, Робесп'єр. Гаразд. А висновок з цього—диктатура. Встановимо диктатуру. Ми трое представляємо революцію. Ми є три голови Цербера!¹ З цих трьох голів одна розмовляє—це ви, Робесп'єр, друга рикає—це ви, Дантон...

— Третя кусається,—сказав Дантон,—і це ви, Марат.

— Всі три кусаються,—сказав Робесп'єр.

Настала мовчанка. Потім розмова, повна гнівних сутичок.

— Слухайте, Марат, перед тим як одружитися, треба один одного взнати. Скажіть, як ви довідалися, що я сказав учора Сен-Жюстові?

— Це має значення для мене.

— Марат!

— Мій обов'язок дізнатися, а як—це моя справа.

— Марат!

— Я люблю знати.

— Марат!

— Робесп'єр, я знаю, що ви кажете Сен-Жюстові, як знаю, що Дантон каже Лекруа. Як знаю, що відбувається на набережній Театен в готелі Лабріфа, в цьому кублі, де збираються німфи еміграції. Як знаю все, що відбувається в будинку Тіль, біля Гонеса, який належить Вельмаранжеві, колишньому директорові пошт, куди ходили раніш Морі і Казалес, а потім ходили Сійєс і Верньйо, і куди тепер дехто ходить раз на тиждень.

І, вимовляючи дехто, Марат дивився на Дантона.

Дантон скрикнув:

— Якби я мав хоч трохи влади, я показав би себе!

Марат продовжував:

¹ Цербер—за старогрецькою міфологією триголовий пес, що охороняв вхід у підземне царство, де перебували душі померлих.

— Я знаю, що ви говорите, Робесп'єр, як знаю, що відбувалося в башті Тампля, коли там вгодовували Луї XVI так добре, що за один тільки місяць вересень вовк, вовчиця і вовченята з'їли вісімдесят шість кошиків персиків. А народ у цей час голодував. Я знаю це, як знаю, що Ролан ховався в квартирі на задньому дворі на вулиці Арп. Як знаю, що шістсот списів, застосованих 14 липня, зроблені були Форум, слюсарем герцога Орлеанського. Знаю, що в жовтому салоні у Сент-Ілер на вулиці Нев-де-Мартюрен обідали Бюзо і Керсен. А знаєте, Робесп'єр, з ким вони обідали там 27-го? З вашим другом Ласурсом.

— Нісенітниця!—пробурчав Робесп'єр.—Ласурс не мій друг.

І він додав задумливо:

— А тим часом у Лондоні працює вісімнадцять фабрик фальшивих асигнацій.

Марат продовжував спокійним голосом, але з легким тремтінням, яке лякало:

— Ви пильнуєте інтересів людей значних. Але я знаю все, хоч Сен-Жюст і називає ваші розмови державною таємницею...

Марат вимовив останні слова з притиском, поглянув на Робесп'єра і продовжував:

— Я знаю, що говориться у вас за обідом у ті дні, коли Леба приводить до вас Давіда скуштувати страв, зготовлених його нареченою, Елізабетою Дюпле, вашою майбутньою своячкою, Робесп'єр. Я—величезне око народу і з глибини свого підвалу бачу все. Так, я бачу, я чую, я знаю. Вас задовольняють дрібниці. Ви любуетесь собою. Робесп'єр красується перед своєю мадам де-Шаламбр, дочкою маркіза де-Шаламбра, що грав у віст з Луї XVI у той вечір, коли страчували Дам'єна*. Так, ви несетеся високо. Сен-Жюст поринає в краватці, Лежандр надзвичайно коректний, носить нову хламиду, жилет і жабо, щоб забули про його ремісничий халат. Робесп'єр уявляє, що історія з інтересом відзначить, як він з'явився в оливковому сюртуці в Установчі збори і в небесно-голубому в Конвент. Всі стіни його кімнати завішані його портретами...

Робесп'єр урвав його мову голосом ще спокійнішим:

— А ваші портрети, Марат, висять в усіх відхідниках.

Розмова провадилася в такому ж легкому тоні, який тільки підкреслював різкість реплік і надавав якоїсь іронії загрозам.

— Робесп'єр, це ж ви назвали тих, хто хоче повалити трони, Дон-Кіхотами людського роду.

— А ви, Марат, після 4 серпня*, у номері 559 вашого „Друга народу“—о! я добре запам'ятав число, це корисно,—вимагали повернути дворянам титули. Ви писали: герцог завжди герцог.

— Робесп'єр, на засіданні 7 грудня ви боронили жінку Ролана проти Віара.

— Так само, як мій брат боронив вас, Марат, коли на вас напали у якобінців. Що це доводить? Нічого.

— Робесп'єр, відомо, в якому кабінеті Тюільрі ви сказали Гара: „Я втомився від революції“.

— У тому ж таки шиночку ви обнімалися 29 жовтня з жірондистом Барбару.

— Робесп'єр, ви сказали Бюзо: „Республіка, ну то й що?“

— Марат, в той самий шинок ви запросили снідати трьох марсельців.

— Робесп'єр, ви завжди ходите під охороною взятого з ринку босяцюги, озброєного дрюком.

— А ви, Марат, напередодні 10 серпня* просили Бюзо допомогти вам утекти в Марсель в костюмі жокея.

— Під час вересневої розправи* ви сховалися, Робесп'єр.

— Зате ви, Марат, показали себе.

— Робесп'єр, ви кинули на землю червону шапку.

— Так, коли її надів зрадник. Що прикрашає Дюмур'є, те негоже Робесп'єрові.

— Робесп'єр, ви не дозволили, коли приходили солдати Шатов'є, накрити покривалом голову Луї XVI.

— Я зробив краще: я відрубав ту голову.

Тут втрутився Дантон, але, замість заспокоїти, тільки додав жару.

— Робесп'єр, Марат,—сказав він,—заспокойтесь.

Марат не любив, коли його називали другим. Він обернувся:

— А ви чому втручаєтесь, Дантон?

Дантон підскочив:

— Чому втручаюсь? А ось чому. Я не хочу братовбивства. Не повинно бути ворожнечі між двома людьми, що служать народові. Досить з нас війни з іноземцями та війни громадянської, щоб додавати до них ще домашню боротьбу. Я зробив революцію і не хочу, щоб її зазнали. От чому я втручаюся.

Марат відповів, не підвищуючи голосу:

— Ви б краще подбали про свої звіти.

— Мої звіти!—скрикнув Дантон.—Ідіть питаєте їх у Аргоннських ущелин, у звільненої Шампані, у завойованої Бельгії, у армій, в яких я чотири рази підставляв свої груди під кулі! Підіть, спитайте мої звіти на майдані Революції, на ешафоті 21 січня, у поваленого трона, у гільйотини...

Марат ущипливо всміхнувся.

Дантон помітив цю усмішку.

— Марат!—крикнув він.—Ви скритна людина, а я людина широкого простору і ясного дня. Я ненавиджу життя плазунів. Бути мокрицею не по мені. Ви живете в підвалі, а я на вулиці. Ви всіх уникаєте, а зо мною кожен може бачитись і говорити.

— Вродливий хлопче, може, завітаєте до мене?—пробурчав Марат.

І, переставши усміхатися, він заговорив владним тоном:

— Дантон, подайте звіт про тридцять три тисячі екую¹ дзвінкою монетою, які Монморен заплатив вам від імени короля, немов би як нагороду за вашу прокурорську службу в Шатле.

— Я брав участь у 14 липня,—сказав Дантон гордовито.

— А палацові комори? А королівські діаманти?

— Я брав участь у 6 жовтня.

¹ Е к ю—старовинна французька срібна монета в 3 і 6 ліврів (1 крб. 20 коп. і 2 крб. 40 коп. приблизно).

— А крадійства вашого alter ego¹ Лакруа в Бельгії?

— Я розворушував народ в день повернення короля з Варенна!

— А зал в оперному театрі, збудований на дані вами гроші?

— Я озброїв секції Парижа.

— А сто тисяч ліврів секретних фондів міністерства юстиції?

— Я зробив 10 серпня.

— А два мільйони секретних витрат, із яких ви взяли собі чверть?

— Я спинив наступ ворога і перегородив дорогу коаліції королів.

— Продажна тварина!—сказав Марат.

Дантон випростався, він був страшний.

— Так, я продажна тварина!—крикнув він,—я продав своє тіло, але врятував світ.

Робесп'єр став кусати нігті. Він не міг ні сміятися, ні всміхатися. Йому бракувало сміху-грому Дантона і усмішки-жала Марата.

Дантон продовжував:

— Я як океан, я маю свої припливи й відпливи. Коли вода спадає—видно мое дно, коли вона підіймається—видно мої хвилі.

— Ваше шумовиння,—сказав Марат.

— Мою бурю,—сказав Дантон.

Разом з Дантоном підвівся й Марат. Він теж вибухнув. Змія раптом перетворилась у дракона.

— А!—скрикнув він,—а! Робесп'єр, Дантон, ви не хочете мене слухати! Гаразд, я кажу вам, що ви пропащі! Ваша політика заводить вас у тісний кут, з якого немає виходу. Те, що ви робите, закриє за вами всі двері, крім дверей могили.

— В цьому наша велич!—сказав Дантон.

І знизав плечима.

Марат продовжував:

¹ Alter ego—буквально „друге я“.

— Дантон, стережись. Верньйо теж мав широкий рот, товсті губи і гнівні брови. Верньйо теж рябий, як Мірабо й ти. Це не відвернуло 31 травня*. А, ти знизуєш плечима! Іноді від знизування плечима падає голова. Дантон, я кажу тобі: твій гучний голос, розтріпана краватка, твої м'які чоботи, твої інтимні вечери, твої глибокі кишені привертають увагу Луїзетти.

Луїзетта було пестливе ім'я, дане Маратом гільйотині.

Він продовжував:

— А ти, Робесп'єр, ти поміркований, але це тобі не допоможе. Пудрись собі, зачісуйся, чепурись, красуйся в тонкій білизні, строй з себе франта, тобі не уникнути Гревського майдану.¹ Читай декларацію Брауншвейга,—все одно з тобою зроблять, як зробили з царевбивцею Дам'єном. Скільки хоч финти, а тебе таки четвертують.

— Кобленцький підголосок!—крізь зуби сказав Робесп'єр.

— Робесп'єр, я нічий підголосок, я всезагальний крик. А! ви молоді, ви обидва. Скільки тобі років, Дантон? Тридцять чотири. А тобі, Робесп'єр? Тридцять три. Гаразд. А я, я жив завжди, я споконвічне людське страждання—мені шість тисяч років.

— Це правда,—відізвався Дантон,—шість тисяч років Каїн переховувався в своїй ненависті, як жаба в камені. Брила розкололась, Каїн вийшов між люди, і це—Марат!

— Дантон!—крикнув Марат. І темний блиск з'явився в його очах.

— Що там ще?—спитав Дантон.

Так говорили ці трое грізних. Це було сперечання громів.

III

ТРЕМТІННЯ НАЙГЛИБШИХ ФІБР

Розмова урвалась. Кожен з титанів заглибився в свої думки.

Леви бояться змій. Робесп'єр став дуже блідий, Дантон

¹ До 1806 р. так звався майдан перед паризькою ратушею, де до 1793 і з 1795 по 1830 р. відбувалися страти.

дуже червоний. Обох проймав дрож. Зловісний вогник в очах у Марата погас. Спокій, владний спокій знову запанував на обличчі цієї людини, страшною для страшних.

Дантон почував себе переможеним, але не хотів здаватися. Він сказав:

— Марат вигукує про диктатуру й згоду, а вміє тільки роз'єднувати.

Робесп'єр, не стискуючи більше свої вузькі губи, додав:

— Я поділяю погляд Анахарсіса Клоотса* і кажу: ні Ролана, ні Марата.

— А я кажу: ні Дантона, ні Робесп'єра,—відповів Марат.

Він пильно подивився на обох і додав:

— Дозвольте дати вам одну пораду, Дантон. Ви закохані, ви мрієте про одруження, не втручайтесь більше в політику, будьте розважні.

І, ступивши крок до дверей, щоб вийти, він зловісно вклонився їм:

— Прощайте, панове.

Дантон і Робесп'єр здригнулись.

В цей момент почувся в глибині кімнати голос:

— Ти неправий, Марат.

Усі обернулися. В той час, коли Марат лютував, хтось непомітно зайшов у кімнату через задні двері.

— А, це ти, громадянине Сімурден?—сказав Марат.— Добридень.

Це дійсно був Сімурден.

— Я кажу, що ти неправий, Марат,—повторив він.

Марат позеленів—така була його манера бліднути.

Сімурден додав:

— Ти корисний, але Робесп'єр і Дантон необхідні. Для чого ж загрожувати їм? Єдність, єдність, громадяни! Народ хоче єдності.

Ця поява справила враження відра холодної води і, як прихід чужої людини в час родинної сварки, заспокоїла коли не глибину, то принаймні поверхню.

Сімурден наблизився до столу.

Дантон і Робесп'єр знали його. Вони часто бачили в Конвенті на місцях для публіки цього невідомого й

могутнього чоловіка, якого вітав народ. Проте формаліст Робесп'єр спитав:

— Як ви зайшли, громадянине?

— Він з Єпископства,—відповів Марат, і в його голосі відчувалася якась дивна покірність.

Марат нехтував Конвент, вів за собою Комуни і боявся Єпископства.

Такий є закон.

Мірабо* почуває, як з невідомої глибини підіймається Робесп'єр, Робесп'єр передчуває Марата, Марат передчуває Гебера, Гебер—Бабефа*. Поки підземні шари спокійні, політик може йти вперед. Але й у найкрайнішого революціонера є своє підґрунтя: найсміливіші стривожено уповільнюють кроки, коли відчувають під ногами рух, який створили на свою голову.

Вміти відрізнити рух, породжений заздрістю, від ідейного руху, поборювати перший і боротися з другим—в цьому якраз і виявляється геній і доблесть великих революціонерів.

Дантон помітив, що Марат принишк.

— О, громадянин Сімурден тут не зайвий!—сказав він. І простяг Сімурдену руку.

Потім додав:

— Треба пояснити громадянину Сімурдену становище. Він прибув до речі. Я представляю Гору, Робесп'єр—Комітет громадського рятунку*, Марат—Комуни, Сімурден—Єпископство. Він нас помирить.

— Гаразд,—промовив Сімурден поважно й просто.—Про що річ?

— Про Вандею,—відповів Робесп'єр.

— Вандея!—сказав Сімурден.—Це велика загроза. Якщо революція загине—це станеться через Вандею. Одна Вандея страшніша за десять Німеччин. Треба вбити Вандею, щоб жила Франція.

Ці кілька слів сподобалися Робесп'єрові. Проте він спитав:

— Ви, здається, колишній священик?

Робесп'єр добре розпізнавав в інших те, що було закладено в ньому самому.

Сімурден відповів:

— Так, громадянинне.

— То що з того?—скрикнув Дантон.—Коли священик за нас, він вартий більше, ніж хто інший. В часи революції священики переплавляються в громадян, як дзвони в монети й гармати. Данжу—священик, Дону—священик, Тома Лінде—єврський єпископ. Ви самі, Робесп'єр, сидите в Конвенті рядом з Масс'є, бовейським єпископом. Старший вікарій Важуа був членом повстанського комітету 10 серпня. Шабо—капуцинський монах. І не хто ж, як отець Жерль, виголосив присягу в Же-де-Пом.¹ Абат Одран подав пропозицію оголосити Національні збори вищими за короля. Абат Гутт вимагав від Законодавчих зборів зняти балдахін з крісла Луї XVI. Абат Грегуар перший поставив питання про скасування королівської влади.

— Підтриманий блазнем Колло д'Ербуа*,—глузливо вкинув Марат.—Вони вдвох провадили роботу: піп перекинув трон, комедіант скинув короля.

— Повернімось до Вандеї,—сказав Робесп'єр.

— В чому ж річ?—спитав Сімурден.—Що робиться в цій Вандеї?

Робесп'єр відповів:

— А те, що Вандея має тепер вождя. Вона стає загрозливою.

— І хто цей вождь, громадянинне Робесп'єр?

— Це колишній маркіз де-Лантенак, що називає себе принцем Бретонським.

— А, —сказав Сімурден,—я його знаю. Я був священиком у нього.

Він подумав хвилину і додав:

— Він був гулякою до того, як став вояком. Він має бути страшний.

¹ Же-де-Пом — зал для гри в м'яч. Депутати Національних зборів від третього стану, зібравшись 20 червня 1789 р. у Версалі на чергове засідання, знайшли двері приділеного для них приміщення замкненими з наказу короля. Тоді вони зібралися у залі для гри в м'яч і тут поклялися не розходитися, аж поки дадуть Франції конституцію.

— Він дійсно жакхливий. Він палить села, добиває раних, мордує полонених, розстрілює жінок.

— Жінок?

— Так. Він звелів розстріляти між іншими матір трьох малих дітей. Невідомо, що сталося з дітьми. Між іншим, це полководець. Він тямить у війні.

— Справді,—відповів Сімурден.—Він провадив Гановерську війну, і солдати говорили: „Рішельє вгорі, Лантенак унизу“. Справжнім командував був Лантенак. Розпитайте про нього в Дюссо, вашого колеги.

Робесп'єр хвилинку помовчав, роздумуючи, потім розмова між ним і Сімурденом відновилася:

— Так от, громадянин Сімурден, цей чоловік у Ванदेї.

— Як давно?

— Три тижні.

— Треба оголосити його поза законом.

— Це зроблено.

— Треба оцінити його голову.

— Зроблено.

— Треба пообіцяти тому, хто його захопить, багато грошей.

— Зроблено.

— І не асигнаціями.

— Зроблено.

— Золотом.

— Зроблено.

— І треба його гільйотинувати.

— Це буде зроблено.

— Ким?

— Вами.

— Мною?

— Так, вами. Комітет громадського рятунку надішле вас делегатом у Вандею з найширшими повноваженнями.

— Згоджуюсь,—сказав Сімурден.

Робесп'єр був скорий у виборі—це є ознака державного мужа. Він узяв з папки, що лежала перед ним, бланк із надрукованим на ньому написом угорі: „*Французька республіка, єдина й неподільна. Комітет громадського рятунку*“.

Сімурден продовжував:

— Так, я згоджуюся. Страшний проти страшного. Лантенак лютий і я буду такий. Війна на смерть з цим чоловіком. Я звільню від нього республіку, як бог допоможе.

Він спинився, потім додав:

— Я священник, я вірую в бога.

— Бог застарів,—сказав Дантон.

— Я вірую в бога,—сказав Сімурден спокійно.

Робесп'єр схвалив його слова, похмуро кивнувши головою.

Сімурден спитав:

— При кому я буду делегатом?

Робесп'єр відповів:

— При командувачеві експедиційної колони, посланої проти Лантенака. Мушу тільки попередити—це аристократ.

Дантон скрикнув:

— От іще з чого хочеться сміятися! Аристократ? Ну, то що? Про аристократа можна сказати те ж, що й про священника. Коли він наш, він чудовий. Дворянство—забобон, і не слід перебільшувати його значення ні в той, ні в той бік. Скажіть, Робесп'єр, хіба Сен-Жюст не аристократ? Флорель де-Сен-Жюст, чорт бери! Анахарсіс Клоотс—барон. Наш друг Шарль Гесс, що не пропускає жодних зборів у Кордельєрів, князь і брат теперішнього ландграфа Гессен-Ротенбурга. Монто, близький друг Марата, є маркіз де-Монто. В Револьюційному трибуналі є засідатель священник, Вілат, і другий засідатель аристократ, Леруа, маркіз де Монфлабер. Обидва люди надійні.

— Ви ще забули,—додав Робесп'єр,—голову Револьюційного трибуналу...

— Антонеля?

— Він же маркіз Антонель,—сказав Робесп'єр.

Дантон відповів:

— Дамп'єр, що загинув при Конде за республіку, аристократ, аристократ і Борепер, що застрелився, аби тільки не відкрити прусакам ворота Вердена.

— Проте це не завадило Дантонові,—пробурчав Марат,—коли одного разу Кондорсе сказав: „Гракхи* були

аристократи“, крикнути йому: „Всі аристократи зрадники, починаючи з Мірабо і кінчаючи тобою“.

— Громадянине Дантон, громадянине Робесп'єр,—поважно заговорив Сімурден,—ви, може, й маєте рацію, довіряючи аристократам, але народ їм не довіряє, і він не помиляється. Коли священникові доручають наглядати за аристократом, відповідальність подвоюється, і треба, щоб священник був непохитний.

— Безперечно,—сказав Робесп'єр

— І невблаганний,—додав Сімурден.

Робесп'єр відізався:

— Добре сказано, громадянине Сімурден. Ви матимете справу з молодим чоловіком. Бувши вдвоє старшим за нього, ви матимете на нього вплив. Треба ним керувати, але обережно. Він, здається, має військові здібності, всі донесення сходяться щодо цього. Його загін належить до складу корпусу, виділеного з рейнської армії для походу в Вандею. Він недавно прибув з кордону, де виявив хоробрість і розум. Він прекрасно командує експедиційною колоною. Два тижні він не дає передихнути старому маркізові де-Лантенаку, жене його перед собою. Він притисне його врешті до берега і скине в море. Лантенак має досвід і хитрість старого генерала, а в нього—сміливість молодого командира. Цей молодий чоловік має вже ворогів, чимало йому заздрить. Заздрить йому й генерал Лешель...

— Цей Лешель,—озвався Дантон,—хоче бути головним командувачем, та за нього тільки каламбур: „Треба Лешеля, щоб подолати Шаретта“.¹ Та покищо Шаретт його б'є.

— А він не хоче, щоб хтось інший побив Лантенака,—продовжував Робесп'єр.—Усе лихо вандейської війни у цих суперництвах. Наші солдати герої, та ними погано командують. Простий гусарський капітан Шерен входить з сурмачем в Самюр під звуки „Ça ira“. Він бере Самюр, міг би йти далі і взяти Шоле, але спиняється, бо не дістав наказу.

¹ Il faut Lechelle pour monter sur Charette (lechelle—драбина, charette—віз), дослівно: треба драбину, щоб злізти на віз.

Треба змінити усе командування в Вандеї. Корпуси ділять на дрібні загони, роз'єднують сили. Розкидана армія є армія паралізована, це скеля, яку розпорошили. В Парамейському таборі лишилися самі намети. Між Трег'є і Дінаном розставлено з сотню маленьких постів, там з них ніякої користі, а тим часом з них можна б утворити цілу дивізію і прикрити все узбережжя. Лешель, підтриманий Парреном, оголює північний берег під тим приводом, що треба боронити південь, і відкриває доступ у Францію англійцям. План Лентенака такий: півмільйона повсталих селян і десант англійців у Францію. Молодий командувач експедиційної колони наступає на п'яти цьому Лантенакові, жене й б'є його без дозволу Лешеля, свого начальника, і Лешель доносить на нього. Думки про цього молодого чоловіка поділилися. Лешель вважає, що його треба розстріляти. Прієр із Марни хоче зробити його генерал-адъютантом.

— Цей молодий чоловік, здається мені, має видатні здібності,—сказав Сімурден.

— Але має й хибу.

Це сказав Марат.

— Яку?—спитав Сімурден.

— Милосердність,—сказав Марат.—Він твердий у бою і м'який після бою. Він схильний прощати, милувати, він заступається за монашок, рятує жінок і дівчат аристократок, випускає полонених, дає волю священикам.

— Серйозна помилка,—пробурмотів Сімурден.

— Злочин,—сказав Марат.

— Іноді,—сказав Дантон.

— Часто,—сказав Робесп'єр.

— Майже завжди,—промовив Марат.

— Коли маєш справу з ворогами батьківщини—завжди,—сказав Сімурден. Марат повернувся до Сімурдена:

— А що б ти зробив з республіканським командувачем, якби він випустив на волю командувача роялістського?

— Я погоджуюся з Лешелем: звелів би його розстріляти.

— Або гільйотинувати,—сказав Марат.

— На вибір,—сказав Сімурден.

Дантон зареготався.

— Про мене однаково те й друге.

— Будь певен, що дістанеш те або друге,—буркнув Марат.

І погляд його, відірвавшись від Дантона, звернувся знову на Сімурдена.

— Отже, громадянине Сімурден,—якщо республіканський командувач схибить, ти звелиш йому відтяти голову?

— За двадцять чотири години.

— Гаразд,—сказав Марат,—я приєднуюсь до думки Робесп'єра. Треба послати громадянина Сімурдена комісаром Комітету громадського рятунку при командувачі експедиційної колони берегової армії. До речі, як його звати, того командувача?

Робесп'єр відповів:

— Він з колишніх аристократів.

І почав перегортати папери.

— Віддамо аристократа під догляд священникові,—сказав Дантон.—Я не довіряю самому священникові, не довіряю і самому аристократові. Коли ж вони вдвох, я не боюся: один наглядає за другим, і справа йде добре.

Гнівна складка між бровами Сімурдена поглибилась, але, вважаючи, мабуть, зауваження по суті справедливим, він не повернувся до Дантона і промовив своїм суворим голосом:

— Якщо республіканський командир, відданий під мій нагляд, зробить хибний крок,—кара смертю.

Робесп'єр, не відриваючи очей від паперів, сказав:

— От ім'я. Громадянине Сімурден, молодий командир, доля якого доручається вам,—колишній віконт, на ім'я Говен. Сімурден зблід.

— Говен!—скрикнув він.

Марат помітив його раптову блідість.

— Віконт Говен,—повторив Сімурден.

— Так,—відповів Робесп'єр.

— Ну, то як?—сказав Марат, пильно дивлячись на Сімурдена.

Настала пауза. Марат спитав:

— Громадянине Сімурден, ви приймаєте на відзначених

вами самими умовах призначення комісаром до Говена. Згода?

— Згода,—відповів Сімурден, стаючи дедалі блідіший.

Робесп'єр узяв перо, що лежало перед ним, написав своїм повільним і чітким почерком чотири рядки на аркуші паперу, вгорі якого стояло: „*Комітет громадського рятунку*“, підписав і підсунув аркуш і перо до Дантона. Дантон підписав, і Марат, що не зводив пильного погляду з смертельно блідого обличчя Сімурдена, підписав після Дантона. Робесп'єр, знову взявши аркуш, поставив дату і простяг його Сімурденові, що прочитав:

„Рік II Республіки

Цим даються повноваження громадянину Сімурденові, комісарові Комітету громадського рятунку при громадянину Говенові, командувачеві експедиційної колони прибережної армії.

Робесп'єр. — Дантон. — Марат“.

І нижче підписів дата:

„28 червня 1793 року“.

Революційний, так званий громадянський календар ще не існував легально в ту епоху, і Конвент ухвалив його на пропозицію Ромма, тільки 5 жовтня 1793 року.

Доки Сімурден читав, Марат розглядав його. Потім промовив півголосом, ніби говорячи сам до себе:

— Ще не все зроблено. Все це треба підтвердити декретом Конвенту або спеціальною постановою Комітету громадського рятунку.

— Громадянин Сімурден,—спитав Робесп'єр,—де ви живете?

— В домі Торговельної палати.

— Стривайте, я теж,—сказав Дантон,—ми сусіди.

Робесп'єр продовжував:

— Не можна гаяти ні єдиної хвилини. Завтра ви дістанете офіціальний папір, підписаний усіма членами Комітету громадського рятунку. Це буде підтвердженням вашого призначення для комісарів при армії: Філіппо, Прієра із Марни, Лукуентра, Альк'є і інших. Ваша особа нам відома.

Ваша влада необмежена. Ви можете зробити Говена генералом або послати його на ешафот. Свое призначення ви дістанете завтра о третій годині. Коли ви виїдете?

— О четвертій,—сказав Сімурден.

І вони розійшлись.

Повернувшись додому, Марат попередив Сімонну Еврар*, що він завтра піде в Конвент.

КНИГА ТРЕТЯ

КОНВЕНТ

I

КОНВЕНТ

I

Ми підходимо до найвищої вершини.

Ось Конвент.

Погляд приковується до цієї верховини.

Ніколи ще на горизонті людства не з'являлася така висота.

Є Гімалаї і є Конвент.

Можливо, що Конвент кульмінаційний пункт історії.

Доки жив Конвент,—бож і збори людей живуть,—ніхто не міг уявити собі цілком, що він таке. Якраз велич його

випадала з уваги сучасників. Всі були занадто налякані щоб дивуватися. Все велике має в собі священний жах. Легко милуватися горбами й пагорками, але все дуже високе—чи гора, чи збори людей, чи досконалий утвір мистецтва—лякає, коли дивитися на нього дуже зблизька. Кожна вершина здається перебільшеною. Підійматися на неї важко. Задихаєшся на крутизнах, сприскаєш на схилах, обдряпуєшся об виступи і не помічаєш краси. Ревуть потоки, показуючи, що близько прірви, хмари оповивають, ховаючи верхогір'я. Боїшся підійматися, боїшся впасти. Страх дужчий від захвату. Зазнаєш дивного почуття відрази до великого. Бачиш провалля, і не бачиш чудової величі, бачиш страховище, і не помічаєш чудесного. Спочатку так гадали й про Конвент. Конвент, створений для орлів, виміряли своїм поглядом короткозорі.

Тепер ми бачимо його в перспективі, і він вимальовується на глибокому небі в ясній і трагічній далечині—величезний профіль Французької революції.

II

14 липня звільнило.

10 серпня розгромило.

21 вересня поклато підвалини.

21 вересня—рівнодення, рівновага. Зодіакальний знак—Терези. Як зауважив Ромм, під цим знаком Рівності й Правосуддя проголошена була республіка. Сузір'я провістило її.

Конвент був першим втіленням народу. Конвентом відкривається нова велика сторінка історії, з якої починається сучасне майбутнє.

Кожній ідеї потрібна видима оболонка, кожному принципіві—місце його виявлення. Церква—це бог між чотирма стінами. Кожному догматові потрібен храм. Коли Конвент утворився, першим невідкладним завданням було—вирішити, де його примістити.

Зайняли спочатку Манеж, потім Тюільрійський палац.

Встановили раму, декорації роботи Давіда, намальовані в чорно-білих тонах. Поставили симетрично лави, чотирикутну трибуну, паралельні ряди дерев'яних колон на підставках, що нагадували плахи. Поклали довгі прямолінійні бруси, наробили прямокутних комірок, де тиснувся натовп, називаючи їх громадськими трибунами. Натягли римський театральний тент—веларій, почепили грецькі драпування, і в цих прямих кутах та лініях примістили Конвент, у цю геометрію втиснули бурю. Фрігійський ковпак на трибуні пофарбований був сірим. Роялісти стали були сміятися з цієї червоно-сірої шапки, з цього бутафорського залу, з цих картонних монументів, з цієї святині із пап'є-маше, з цього брудного, запльованого храму. Як швидко мало це зникнути! Колони з клепок, склепіння з дранок, барельєфи з мастики, карнизи ялинові, статуї з гіпсу, мармур мальований, стіни полотняні. І в цьому тимчасовому Франція створила вічне.

Стіни залу Манежа, коли Конвент почав у ньому свої засідання, були геть усі вкриті афішами, яких сила-силенна була в Парижі під час повороту короля з Варенна. В одній говорилося: „Король повертається. Бити палицями того, хто його вітатиме, повісити того, хто його ображатиме“. В другій: „Спокійно! Не скидати шапок. Він зараз стане перед своїми суддями“. В третій: „Король узяв народ на мушку. Він довго стріляв. Тепер народ має стріляти“. В четвертій: „Закон! Закон!“ В цих стінах Конвент судив Луї XVI.

В Тюільрі, переіменованому в Народний палац, куди Конвент переніс 10 травня 1793 року свою роботу, зал засідань займав увесь простір між павільйоном Дзигарів, який назвали павільйоном Єдності, і павільйоном Марсана, який назвали павільйоном Свободи. Павільйон Флори переіменували в павільйон Рівності. В зал засідань підіймалися сходами Жана Бюллана. На другому поверсі містився Конвент, а весь перший поверх палацу був ніби довгою карaulьнею, де стояли в козлах рушниці і похідні койки солдатів всіх родів зброї, які охороняли Конвент. Національні

збори мали свою почесну варту, яку називали „гренадерами Конвенту“.

Трикольорова стрічка відокремлювала палац, де засідав Конвент, від саду, де міг ходити народ.

III

Закінчимо опис залу засідань. Все цікаве в цьому страшному місці.

При вході найперше впадала в очі висока статуя Свободи, що стояла між двома широкими вікнами.

Сорок два метри завдовжки, десять завширшки і одинадцять заввишки—такі розміри мало приміщення, що було театром короля і стало театром революції. Елегантний і пишній зал, збудований Вігарані для придворних, зник під грубим зрубом, що в 93 році мусів витримувати вагу народу. Деталь, яку варто відзначити: цей зруб, що на ньому громадилися трибуни, мав за єдину підпору стовп із суцільного десятиметрового стовбура. Жодна з каріатид¹ не попрацювала стільки, як цей стовп. Цілі роки витримував він важкий натиск революції. Він витримував крики захвату, вибухи ентузіазму, лайку, галас, рев, усю колотнечу, всю бурю народного гніву, бунт. І не погнувся. Після Конвенту він бачив Раду старшин. Вісімнадцяте брюмера* його прибрало.

Берсьє замінив тоді цей дерев'яний стовп мармуровими колонами, які простояли, проте, недовго.

Задуми архітекторів часом бувають дуже дивні. Архітектор, що прокладав вулицю Ріволі, мав за ідеал траєкторію гарматного ядра, архітектор, що будував Карльсруе—віяло, ідеалом архітектора, що конструював зал, де засідав з 10 травня 1793 року Конвент, була, мабуть, велетенська шухляда комода. Зал був довгий, високий і плоский. До одного з довгих боків паралелограма прилягало широке

¹ Каріатида—колона, яка має вигляд жіночої фігури і підпирає карнизи, балкони тощо.

півколо, де амфітеатром розміщені були лави депутатів, без столів і пюпітрів. Гаран-Кулон, що багато писав, робив це на своєму коліні. Проти лав—трибуна. Перед трибуною бюст Лепелетьє-Сен-Фаржо. За трибуною крісло голови.

Голова бюста трохи виступала над краєм трибуни, через те пізніше його зняли.

В амфітеатрі приступками одна за одною містилося дев'ятнадцять довгих півкруглих лав. Кути, що ними з обох боків закінчувався амфітеатр, заповнені були короткими лавами.

Внизу, в підкові біля трибуни, під час засідань стояли пристави.

По один бік трибуни був прибитий у чорній дерев'яній рамі плакат, дев'ять футів заввишки, переділеним чимсь подібним до скіпетра на два стовпці, де написана була „Декларація прав людини“*. По другий бік лишалося порожнє місце, заповнене згодом таким же плакатом у чорній рамі, переділеним теж надвое, тільки не скіпетром, а мечем. В ньому викладена була конституція II року*. Над трибуною, над самою головою оратора, маяли, майже горизонтально висуюючись із глибокої, подвійної, повної народом ложі, три великі трикольорові прапори, що спиралися на жертovníк з написом „З а к о н“. За цим жертovníком височів, наче вартівник вільного слова, величезний пук лікторських прутів, високий як колона. Вздовж стіни стояли лицем до депутатів колосальні статуї. По правий бік голови—Лікурґ, по лівий—Солон,¹ а над лавами Гори—Платон.²

П'єдесталами для статуй були прості кам'яні куби, поставлені на довгий карниз, що йшов круг усього залу і відділяв публіку від зібрання депутатів. Глядачі спиралися ліктями на цей карниз.

Чорна дерев'яна рама „Декларації прав“ верхнім краєм доходила до цього виступу, закриваючи малюнки на стіні і порушуючи чистоту лінії, з приводу чого Шабо бурчав. „Це гидота“,—говорив він.

¹ Лікурґ і Солон—старогрецькі законодавці.

² Платон—великий старогрецький філософ.

На головах статуй чергувались дубові й лаврові вінки.

З бокового карниза широкими прямими складками спускалося зелене драпування з намальованими на ньому зеленими ж, але темнішими вінками, закриваючи увесь низ стіни залу засідань. Над цим драпуванням холодно біліла стіна. В цій стіні глибоко й рівно, без будьяких оздоб, вирізані були двома поверхами громадські трибуни, вгорі круглі, внизу чотирикутні. З кожного довгого боку залу було по десять трибун, а на обох коротких—по дві величезні ложі, отже всіх трибун було двадцять чотири. В них завжди була тиснява.

Глядачі нижніх трибун, не вмещаючись в них, вибиралися на всі виступи. Уздовж другого поверху був проведений товстий залізний брус, міцно закріплений на такій висоті, щоб на нього могли спиратися ті, що сиділи вгорі. Він убезпечував передніх глядачів від падіння, коли на них натискали ззаду. Проте одного разу хтось із публіки таки випав униз і, падаючи, вдарився об Массье, бовейського єпископа. Це затримало удар, він не вбився, і підвівшись сказав: „Бач, і з єпископа може бути якась користь!“

Зал Конвенту вмщав дві тисячі чоловік, але в дні народного хвилювання і три тисячі.

Конвент засідав двічі на день—ранком і ввечері.

Крісло голови було з круглою спинкою, оббитою золоченими цвяшками. Його стіл підтримували крилаті одноногі страховища, які немов вискочили з Апокаліпсиса, щоб бути очевидцями революції. Здавалося, що їх випрягли з колісниць Єзекіїля, щоб запрягти в колісницю Сансона.¹

На столі голови стояли дзвінок, завбільшки з цілий дзвін, та мідна чорнильниця, і лежав оправлений у пергамент великий том—книга протоколів.

¹ Тут не друкарська помилка, і мова йде таки про Сансона, а не такого ж міфічного, як і Єзекіїль, біблійського Самсона. Сансони—французька сім'я, кілька поколінь якої давали катів м. Парижа. Шарль-Анрі Сансон стратив короля Луї XVI, його син Анрі—королеву Марію-Антуанетту, принцесу Єлизавету, герцога Орлеанського й ін.

Кров з відтятих голів, принесених на кінці списа, капала на цей стіл.

На трибуну підіймалися східцями, яких було дев'ять. Були вони високі, круті й дуже незручні. Одного разу депутат Жансоне, сходячи на трибуну, спіткнувся. „Сходи як до ешафота“,—сказав він. „От і привчайся!“—крикнув йому Кар'є.

Там, де стіна була дуже вже гола, архітектор оздобив її пуками лікторських прутів, із яких витикалася сокира.

Праворуч і ліворуч трибуни стояли на підставках по два канделябри дванадцять футів заввишки, з чотирма парами ламп угорі. У кожній ложі для публіки стояв такий же канделябр. Підставки цих канделябрів були оздоблені круглими орнаментами, які народ називав „намистом гільйотини“.

Задні лави в залі доходили мало не до нижнього бруса трибун для публіки. Депутати й публіка могли перемовлятися.

Виходи з трибун вели в цілий лабіринт коридорів, де іноді стояв величезний галас.

Конвент займав увесь палац і заповнив навіть сусідні будинки, готелі Лонгвіля і Куаньї. В готель Куаньї після 10 серпня перенесли, якщо вірити листові лорда Бредфорда, королівські меблі. Треба було два місяці, щоб очистити Тюільрійський палац.

Комітети містилися круг залу засідань. В павільйоні Рівності—законодавчий, землеробський і торговельний. В павільйоні Свободи—морський, колоніальний, фінансовий, асигнаційний і Комітет громадського рятунку. В павільйоні Єдності—воєнний.

Комітет громадської безпеки сполучався безпосередньо з Комітетом громадського рятунку темним коридором, де вночі і вдень горів ліхтар. В цьому коридорі завжди вешталися шпигуни всіх партій. Тут ніхто не розмовляв.

Урядові місця в Конвенті багато разів переміщалися. Звичайно вони були праворуч від голови.

З обох кінців залу між стіною і двома вертикальними перегородками, що ними замикалися з правого й лівого

боку концентричні півкола амфітеатру, були два темні проходи з низенькими чотирикутними дверцями. Сюди входила й виходила публіка.

Депутати входили прямо в зал з тераси Фельянів*.

Зал Конвенту, і вдень мало освітлений крізь тьмяні вікна, робився дуже похмурим, як тільки наставав вечір.

Бліде світло ламп тільки підкреслювало темряву ночі. Вечірні засідання були сумовиті, ніхто не бачив нікого як слід. З одного кінця в другий перекидалися образами групи невиразних постатей.

Хоч як це дивно, проте в Конвенті були привілейовані відвідувачі. Для них призначені були дві спеціальні трибуни праворуч і ліворуч голови. Тільки ці трибуни і мали драпування, підтримуване двома золотими шнурами. На трибунах для народу ніяких оздоб не було.

Все в сукупності було до дикості різке, неухильно правильне. Суміш стриманості з лютістю—в цьому виявлявся чи не весь характер революції. Все було масивне і водночас тендітне. Будівничі того часу вважали симетрію за красу. Останнє слово Ренесансу сказане було за Луї XV, після того стали вдаватися в протилежність. Після сліпучого розгулу фарб і форм у вісімнадцятому столітті мистецтво перейшло на дієту і дозволяло собі лише пряму лінію. Така обачність і стриманість у мистецтві має свій зворотний бік: стиль через надмірну простоту стає художим.

Крім того, що тут хвилювала політична боротьба, і сама архітектура цього залу викликала дрож. Неясно пригадувався колишній театр, уквітчані гірляндами ложі, стеля, розписана блакиттю і пурпуром, люстра з гранчастими підвісками, жирандолі з діамантовим блиском, сизо-голуба оббивка, ряснота амурів і німф¹ на завісах і драпуванні, вся ця розмальована, роззолочена і різьблена королівська любовна ідилія,² що осявала своєю усмішкою це суворе тепер

¹ Амурські та німфи—божки й другорядні богині у грецькій міфології.

² Ідилія—безтурботне життя, а також його описи та змалювання.

місце, де всюди були тільки рівні кути, холодні й гострі, як сталь. Це було так, немов би Буше був гільйотинований Давідом.

IV

Та хто бачив зібрання, той забував про зал. Хто дивиться драму, той не думає про театр. Неможливо уявити щось безформніше й величніше. Купка героїв і стадо боягузів. Хижакі верховин і болотяні гади. Там метушилися, штовхалися, лаялися, загрожували один одному, боролись і жили всі ті борці, що стали нині тіннями.

Перелічимо титанів.

Праворуч Жіронда, легіон мислителів. Ліворуч Гора, загін борців. З одного боку Бріссо, що прийняв ключі від Бастилії; Барбару, якому корилися марсельці; Кервелеган, що держав напоготові Брестський батальйон, розквартирований у казармах в передмісті Сен-Морсо; Жансоне, що домігся вищості народних представників над військовими командувачами; роковий Гаде, якому одної ночі в Тюльрійському палаці королева показала сплячого дофіна.¹ Гаде поцілував у лоб дитину і поміг відтяти голову її батькові. Салль, що неправдиво викривав вигадані зносини Гори з австрійським урядом; Сіллері, кривий Правої до пари Кутонові, кривому Лівой; Лоз-Дюперре, який запросив на обід журналіста, що назвав його негідником. „Я ж знаю,—сказав Лоз-Дюперре,—негідником називають просто людину, яка інакше мислить, ніж ми“; Рабо-Сент-Етьєн, що почав свій Альманах на 1790 рік словами: „Революція скінчилася“; Кінет, один з тих, що скинули Луї XVI; янсеніст Камюс, що редагував цивільне положення про духовенство, вірив у чуда діакона Парі і цілі ночі бив поклони перед семифутовим розп'яттям, почепленим на стіні його кімнати; Фоше, священник, що разом з Каміллом Демуленом* підготував події 14 липня; Інар, що вчинив злочин, сказавши: „Париж буде зруйно-

¹ Дофін—титул престолонаступника у Франції за королювання Бурбонів.

ваний“ в той самий момент, коли Брауншвейг сказав: „Париж буде спалений“; Жакоб Дюпон, що перший крикнув: „Я атеїст“ і якому Робесп'єр відповів: „Атеїзм—аристократство“; Ланжюїне, тверда, прозорлива і відважна бретонська голова; Ребекі, нерозлучний друг Барбару; Ребекі відмовився від депутатських повноважень тільки через те, що Робесп'єр не був ще гільйотинований; Рішо, що боровся проти незмінності секцій; Ласурс, який сказав це убійче речення: „Горе свідомим народам“ і який мусів біля ешафота сказати протилежне, кинувши монтаньярам горді слова: „Ми вмираємо, бо народ ще спить; ви ж умрете, бо народ прокинеться“; Бірото, який на свою голову домігся скасування декрета про недоторканість народних представників, бо незабаром сам потрапив на ешафот; Шарль Віллат, що заспокоїв свою совість протестом: „Я не хочу голосувати під ножем“; Луве, автор „Фоблаза“, що закінчив книготоргівцем у Пале-Роялі з дружиною за прилавком; Мерсьє, автор „Картин Парижа“, який сказав: „Усі королі відчули на своїй шиї 21 січня“; Марек, що клопотався „партією старих меж“; журналіст Карра, який, сходячи на ешафот, сказав катові: „Шкода вмирати, хотілося б побачити продовження“; Віжец, що називав себе „гренадером другого батальйону Майєни й Луари“ і що у відповідь на загрози, які лунали з громадських трибун, скрикнув: „Я вимагаю, щоб при перших звуках ремства з трибун ми, депутати, залишили зал і пішли в Версаль з шаблями наголо!“; Бюзо, якому судилося вмерти з голоду; Валазе, що загинув від власної руки; Кондорсе, що загинув у Бург-Егаліте, колишньому Бург-ла-Рен, викритий томиком Горація, який знайшли в його кишені; Петіон, якого боготворив народ у 1792 році, а в 1794 розірвали вовки. І ще десятки інших. А на чолі новий Барнав*, якого звали Верньйо*.

По другий бік: Антуан-Луї-Леон-Флорель де-Сен-Жюст, блідий, низькобровий, з правильним профілем, із загадковим, повним суму поглядом, двадцяти трьох років; Мерлен із Тіонвіля, якого німці прозвали *Feuerteufel*—„Вогняним чортом“; Мерлен із Дуе, злочинний автор закону про підозрілих; Субрані, якого паризький народ обрав першого пре-

ріал¹ своїм командиром; колишній кюре Лебон, що тримав шаблю тією самою рукою, якою тримав колись кропило; Білло-Варенн, що передбачав майбутні суди з посередниками замість суддів; Фабр д'Еглантін, що створив одну, але чудесну річ—республіканський календар, так само як Руже де-Ліль дав одну тільки річ, але величну й на-тхненну—„Марсельзу“; Манюель, прокурор Комуни, який сказав: „Коли помирає король, це не значить, що на одну людину поменшало“; Гужон, який узяв Тріпштадт, Нейштадт та Спір і бачив утечу пруської армії; Лакруа, адвокат, що перетворився в генерала і дістав орден святого Луї за тиждень до 10 серпня; Фрерон-Терсіт,² син Фрерона-Зоїла;³ невимовний Рют, якому судилося вбити себе в той день, коли загинула республіка; Фуше, людина з душею демона і обличчям трупа; Камбулас, друг „отця Дюшена“, що сказав Гільйотену: „Ти з клубу Фельянів, але твоя дочка з Якобінського клубу“; Жаго, який, відповідаючи на скарги з приводу того, що в'язнів держать майже голими, кинув такі слова: „Тюрма—це одяг з каменю“; Жавог, страшний розкопувач могил у Сен-Дені; Осселен, що засуджував до вигнання аристократів, а сам переховував у себе аристократку, пані Шаррі; Бантаболь, який, головуючи на засіданнях Конвенту, подавав знак трибунам чи їм плескати в долоні, чи свистати; журналіст Рабер, який писав: „Ні Робесп'єр, ні Марат не бувають у мене. Робесп'єр може прийти коли схоче, Марат—ніколи“; Гаран-Кулон, який, коли Іспанія дозволила собі втрутитися в процес Луї XVI, гордо заявив у Конвенті, що збори не повинні допускати, щоб навіть читався лист від короля на оборону

¹ Преріаль—9-й місяць революційного календаря (від 20/V до 18/VI).

² Терсіт—в „Іліаді“ Гомера нахабний і лихий тип, що набрехав на Ахілла і був за те убитий ним під Троєю. Це ім'я стало прозивним для злісної, гидкої людини.

³ Зоїл—старогрецький ритор (учитель красномовства), за злі нападки на Гомера прозваний „бичом Гомера“. Через те Зоїлом називають усякого дріб'язкового, злісно причіпливого критика, буркуна. Фрерон, батько депутата Конвенту, злісно нападав на Вольтера.

короля; єпископ Грегуар, спочатку пастир, достойний церкви перших християн, але який пізніше, за імперії, став графом Грегуаром, замість Грегуара-республіканця; Амар, який казав: „Вся земля засудила Луї XVI. До кого ж апелювати? Хібащо до планет“; Руйє, який заперечував проти того, щоб стріляти 21 січня з гармати на Новому мосту: „Голова короля не повинна впасти з більшим галасом, як голова іншої людини“; Шеньє, брат Андре Шеньє, поета, гільйотинованого 1794 р. за монархічну пропаганду; Вадье, що, сходячи на ораторську трибуну, клав перед собою пістолет; Таніс, що мав таку розмову з Моморо: „Я хочу, щоб Марат і Робесп'єр поцілувались у мене за столом“,—сказав Таніс. „А де ти живеш?“—спитав його Моморо.—„В Шарантоні“.¹—„Я так і думав“,—сказав Моморо; Лежандр, що був різником Французької революції, як Прайд був різником англійської; „Іди сюди, я тебе укландаю!“—крикнув він одного разу депутатові Ланжюїне. А Ланжюїне відповів: „Доможись раніше декрета, щоб мене оповістили биком“; Колло д'Ербуа, цей похмурий комедіант з дворотою античною маскою, що одночасно говорила так і ні, одним ротом схвалюючи те, що ганьбив другий. В Нанті він шельмував Кар'є, а в Ліоні звеличував Шальє*, він послав Робесп'єра на ешафот, а Марата в Пантеон;² Женісьє, який вимагав смертної кари для всіх, хто носитиме медаль „замученого Луї XVI“; шкільний учитель Леонар Бурдон, що запропонував свій дім старикові Юрських гір*; Топсан, моряк; Гупільо, адвокат; Лоран Лекуант, купець; Дюгем, лікар; Сержан, скульптор; Давід, живописець; Жозеф Егаліте, принц.

І ще інші: Лекуант-Пюїраво, який вимагав, щоб Конвент окремим декретом визнав, що Марат перебуває „у стані

¹ В Шарантоні біля Парижа була лікарня для божевільних.

² Пантеон — храм усім або багатьом богам у стародавніх греків і римлян. В переносному значенні — будівля, присвячена пам'яті видатних людей, „храм слави“. В епоху революції в Парижі в Пантеон був перетворений колишній собор св. Женев'єви. На цій будівлі зроблено напис: „Великим людям влячна батьківщина“. В ній гробниці Вольтера, Руссо, Золя і багатьох інших.

божевілля“; Робер Ленде, бентежливий творець того спрута, головою якого був Комітет громадської безпеки і який простяг по Франції двадцять одну тисячу лап, іменованих революційними комітетами; Лебеф, про якого Жірей-Дюпре в своєму „Різдві лжепатріотів“ вмістив таку епіграму: „Побачивши Лежандра, замукав Лебеф“.¹

Томас Пен, милосердний американець; Анахарсіс Клоотс, німець, барон, мільйонер, атеїст, гебертист і щира людина; непідкупний Леба, друг родини Дюпле; Ровер, що творив зло з любові до зла, бо мистецтво для мистецтва трапляється частіше, ніж ми думаємо; Шарльє, який хотів, щоб до аристократів зверталися на „ви“; Тальєн, чутливий і лютий, один з творців 9 термідора; Камбасерес, прокурор, що став потім князем; Кар'є, прокурор, що став тигром; Лапланш, який одного разу скрикнув: „Я вимагаю першості для гармати, що б'є тривогу“; Тюрію, який вимагав відкритого голосування суддів Революційного трибуналу; Бурдон з Уази, що викликав на дуель Шамбона, виказав Пена і сам був виказаний Гебером; Файо, який запропонував „послати армію підпалювачів“ у Вандею; Тюво, що 13 квітня мало не став посередником між Жірондою і Горою; Верньє, який вимагав, щоб вожді жірондистів і вожді монтаньярів ішли служити простими солдатами; Ревбель, що замкнувся в Майнці; Бурбот, під яким убито коня, коли брали Сомюр; Гемберто, що керував армією Шербурзького побережжя; Жар-Панвільє, що керував Ла-Рошельською береговою армією; Лекарпантьє, що керував Канкальською ескадрою; Робежо, що потрапив у пастку в Роштадті; Прієр із Марни, що, відвідуючи табори, носив свої старі еполети ескадронного командира; Левассер де-ла-Сарт, що одним словом примусив Серрана, командира батальйону в Сент-Аман, вбити себе; Ревершон, Мор, Бернар де-Сент, Шарль Рішар, Лекінію, і на вершині цієї групи новий Мірабо, який називався Дантон.

Поза цими двома таборами, тримаючи проте обидва в порі, височів Робесп'єр.

¹ Лебеф—Le bœuf—бик.

Внизу притаїлись жах, який може бути благородним, і страх, завжди низький. Під пристрастями, героїзмом, самовідданістю, гнівом—безбарвний натовп безіменних. Низи зборів відомі були під назвою „Рівнина“. Тут було все хитке, нестале: люди, що вагаються, завжди мають сумніви, відступають, видивляються, шпionять, кожен когось боячись. Гора складалася з добірних, Рівнина ж була юрбою.

Сійес, глибока людина, що стала порожньою. Він спинився на „третьому стані“ і не міг піднятися до народу. Є розуми, ніби створені для того, щоб спинятися на половині дороги. Сійес назвав Робесп'єра тигром, а той його кротом. Цей метафізик здобув не життєву мудрість, а обачність. Він був прислужником, а не служителем революції. Взявши в руки заступ, він йшов з народом працювати на Марсовому полі в одній упряжці з Александром Богарне. Він проповідував енергію в діях, а сам не виявляв її. Він говорив жірондистам: „Залучіть у свою партію гармати“. Бувають мислителі-борці: такі як Кондорсе, що йшов за Верньйо, чи Камілл Демулен, що йшов за Дантоном. І є мислителі, які хочуть тільки жити: ці були з Сійесом.

Навіть у найкращих винах буває осад. Ще нижче Рівнини було „Болото“. Кризь його смердючу твань просвічував егоїзм. Там цокотіли зубами в німому чеканні боягузи. Трудно уявити щось ще нікчемніше. Усяка ганьба і ані краплини сорому; затаєна злоба; бунт, прикритий прислужництвом. Вони були цинічно боягузливі. З хоробрістю страхополохів вони співчували Жіронді, а вибирали Гору. Від них залежала розв'язка: вони тягли в той бік, успіху якого сподівалися. Вони віддали Луї XVI в руки Верньйо, Верньйо видали Дантонові, Дантона—Робесп'єрові, Робесп'єра—Тальєнові. Вони ганьбили живого Марата і звеличували його мертвого. Вони підтримували все до того дня, коли вони ж усе й повалили. Вони інстинктом відчували, коли завдати останній удар тому, що хиталося. На їх думку, вагатися означало зраджувати їх, бо вони служили тільки міцному. Їх була більшість, вони були силою, вони були

страхом. Тому й були вони такі сміливі в своїй підлоті.

Звідси і 31 травня, і 2 жерміналя, і 9 термідора—трагедії, задумані велетнями і розіграні карликами.

VI

До цих людей з кипучими пристрастями домішувалися люди, сповнені мріями. Утопія була тут в усіх своїх формах,—і в войовничій, що визнавала ешафот, і в лагідній, що відкидала смертну кару. Вона обертала лице примари до тронів і лице ангела до народів. Поруч з розумами, які боролися, були розуми, які творчо міркували. Одні думали про війну, другі—про мир. Карно створив чотирнадцять армій, Жан Дебрі обмірковував всесвітню демократичну федерацію. Серед цього шаленого красномовства, серед цих рикаючих і гримлячих голосів було й плодотворче мовчання. Мовчав Лакональ і опрацьовував у голові план загальної народної освіти. Мовчав Латенас і створював початкові школи. Мовчав Левельєр-Лепо і мріяв про піднесення філософії на ступінь релігії. Інші зайняті були питаннями меншими й практичнішими. Гуйтон-Морво вивчав справу асенізації в лікарнях, Мер дбав про скасування натуральних повинностей, Жан-Бон-Сент-Арве піклувався знищенням боргової тюрми й кар на тілі, Ромм—здійсненням винайденого Шаппом оптичного телеграфа, Дюбое—впорядкуванням архівів, Коран-Фюстьє домагався створення анатомічного кабінету і музею природничої історії, Гойюмар опрацьовував план річкового пароплавства і збудування гребель на Шельді. Мистецтво теж мало своїх фанатиків, навіть мономанів.¹ 21 січня, тобто в день, коли на майдані Революції скотилась голова монархії, Безар, представник департаменту Уази, ходив дивитися картину Рубенса, знайдену в халупі на вулиці Сен-Лазар.

Художники, оратори, пророки, люди-гіганти, як Дантон, і дорослі діти, як Клоотс, борці і філософи—всі йшли до одної мети—до прогресу. Ніщо не бентежило їх. Тим і ве-

¹ Мономан—психічно хвора людина, що втратила глузд відносно одної якоїсь речі чи думки, а в іншому розумово здорова.

ликий був Конвент, що він завжди старався знайти реальне в тому, що люди звать нездійсненним. В одному крайньому його кінці стояв Робесп'єр, очі якого спрямовані були до права, а на другому—Кондорсе, очі якого спрямовані були до обов'язку.

Кондорсе був людина мрії й світла, Робесп'єр—людина дії, а іноді, в час вирішних криз відживаючих суспільств, діяти означає знищувати. Революції мають свої схили, підйоми й спуски, і на них розташовані всі пори року, від криги й до квітів. І кожна така смуга витворює людей, що підходять до її клімату, від тих, що живуть на сонці, до тих, що живуть серед гроз.

VII

Відвідувачі показували один одному поворот лівого коридора, де Робесп'єр сказав на вухо Гара, другові Клав'єра, зловісні слова: „Клав'єр чинив змову де тільки мовив слово“. В тому ж кутку, зручному для відлюдних розмов і обміну гнівними словами, Фабр д'Еглантін посварився з Роммом і докоряв, що він спотворив його календар, замінивши назву місяця „фервідор“ на „термідор“. Показували і той куток залу, де рядом сиділо сім представників Верхньої Гаронни. Їх перших викликали висловити свій вирок Луї XVI. І вони відповідали один після одного: Майль—смерть, Дельмас—смерть, Прожан—смерть, Калес—смерть, Ейраль—смерть, Жюльєн—смерть, Дезабі—смерть. Вся історія, відколи існує людське правосуддя, звучить відгомоном цього слова, що завжди потьмарювало тінню могили стіни суду.

У галасливій мішанині облич показували пальцем тих людей, що їх гнівні голоси вирікали трагічний присуд. Паганеля, що сказав: „Смерть. Король може бути корисний тільки смертю“. Мілльйо, що сказав: „Якби не існувало смерті, її треба було б вигадати сьогодні“. Старого Рафрона дю-Трульє, який крикнув: „На ешафот негайно! Смерть не терпить забарювання“. Сійєса, що з похмурим лаконізмом вимовив просто: „Смерть“. Тюрію, що відкидав пропозицію звернутися до народу, подану Бюзю: „Як? З'їзди

виборців? Сорок чотири тисячі суддів? Щоб процес тривав безконечно. Та голова Луї XVI встигне посивіти, раніше ніж упаде!“ Огюстена Бон-Робесп'єра, що голосував після свого брата і крикнув: „Я не визнаю гуманності, яка душить народи і прощає деспотам! Смерть йому! Домагатися відкладання значить підмінити звернення до народу зверненням до тиранів“. Фруссдуара, який сказав: „Сама думка про те, щоб пролити людську кров, жахає мене. Але кров короля—не людська кров. Смерть!“ Жана-Бон-Сент-Андре, що сказав: „Народ не може бути вільний, доки живе тиран“. Лавіконтері, що виголосив таку формулу: „Свобода задихається, доки дихає тиран. Смерть!“ Шатонеф-Рандона, що крикнув: „Смерть Луї останньому!“ Гюйардена, що висловив побажання: „Стратити повалений бар'єр“.¹ Тельє, що сказав: „Хай для боротьби з ворогом викують гармату такого калібру, як голова Луї XVI“.

Показували й поблажливих: Жантіля, що сказав: „Я голосую за ув'язнення на все життя. Зробити з Луї XVI Карла I означало б накликати Кромвеля“*. Банкаля, що сказав: „Заслання. Я хочу бачити першого в світі короля, примушеного працювати, щоб прожити“. Альбуїса, що сказав: „Вигнання. Хай бродить живим приви́дом біля інших тронів“. Занджіакомі, що сказав: „Тюрма. Будемо тримати Капета як живе опудало“. Меллона, що сказав: „Хай живе. Я не хочу мерця, з якого Рим зробить святого“.

І доки ці вислови падали один по одному з суворих уст, стаючи історичними, на громадських трибунах декольтовані вичепурені жінки із списком у руках підраховували голоси, стромляючи шпильки під кожним ви́роком.

На місці, де відбувається трагедія, лишаються жах і жаль.

Побачити Конвент в будьякий момент його володарювання означало побачити суд над останнім Капетом. Легенда 21 січня домішувалася до всіх дій Конвенту. Грізні збори сповнені були тими фатальними подихами, що пройшли над старим монархічним факелом, який горів вісімнадцять століть, і погасили його. Остаточний вирок усім королям в особі одного став відправним пунктом для

¹ Тобто трон короля.

великої війни з минулим. На кожне засідання Конвенту, хоч що б воно обговорювало, падала тінь від ешафота Луї XVI. Глядачі розповідали один одному про Дюшателя, депутата обох Севрів, який звелів принести себе хворого на своєму ліжку в Конвент і, вмираючи, голосував за життя, чим розсмішив Марата. Глядачі розшукували очима того, забутого тепер історією депутата, який, після тридцятисемигодинного засідання, знемагаючи від втоми, заснув на своїй лаві, а коли до нього дійшла черга подавати голос і пристав збудив його, розплющив очі, промовив: „Смерть!“ і знову заснув.

В той момент, коли Луї XVI засудили на смерть, Робесп'єрові лишалося жити ще вісімнадцять місяців, Дантонові—п'ятнадцять, Верньйо—дев'ять, Маратові—п'ять місяців і три тижні, Лепелетьє-Сен-Фаржо—один день. Короткий і страшний подих людських уст!

VIII

Народ мав відчинене вікно в Конвент—громадські трибуни, а коли вікна було не досить, він розчиняв двері, і вулиця входила в Зібрання. Ці знаходи юрби в найвищу урядову установу являють собою найдивніше в історії видовище. Звичайно вони були дружні. Вулиця браталася з почесним кріслом законодавця. Але дружба народу, спроможного захопити за якихось три години сотню гармат і сорок тисяч рушниць, як це зробили парижани,—небезпечна.

Засідання Конвенту раз-у-раз уривалися через депутації, петиції, шанування, приносини. Жінки приносили почесний список передмістя Сент-Антуан. Англійці пропонували двадцять тисяч черевиків „для наших босих солдатів“. „Громадянин Арну,—повідомлялося в „Монітері“,—кюре Обіньяна, який командує Дромським батальйоном, просить послати його на фронт, але зберегти за ним парафію“. Делегати від секцій приносили на носилках церковні речі—чаші, блюда, диски, ковчежці, шматки золота й срібла, пожертвовані батьківщині від обдертих бідняків, які просили в нагороду тільки дозволу протанцювати карманьйола перед Конвентом. Шенар, Нарбонн і Вальєр приходили спі-

вати куплети на честь депутатів Гори. Секція Мон-Блан принесла бюст Лепелет'є, і одна з жінок наділа червону шапочку на голову зборів, який поцілував її. „Громадянки секції Майль“ закидали квітами „законодавців“. „Вихованці батьківщини“ приходили з оркестром музики дякувати Конвентові за „дбання про благоденство віку“. Жінки секції Гард Франсез піднесли Конвентові троянди, жінки секції Єлісейських полів—вінок з дубового листа, жінки секції Тампл'є присягалися „одружуватися тільки з щирими республіканцями“. Секція Мольєра піднесла медаль Франкліна, яку на підставі декрету причепили до вінка на статуї Свободи. Перед Конвентом проходили у національній формі діти-підкидьки, оголошені дітьми республіки.

Оратори вітали юрбу, іноді лестили їй, кажучи до народу: „Ти непомильний, бездоганий, величний“. В народі є дещо дитяче, він любить солодощі. Траплялося, заколот налітав на зібрання, народ вдирався розлютований, а виходив утихомирений, як от ріка Рона, вливаючись у Женевське озеро каламутною, виходить з нього прозоро-лазуровою.

Іноді кінчалось не так мирно, і бувало, що Анрію наказував принести до воріт Тюільрі жаровні, щоб розжарювати ядра.

IX

Поглиблюючи, очищаючи революцію, Конвент водночас рухав уперед культуру. Він був горном, а разом і кузнею. В цьому казані, де клекотів терор, ферментував і прогрес. З цього темного хаосу, з цього безладного бігу хмар виривалися яскраві промені світла, промені вічних законів. Ці промені не погасли на обрії, лишилися навіки в небі сяяти усім народам. Ці промені: справедливість, терпимість, милосердність, розум, істина, любов. Конвент проголосив велику аксіому: *Свобода кожного громадянина кінчається там, де починається свобода другого*—в цих двох рядках підсумувалася вся людська громадськість. Конгрес проголосив священною бідність; священним проголосив і каліцтво сліпих та глухонімих, про яких стала піклуватися держава. Свя-

щенним оголосив він материнство в особі матері-дівчини, підіймаючи й втішаючи її, священним оголосив дитинство в особі сироти, усиновлюваного державою, священною оголошена була непорочність виправданих судами, що діставали нагороду від казни. Він заплямував торгівлю неграми, знищив рабство.¹ Він проголосив громадську солідарність. Він декретував безплатне навчання, впорядкував національну освіту, заснувавши вищу Нормальну школу в Парижі, центральні школи в головних містах і початкові на селі. Він утворював консерваторії й музеї. Він декретував єдність судових кодексів, єдність ваги й міри, єдність числення за десятковою системою. Він упорядкував французькі фінанси, відновивши після довгого банкрутства монархії громадську довіру. Він дав сполученню телеграф, старості—безплатні притулки, хворим для оздоровлення—лікарні, освіті—політехнічні школи, науці—наукові установи, людському розумові—Академію. Бувши національним, він водночас був космополітичним. З одинадцяти тисяч двох сот десяти декретів, виданих Конвентом, одна третина мала політичну мету, а дві третини—мету гуманітарну. Він оголосив суспільну мораль основою закону. І все це—скасування рабства, проголошення братства, захист гуманності, очищення людської совісті, перетворення закону про працю в закон про право на працю, з гніту в підтримку, зміцнення національного багатства, освіта й забезпечення дитинства, розвиток літератури й наук,—усе це світло, засвічене на всіх вершинах, допомога всякій нужді, проголошення всіх високих принципів,—все це зробив Конвент, маючи в нутрі цю гідру—Вандею, а на плечах зграю тигрів—коаліцію королів.

Х

Безмежне поле! Всі типи—людські, нелюдські і надлюдські були тут. Епічне згромадження антагонізмів. Гільйотен унікав Давіда, Базір ображав Шабо, Гаде висміював Сен-

¹ В Конвенті бурхливо обговорювалося становище негрів, але тільки в революцію 1848 року скасована була торгівля неграми в французьких колоніях.

Жюста, Верньйо зневажав Дантона, Луве нападав на Робесп'єра, Бюзо викривав Егаліте, Шамбон ганьбив Паша, і всі ненавиділи Марата. А скільки ще імен слід би назвати! Армонвіль, прозваний Червоною шапкою, бо він завжди приходив на засідання в червоному ковпаку, друг Робесп'єра, який висловлював, проте, побажання, щоб після Луї XVI гільйотинували Робесп'єра „для рівноваги“; Масс'є, колега і двійник доброго Ламуретта, єпископа, якому судилося залишити своє ім'я поцілункові; Легарді-дю-Морбіган, що бичував бретонських священників; Барер—чоловік, що завжди йшов за більшістю, що головував на засіданнях, коли судили Луї XVI; Дану, який казав: „Треба виграти час“; Дюбуа-Крансе, з яким шептався Марат; маркіз де-Шатонеф, Лакло, Еро де-Сешель, який відступив перед Анрію, що крикнув: „Каноніри, до гармат!“; Жюльєн, що порівнював Гору з Фермопілами*; Гамон, який вимагав, щоб для жінок була окрема трибуна; Лалуа, що запропонував на одному засіданні вшанувати єпископа Гобеля*, який, з'явившись у Конвент, скинув з себе мітру і надяг червоний ковпак; Леконт, який вигукнув: „Так усі попи мусять розстригтися!“; Феро, одрубаній голові якого вклонився Буассі-д'Англа, лишивши для історії запитання: чи вклонявся Буассі-д'Англа голові, тобто жертві, чи списові, на якому стирчала голова, тобто вбивцям жертви? Два брати Дюпра—один монтаньяр, другий жірондист, які ненавиділи один одного, як і два брати Шеньє.

З цієї трибуни говорились ті запаморочливі слова, які в час революцій, навіть поза наміром тих, хто їх висловлює, іноді бувають віщими, від яких матеріальні явища ніби розпалюються, ніби обурюються почутим. Настають події, ніби розлютовані словами. Так одного голосу в горах буває досить, щоб стався обвал. Через одне зайве слово може трапитися катастрофа. Іноді можна сказати, що події спроможні гніватися. Таким якраз чином через випадкове слово, яке погано зрозуміли, впала голова принцеси Єлізавети.

А в Конвенті нестримність мови здобула права. При суперечках загрози літали й перехресщувалися, як іскри на пожежі. От приклади:

Петіон: „Робесп'єр, переходьте до діла“. Робесп'єр: „Діло за вами, Петіон. Я доберусь до вас, побачите“.— Голос: „Смерть Маратові!“ Марат: „В той день, коли помре Марат, не буде більше Парижа, а в той день, коли загине Париж, не стане республіки“.— Білло-Варрен підводиться і починає: „Ми бажаємо...“ Барер уриває йому мову: „Ти говориш, наче король“.

Іншого разу Філіппо заявляє: „Один із депутатів замірився на мене шпагою“. Одуєн: „Голова, закличете до порядку вбивцю“. Голова: „Заждіть“. Паніс: „Голова, тоді я вас закликаю до порядку“.

Публіка з громадських трибун втручалась в обговорення і зверталась до депутатів на „ти“. Одного разу зійшов на трибуну депутат Рюан. Одне „стегно“ в нього було значно товще за друге. Хтось із глядачів йому крикнув: „Повернись правим боком, бо „щока“ в тебе зовсім по Давіду“. Такі вільності дозволяв собі народ відносно Конвенту. Проте, одного разу, на бурхливому засіданні 11 квітня 1793 року, голова звелів заарештувати одного з порушників порядку на трибунах.

На одному засіданні, де був і старий Буонаротті*, Робесп'єр узяв слово і говорив годин зо дві, увесь час дивлячись на Дантона, то пильно, що було небезпечно, то скося, що було ще гірше. Він метав громи і закінчив вибухом обурення, повним зловісних слів: „Нам відомі інтриганти, нам відомі хабарники, нам відомі зрадники: вони тут, серед цих зборів. Вони нас чують, ми їх бачимо, ми не зводимо з них очей. Якщо вони поглянуть угору—побачать меч закону над головою, якщо поглянуть у свою совість,—побачать там підлість. Хай же стережуться!“ І коли Робесп'єр скінчив, Дантон, підвівши голову з напівзаплющеними очима, недбало звівши руку за спинку лави і відхилившись назад, завів неголосно:

Каде Руссель¹ прекрасно промовляє,
Але втішається, коли він замовкає.

¹ Каде Руссель—тип дурачливого простака, створений десь року 1792 і спопуляризований веселою пісенькою, автор якої невідомий.

На лайки відповідали лайками. „Змовник!“—„Убивця!“— „Розбійник!“—„Крамольник!“—„Угодовець!“—чулося з усіх боків. Викривали один одного перед бюстом Брута, що стояв у залі. Зухвалі слова, прокльони, образи лунали в повітрі. Кидали один на одного розлютовані погляди, підносили кулаки, показували пістолети, вихоплювали з ножен кинджали. Ораторська трибуна палахкотіла полум'яними промовами. Деякі промовляли, немов були вже на гільйотині. Голови коливалися, злякані й страшні. Монтаньяри, жірондисти, фельяни, помірковані, терористи, якобінці, кордельєри, священики, з яких вісімнадцять царевбивць.

Всі ці люди були клубами диму, розвіюваного в усі сторони.

XI

Розуми стали здобиччю вітру.

Але це був чудесний вітер.

Бути членом Конвенту означало бути хвилею океану. Це можна сказати і про найбільших. Сила поштовху ішла згори. В Конвенті була єдина воля, воля всіх і нічия окремо. Ця воля була ідеєю, ідеєю нестримною і неосяжною, яка віяла в темряві з високості неба. Ми називаємо її революцією. Коли ця ідея проносилась, вона збивала з ніг одного і підводила другого; того зносила з піною, того розбивала об скелі. Ця ідея знала, куди прямує, і гнала людське море перед собою. Приписувати революцію людям все одно, що приписувати приплив хвилям.

Революція є дія невідомого. Називайте її дією доброю чи дією лихою, залежно від того—до майбутнього чи до минулого ви пориваєтесь, але лишіть її тому, хто її зробив. Вона здається спільним витвором великих подій і великих людей, але в дійсності вона є тільки наслідок подій. Події витрачають, люди платять. Події диктують, люди підписують. 14 липня підписане Каміллом Демуленом, 10 серпня

У Каде Русселя всього троє: три доми, три волосини, три костюми, три капелюхи, три черевики, три хлопчики і три дівчинки, три собаки і три кішки.

підписане Дантоном, 2 вересня підписане Маратом, 21 вересня підписане Грегуаром, 21 січня підписане Робесп'єром. Але Демулен, Дантон, Марат, Грегуар, Робесп'єр тільки секретарі.

Революція є одна з форм того іманентного¹ явища, яке тисне нас з усіх сторін і яке ми називаємо Неминучістю.

Перед цим таємничим сполученням добродійств і страждань історія ставить запитання: Чому?

Тому—так може відповісти і той, хто нічого не знає, і той, хто знає все.

Перед лицем цих стихійних катастроф, що спустошують і відживляють цивілізацію, не наважуєшся судити про деталі. Хвалити чи ганьбити людей за результат, це майже однаково, як ганьбити чи хвалити цифри за суму, що з них вийшла. Те, що повинно статися—стається, те, що повинно віяти—віє. Але одвічну ясність не здувають ці буйні вітри. Над революціями лишаються істина і справедливість, як зоряне небо над бурями.

XII

Такий був незмірно великий Конвент. Укріплений табір людства, атакований усіма темними силами, сторожовий огонь обложеної армії ідей, величезний бівуак² розумів над бездонним проваллям. Ніщо в історії не дорівнювало цій людській брилі, що була водночас найвищою владою і народом, найвищим судилищем і вулицею, трибуналом і підсудним.

Конвент завжди йшов за вітром. Але цей вітер віяв з уст народу і був диханням божим.

І нині, через вісімдесят років, щоразу, коли перед розумовим поглядом людини—історика чи філософа, однако—з'являється Конвент, ця людина спиняється в задумі. Не можна не бути уважним до цього великого походу тіней.

¹ Іманентний—внутрішній, властивий даній речі чи поняттю, необхідний, на протилежність випадковому.

² Бівуак—табір, де військо спинялося на відпочинок.

МАРАТ ЗА КУЛІСАМИ

Як він і сказав Сімонні Еврар, Марат на другий день після побачення на вулиці Паон пішов у Конвент.

Серед членів Конвенту був маркіз-маратист Луї де-Монто, той, що пізніше підніс Конвентові десятковий годинник з бюстом Марата.

Тієї хвилини, коли входив Марат, до Монто підійшов Шабо.

— Слухай, колишній...—почав він.

Монто підвів очі:

— Чому ти називаєш мене колишнім?

— Бож ти такий і є.

— Я?

— Ти ж був маркізом?

— Ніколи.

— Он як?

— Батько мій був солдатом, дід—ткачем.

— Співай це комусь іншому, Монто!

— Я не Монто.

— То як же ти звешся?

— Моє прізвище Марібон.

— Хай буде так,—сказав Шабо,—мені, зрештою, це однаково.

І додав крізь зуби:

— Ніде тепер не знайдеш маркіза.

Марат спинився в лівому коридорі і дивився на Монто та Шабо.

Щоразу, як приходив Марат, зчинявся шум, але подалі від нього. Біля нього всі мовчали. Марат не звертав на це уваги. Він зневажав „кумкання болота“.

Внизу, в півсутіні, на дальніх лавах, Конпе з Уази, Прюнель, єпископ Віллар, що потім став членом Французької академії, Бутру, Пті, Плешар, Боне, Тібодо, Вальдрюш показували на нього пальцями.

— Диви, Марат!

— Хіба він не хворий?

— Мабуть хворий, бачиш же—в халаті.

— В халаті?
— Так, чорт бери!
— Він собі дозволяє все.
— Так приходити в Конвент!
— Приходив же він сюди у лавровому вінку, чом не прийти і в халаті!

— Мідний лоб і зелені зуби з мідянки!

— Халат наче новий.

— З чого він?

— З репсу.

— Смугнастого.

— Погляньте на закоти.

— Хутряні.

— Тигрові.

— Ні, з горностая.

— Підробленого!

— І в панчохах!

— Дивна річ.

— І черевики з пряжками.

— Срібними!

— От чого не простять йому босоногі.

На інших лавах удавали, що не бачать Марата. Говорили про іншу всячину. Сантонакс наблизився до Дюссо.

— Ви знаєте, Дюссо?

— Кого?

— Колишнього графа Брієнна?

— Того, що сидів у фортеці з колишнім герцогом де-Вільруа?

— Так.

— Я знав їх обох. Їо що?

— Вони так перелякалися, що кланялися червоному ковпакові кожного вартового, а одного разу навіть відмовилися грати в пікет, бо їм дали колоду старих карт з королями й королевами.

— Ну і що?

— Вчора їх гільйотинували.

— Обох?

— Обох.

— А загалом як вони поводитись у тюрмі?

— Як боягузи.

— А на ешафоті?

— Безстрашно.

І Дюссо додав:

— Вмирати легше, ніж жити.

Барер читав донёсення: мова була про Вандею. Дев'ятсот чоловік з гарматою виступили з Морбігана на допомогу Нантові. Редонові загрожували селяни. Пенбеф атакували. Морська ескадра крейсерувала перед Мадреном, щоб не допустити десанта. Від Інгранда до Мандра увесь лівий берег Луари був усіяний роялістськими батареями. Три тисячі селян господарювали в Порніку. Вони кричали: „Хай живуть англійці“. Лист Сантера до Конвенту, який читав Барер, закінчувався так: „Сім тисяч селян напали на Ванн. Ми їх відкинули, і вони лишили в наших руках чотири гармати...“

— А скільки полонених?—перебив читання чийсь голос.

Барер продовжував:

— В листі є приписка: „Полонених нема, бо ми їх більше не беремо“.

Марат, нерухомий, як і раніше, не слухав, наче чимось дуже заклопотаний.

Він тримав, мнучи між пальцями, аркушик паперу, на якому, розгорнувши, можна було б прочитати такі рядки, писані рукою Моморо, що були, певно, відповіддю на запитання Марата:

„Нічого не можна зробити проти всевладності комісарів, особливо тих, що відряджені Комітетом громадського рятунку. Менісьє даремно казав на засіданні 6 травня: „Кожен комісар важить більше, ніж король“,—це нічому не допомогло. Від них залежить життя і смерть. Массад в Анжері, Трюллар в Сент-Амані, Ніон при генералові Марсе, Паррен при Сабльській армії, Міллер при Ніорнській армії,—всі вони всемогутні. Клуб якобінців дійшов до того, що призначив Паррена командувачем бригади. Обставини все виправдують. Делегат Комітету громадського рятунку тримає в руках самого головного командувача“.

Марат перестав м'яти папірець, сунув його в кишеню і підійшов помалу до Монто та Шабо, які не переставали розмовляти і не бачили його.

Шабо казав:

— Мірабон чи Монто, слухай сюди: я тількищо з Комітету громадського рятунку.

— І що там робиться?

— Аристократа віддають під догляд священика.

— Он як!

— Аристократа, як ти...

— Я не аристократ,—сказав Монто.

— Священика...

— Як ти.

— Я не священик,—сказав Шабо.

Обидва засміялися.

— Розкажи як слід цей анекдот,—сказав Монто.

— Ось у чому річ. Священика, на ім'я Сімурден, відряджають з необмеженими повноваженнями, щоб бути при віконтові на ім'я Говен. Цей віконт командує експедиційною колоною Побережної армії. Завдання в тому, щоб не дати аристократові шахраювати, а священикові—зрадити.

— Це дуже проста річ,—озвався Монто.—Треба тільки напустити на них смерть.

— Я прийшов, щоб зробити це,—сказав Марат.

Розмовники обернулись.

— Добридень, Марат,—сказав Шабо,—ти рідко буваєш на наших засіданнях.

— Мій лікар приписав мені ванни.

— З ваннами треба бути обережним,—сказав Шабо.—Сенека* вмер у ванні.

Марат усміхнувся:

— Шабо, тут немає Нерона.

— Зате тут ти,—почувся біля них грубий голос.

Це був Дантон, що проходив до своєї лави.

Марат навіть не обернувся. Він нахилився до Монто та Шабо.

— Слухайте, я прийшов у серйозній справі. Треба, щоб хтось із трьох подав сьогодні проект декрета в Конвент.

— Тільки не я,—сказав Монто,—мене не слухають, бо я маркіз.

— І не я,—сказав Шабо,—мене не слухають, бо я монах.

— І мене ж не слухають, бо я Марат.

І всі троє замовкли. Коли Марат був чимсь заклопотаний, його краще було не чіпати. Проте Монто зважився спитати:

— Якого декрета ти домагаєшся?

— Декрета, який карав би смертю кожного воєначальника, що випустить полоненого бунтівника.

Шабо втрутився в розмову:

— Такий декрет існує, його схвалено ще при кінці квітня.

— Ну, це все одно що не існує,—сказав Марат.—Скрізь, в усій Вандеї, полонених випускають і безкарно переходять.

— Марат, це значить, що декрет втратив силу.

— Шабо, треба домогтися, щоб він знову набрав її.

— Безперечно.

— Отже, треба говорити про це в Конвенті.

— Марат, немає необхідності в Конвенті, досить поговорити в Комітеті громадського рятунку.

— Так,—додав Марат,—мета буде досягнута, якщо Комітет громадського рятунку звелить розклеїти цей декрет по всіх селах Вандеї і покаже його силу на двох-трьох прикладах.

— На великих головах,—сказав Шабо.—На генералах.

— Справді, цього досить,—пробурчав Марат.

— Марат,—сказав Шабо,—ти сам повинен це сказати в Комітеті громадського рятунку.

Марат подивився йому в очі поглядом, що був неприємний навіть для Шабо.

— Шабо, іти в Комітет громадського рятунку, це йти до Робесп'єра. Я не буваю в Робесп'єра.

— Я піду,—сказав Монто.

— Гарзд,—сказав Марат.

Другого дня в усіх напрямках розісланий був наказ Комітету громадського рятунку оповістити по містах і селах

Вандеї та строго виконувати декрет про кару смертю за всяке потурання втечам розбійників і полонених повстанців.

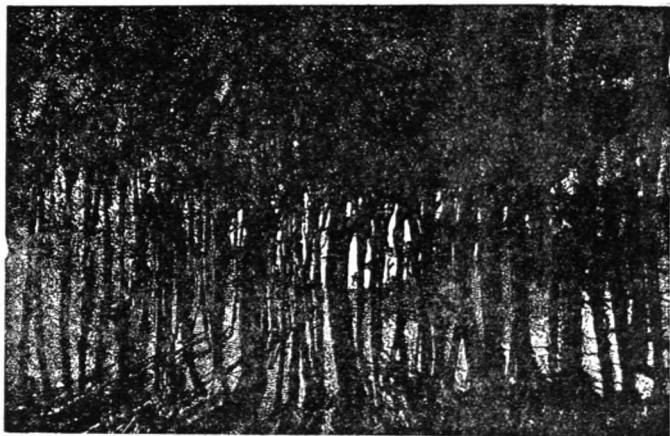
Цей декрет був тільки першим кроком. Конвент мав піти ще далі. Кілька місяців після того, 11 брюмера II року революції (в листопаді 1793 року), після того, як місто Лаваль відчинило свої ворота втікаючим вандейцям, був ухвалений декрет про те, що всі міста, які дають притулок бунтарям, будуть зруйновані.

З свого боку, європейські монархи у маніфесті герцога Брауншвейгського, навіяному емігрантами і складеному маркізом де-Лінноном, управителем герцога Орлеанського, ще раніше оголосили, що всі французи, взяті із зброєю в руках, будуть розстріляні, і, коли хоч волосина впаде з голови короля, Париж буде стертий з лиця землі.

Дикунство проти варварства.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

У ВАНДЕЇ

КНИГА ПЕРША

ВАНДЕЯ

I

ЛІСИ

У Вандеї було тоді сім страшних лісів. Вандея—це бунт попів. Цей бунт мав за помічника ліс. Темрява допомагає темряві.

Ці сім лісів були такі: Фужерський, що перегороджував прохід між Доєм і Авраншем; Пренсейський, що мав вісім льє у обводі; Пемпонський, де була сила ярів і струмків, які робили його майже неприступним з боку Бенйона. Відступати ж на роялістське містечко Конкорне з нього було дуже зручно; Реннський ліс, звідки чути було, як дзвонили на сполох у республіканських парафіях, особливо численних

круг міст. В цьому лісі Пюїзе розбив Фокара; Машкульський ліс, де диким звірем ховався Шаретт; Гарнашський ліс, що належав Ла-Тремулям, Говенам і Роганам; Бросельянський ліс, що належав тільки феям.¹

Один з аристократів Бретані мав титул сеньйора Семи лісів. Це був віконт де-Фонтене, принц Бретонський.

Бо існували й принци бретонські відмінно від французьких. Рогани були бретонськими принцами. Гарньє де-Сент в своєму донесенні Конвентові так характеризує принца де-Тальмона: „Це Капет розбійників, властитель Мена і Нормандії“.

Історія бретонських лісів з 1792 по 1800 рік могла б заповнити окрему книгу; вона вплітається в широку вандейську авантюру як легенда.

У історії своя правда, у легенди—своя. Правда легендарна має іншу природу, ніж правда історична. Легендарна правда—вигадка, яка має результатом дійсність. Зрештою у історії і легенди одна мета—змалювати через людину минущу людину вічну.

Вандею не можна з'ясувати, не доповнюючи історію легендою. Історія потрібна для цілого, легенда—для деталей.

І скажемо прямо: Вандея варта того. Вандея—диво.

Ця війна темного люду, така безглузда й така велична, жахна й чудова, спустошила й звеличила Францію. Вандея—рана, яка стала славою.

Бувають у людського суспільства доби загадок, розгадка яких для мудрих—у світлі, для неуків—у темряві, насильстві і варварстві. Філософ не зважається обвинувачувати. Він бере до уваги, що проблеми викликають сум'ятицю. Проблеми, як і хмари, завжди кидають, проходячи, тінь на землю.

Хто хоче зрозуміти Вандею, мусить ясно уявити собі цей антагонізм: з одного боку, французька революція, з другого—бретонський селянин. Перед лицем цих незрівняних подій, безмежної загрози всім добродійствам, перед поривами гніву цивілізації, буйним натиском нестримного про-

¹ Фея—казкова жіноча істота, чарівниця.

гресу, що ніс незмірне й незрозуміле поліпшення, поставте поважного й своєрідного дикуна, світлоокого й довговолого, чоловіка, що живиться молоком і каштанами, що обмежений у житті своєю солом'яною стріхою, своїм полем і ровом навколо нього, що відрізняє по звуку дзвони всіх навколишніх сіл, що воду вживає тільки на пиття, що носить на плечах цупку хутрянку куртку з вишитими на ній шовком візерунками, татуюючи свій одяг, як його предки-кельти колись татувували собі лице, чоловіка, що поважає в своєму катові свого пана, що говорить мертвою мовою, яка є могилою для його думки, що поганяє, штрикаючи, своїх волів, гострить свою косу, сіє свою гречку, пече свої гречані коржі, шанує найперше свій плуг, потім свою бабусю, вірить у богородицю і Білу Даму,¹ стає навколюшки і перед вівтарем, і перед таємничим каменем серед піщаних пустирів, чоловіка, що хлібороб на рівнині, рибалка на березі і бракон'єр у заростях, що любить своїх королів, своїх сеньйорів, своїх попів, своїх вошей, що здатний цілі години вистоювати в задумі на березі, слухаючи шум моря. І спитайте себе: чи міг цей сліпець сприйняти світло революції?

II

ЛЮДИ

У селянина дві опорні точки: поле, яке його годує, і ліс, у якому він ховається.

Не легко уявити, що становили собою бретонські ліси. Це були населені міста. Ці непролазні хащі з гілок і колючок були без краю глухі, німі й дикі; ці широкі зарості були оселями нерухомості й тиші; самотина здавалася мертвою й могильною. Та коли б можна було зрізати враз, як блискавкою, всі дерева, перед очима з'явився б у цій темряві мурашник людей.

¹ Біла Дама—за переказами, привид, що з'являється в замках перед якоюсь важливою подією в сім'ї, а також зачарована діва, що живе нібито в замку або в горах, показується іноді і вдень і робить подарунки зустрінутим.

Круглі й вузькі колодязі, прикриті зверху каменями й гілками, вертикальні, потім горизонтальні, розширялися під землею і вели до темних печер. Камбіз* знайшов такі підземні споруди в Єгипті, а Вестерман у Бретані. В Єгипті ці катакомби були в пустині, а тут у лісах. В Єгипті в них лежали мерці, в Бретані жили живі люди. Одна з найглухіших прогалин Мідонського лісу, вся порита підземними ходами, де сновигав таємничий народ, звалася „Великим городом“. Друга прогалина, не менш пустинна зверху і не менш населена під землею, мала назву „Королівського майдану“.

Це підземне життя почалося в Бретані з незапам'ятних часів. В усі часи люди втікали від людей. Через це й покопані тут під корінням дерев нори. Це почалося ще від друїдів,¹ і деякі з цих печер не менш дивні, як і дольмени.²

І легендарні лихі духи, і історичні страховища пройшли над цим чорним краєм—Тевтат, Цезар, Гоель, Неомен, Готфрід Англійський, Ален Залізна рукавиця, П'єр Моклерк, французький рід Блуа, англійський рід герцогів Монфорів, королі і герцоги, дев'ять бретонських баронів, судді Великих Днів, графи Нантські, що постійно ворогували з графами Реннськими, зграї розбійників, волоцюги, пройдисвіти, Рене II, віконт де-Роган, правителі короля, „добрий герцог Шонський“, що вішав селян на деревах під вікнами пані де-Севін'є. У чотирнадцятому сторіччі була різанина сеньйорів, у шістнадцятому й сімнадцятому—релігійні війни, у вісімнадцятому—тридцять тисяч панських собак, вимуштруваних полювати на людей. Досить було причин, щоб народ хотів краще зникнути. Троглодити, рятуючись від кельтів, кельти, рятуючись від римлян, бретонці, рятуючись від нормандців, гугеноти, рятуючись від католиків, контрабандисти, рятуючись від приставів—всі втікали спочатку в ліси, а потім заривались під землю. Так ховаються звірі. Ось до чого тиранія доводить народ. Протягом тисячоліть деспотизм в усіх його видах—завоювання, феодалізм, релігійний фанатизм, стягування податків—гнав цю нещасну й знедолену Бретань,

¹ Друїди—жреці у стародавній Галлії і Британії

² Дольмен—кам'яний надгробок з доісторичних часів.

як мисливці женуть звірів, міняючи одну форму облави на другу. І люди заривалися під землю.

Жах, що є одною з відмін гніву, вже був цілком назрілим у душах цих людей, у лісах були цілком готові нори, коли спалахнула Французька революція і настала республіка. Бретань збунтувалася проти насильного звільнення, як проти гніту. Помилка, властива рабам.

III

СПІЛЬНИЦТВО ЛЮДЕЙ І ЛІСІВ

Трагічні бретонські ліси знову почали грати свою стару роль і стали підсобниками й помічниками цього бунту, як і всіх попередніх:

Підгрунття такого лісу було, немов зірчастий корал, в усіх напрямках пронизане невідомою мережею ходів, комірок і галерей. В кожній з цих глухих комірок тулилося п'ять-шість чоловік. Головна трудність таких жител є та, що в них важко дихати. Деякі дивні цифри дають змогу уявити могутність цієї організації селянського бунту. В Іль-е-Віллен, в Пертрському лісі, пристановищі герцога де-Тальмона, не чути було людського подиху, не видно було людського сліду, а там було шість тисяч чоловік на чолі з Фокаром. В Морбігані, в Мелакському лісі, не видно було нікого, а людей там було вісім тисяч. Ці два ліси, Пертрський і Мелакський, не належать, проте, до великих бретонських лісів.

Страшна була річ—проходити таким лісом. Ці коварні хащі, наповнені бійцями, що притаїлися в підземних лабіринтах, були як величезні невидимі губки, із яких під натиском гігантської стопи революції бризкала громадянська війна.

Невидимі батальйони чатували. Ці непомітні армії звивалися під ногами республіканського війська, враз виростаючи спід землі і знову повертаючись під землю, вискакуючи незліченними загонами і зникаючи вмиль, всюдисущі і не-

вловимі—немов лавина, що вмить розсипається на порох, гіганти в бою і карлики, коли треба було зникнути. Ягуари з навичками кротів.

Крім лісів були ще чагарі. Як біля міст виростають села, так навколо лісів ростуть чагарі. Ліси сполучалися між собою лабіринтом розкиданих усюди заростів. Старовинні замки, що були фортецями, селища, що стали укріпленими таборами, ферми з тайниками, у двори яких можна було потрапити як у пастку, хутори, обведені ровами й обсажені деревами,—все це були петлі тієї сітки, де заплутувалось республіканське військо.

Усе це разом називалося Гай.

До нього належали: Мідонський ліс із ставом у центрі, де перебував Жан Шуан; Женнський ліс, де перебував Тальєфер; Гюссерійський ліс, де перебував Гюж-де-Брюан; Шарнійський ліс, де перебував Куртілье, прозваний Апостолом Павлом, ватажок табору Чорної корови; Бургольський ліс, де перебував той таємничий Пан Жак, якому судилося вмерти загадковою смертю у підземеллях Жюварделя; Шарроський ліс, де Пімус і Малий-Князь, атаковані гарнізоном Шатонефа, хапали в оберемок гренадерів з республіканських рядів і забирали їх у полон; Ерезерійський ліс—свідок поразки гарнізона Лонг-Фе; Онський ліс, звідки стежили за шляхом з Ренна на Лаваль; Гравельський ліс, який принц Ла-Тремуйль виграв у кеглі; Лоржський ліс у Кот-де-Нор, де після Бернара де-Вільнева царював Шарль де-Буагарді. Баньярський ліс біля Фонтене, де Лескюр напав на Шальбасса, що вирішив позмагатися з уп'ятеро численнішим ворогом; Дорендейський ліс, за який сперечалися колись Ален де-Редрі і Ерісту, син Карла Лисого; Кроклуйський ліс, де відбулася гомерична сварка Жамб д'Аржана з Мор'єром; Содрейський ліс, що його обшукував, як ми бачили на початку, один з паризьких батальйонів. І ще багато інших.

У деяких з цих лісів і лісків були не тільки підземні селища, що групувалися круг печери ватажка, а й справжні села з низеньких халуп, що притаїлися під деревами. Цих халуп бувало іноді так багато, що вони заповнювали весь ліс. Часто їх зраджував дим з димарів. Двоє таких сіл в

Мідонському лісі славилися в історії: Лор'єр біля Летана і група халуп з боку Сент-Уан-ле-Туа, що звалася Рю-де-Бо.

Жінки жили в халупах, а чоловіки в печерах. Під час війни вони користувалися і природними печерами, і старовинними підземними ходами кельтів. Людям, що ховалися в печерах, жінки приносили їжу. А іноді про деяких забували, і вони вмирали з голоду. Це траплялося з невдахами, що не доміркувалися, як відкрити свої колодязі. Звичайно накривка, зроблена з моху та гілля, була припасована так майстерно, що зовні її не можна було помітити, а зсередини вона відкривалася зручно й легко. Ці лігва робилися дуже дбайливо й обачно. Викопану землю кидали кудинебудь у ближчий ставок. Стіни й долівку встиляли папороттю й мохом. Такі притулки називалися „ложами“. Там можна було б добре влаштовуватися, якби не доводилося обходитись без світла, вогню, свіжого повітря, а часом і без їжі.

Вилізати без обачності спід землі на білий світ небезпечно: можна було потрапити під ноги проходячому загонів. Страшні були ці ліси—подвійні пастки: сині не наважувалися в них зайти, білі не наважувалися вийти.

IV

ЇХ ЖИТТЯ ПІД ЗЕМЛЕЮ

Люди в цих звірячих норах нудились. Іноді вночі вони, не зважаючи на небезпеку, виходили потанцювати на ближній галявині. Або молилися, щоб збути час. „Жан Шуан цілий день заставляє нас перебирати чотки“,—писав Бурдуазо.

Майже неможливо було утримати під землею жителів Нижнього Мена, коли надходило свято жнив. У декого були свої вигадки. Наприклад, Дені,—як каже Транш-Монтань,—переодягався жінкою, щоб сходити на виставу комедії в Лаваль. Потім він повертався в свою нору.

Бувало, що, не витримавши такого життя, люди йшли просто на убій, аби тільки вийти з своєї тюрми.

Іноді можна було бачити, як трохи підіймалися накривки

цих підземель: люди, що в них сиділи, прислухалися, чи не стріляють де, і на слух стежили за ходом бою. Республіканці стріляли правильними залпами, роялісти поодиночі. Коли стрілянина враз уривалася, це було ознакою, що роялісти переможені, коли уривчаста стрілянина продовжувалася, віддаляючись до горизонту, це було ознакою, що вони перемогли. Білі завжди переслідували переможених, а сині ніколи, бо край був проти них.

Ці підземні вояки напрочуд добре знали, що діється навколо. Їхній зв'язок діяв неймовірно швидко, додержуючи цілковитої тайни. Вони зруйнували всі мости, розібрали всі вози і все таки знаходили способи про все повідомляти й попереджати одні одних. Змінні посланці безперестанку снували від лісу до лісу, від села до села, від ферми до ферми, від хати до хати, від куща до куща.

Якийнебудь селянин, придуркуватий на вигляд, проносив депеші у видовбаному ціпку.

Колишній член Установчих зборів Боетіду постачав їм республіканські паспорти нового зразка, з якими можна було проходити з одного кінця Бретані в другий. Досить було тільки вписати в такий паспорт ім'я та прізвище. Зрадник мав цих паспортів цілі пачки. За посланцями та розвідачами бунтівників неможливо було встежити. „Таємниці, про які знало понад чотириста тисяч чоловік, свято зберігались“,—пише Пюїзе.

Здавалося, що цей чотирикутник, сторони якого становили на півдні—лінія між Саблем і Туаром, на сході—лінія між Туаром і Сомюром та річка Туе, на півночі—Луара, а на заході—океан, мав загальну нервову систему, і струс в одній точці його ґрунту віддавався в ньому скрізь. За одну мить відомості з Нуармутє долітали в Люсон, а табір Луе завжди знав, що робиться в таборі Круа-Моріно. Можна було думати, що допомагали в цьому птахи. Ґош писав 7 месидора III року: „Можна гадати, що в них є телеграф“.

Це були клани, як у Шотландії. Кожна парафія мала свого ватажка. Мій батько брав у цій війні участь, отже я можу про неї розповідати.

ІХ ЖИТТЯ НА ВІЙНІ

Багато з них мали тільки списи. А чимало в них було і добрих мисливських рушниць. Трудно було знайти вправніших стрільців, як браконьєри з „Гаю“ та контрабандисти з Лору. Це були дивні, жакні й безстрашні бійці. Дізнавшись, що видано декрет про набір до республіканської армії трьох сот тисяч чоловік, задзвонили на сполох шістсот сіл. Пожежа запалахкотіла в усіх кінцях одразу. Пуату і Анжу піднялися в той самий день. Треба сказати, що вперше заgrimіло ще 1792 року, 8 липня, за місяць до 10 серпня, в Кордебарському пустирі. Ален Ределер, тепер забутий, був предтечею де-Ла-Рошжаклена та Жана Шуана. Загрожуючи смертю, роялісти примушували виступати на їх боці всіх спроможних носити зброю, відбирали у населення вози, упряж, харчі. Сапіно враз набрав три тисячі солдатів, Катліно—десять тисяч, Стоффле—двадцять тисяч, а Шаретт захопив Нуармутє. Віконт де-Сespo підняв Верхній Анжу, шевальє де-Діезі—Антр-Віллен-е-Луар, Трістан Пустинник—Нижній Мен, цирульник Гастон—місто Гемене, а абат Берньє—всю решту країни.

Підняти цю силу людей було дуже не трудно. В дароносицю якогонебудь священика, що присягнув республіці, присяжного попа, як вони казали, впускали великого чорного kota, який вискакував під час меси. „Це діавол!“—кричали селяни, і вся округа підіймалася одностайно. Попівські сповідальні дихали вогнем.

Щоб нападати на синіх і перескакувати через ярки, кожен мав ферт, жерди́ну футів з п'ятнадцять завдовжки, знаряддя для бою і втечі. В розпалі бою, атакуючи каре республіканців, селяни, натрапивши капличку чи хрест, спиналися, падали навколюшки, читали під кулями молитву, і тільки тоді ті, що залишались живі, підводилися і кидалися на ворога. Рушниці свої вони заряджали на бігу, виявляючи в цьому велику вправність.

Іх можна було запевнити в чому хоч. Якийнебудь священик показував їм другого священика з червоною смугою

на шиї, яку той навмисне натер мотузкою, і говорив: „Ось чоловік, що був гільйотинований і воскрес“. І ці темні велетні вірили.

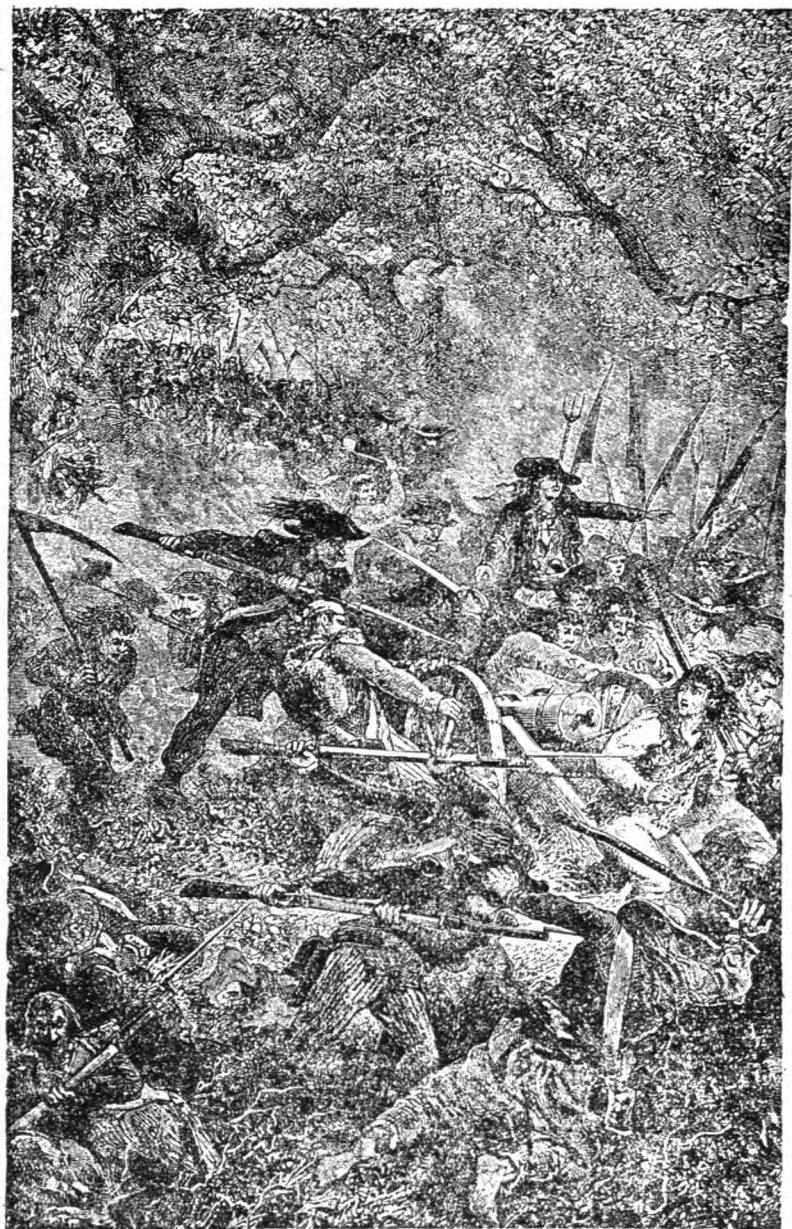
В них бували іноді й рицарські пориви. Вони поховали з пошаною Феска, республіканського прапороносця, що впав під шаблями, не випустивши з рук свого прапора.

Спочатку вони дуже боялися гармат. Потім вони кидалися на них з палицями і часом захоплювали їх. Першою вони взяли добру бронзову гармату, яку назвали „Проповідником“. Потім узяли другу, що лишилася ще від релігійних воєн, з вигравіруваними на ній гербом кардинала Рішельє і фігурою богородиці. Вони назвали цю гармату „Марією-Жанною“. Коли їх вигнали з Фонтене, вони втралили „Марію-Жанну“, біля якої їх хоробро полягло шістсот чоловік. Потім вони взяли знову Фонтене, щоб відбити назад „Марію-Жанну“, і повезли її в свій табір під білим прапором із золотими ліліями, уквітчану квітами, примушуючи всіх зустрічних жінок цілувати її.

Але двох гармат було мало. „Марію-Жанну“ взяв Стоффле. Котліно, заздрячи, виступив із Пен-ан-Можя, дав бій Малле і взяв третю гармату; Форє напав на Сен-Флорана і взяв четверту. Два інші ватажки, Шупп і Сен-Поль, придумали ще краще: вони наробили гармат з дерев'яних стовбурів, поставили при них манекени, немов би як канонірів, і з цією дерев'яною артилерією, з якої вони самі щиро сміялися, примусили синіх відступити до Марейля.

То була найкраща для них пора перемог. Пізніше, коли Шальбос розбив Ламарсоньєра, селяни покинули на збезчещеному ними полі бою тридцять дві гармати з англійськими таврами. В той час Англія утримувала французьких принців і допомагала вандейцям. Меліне в своєму донесенні від 31 березня пише: „Гасло бунтарів: Хай живуть англійці“.

Селяни грабували. Ці святобожники були злодії. Дикунки теж мають пороки. Через це їх рано чи пізно і покореє цивілізація. Пюїзе пише: „Я кілька разів урятовував містечко Плелан від розграбування“. А далі пояснює, чому він не вступив у Монфор: „Я навмисне пішов кружним шляхом, щоб уник-

нути пограбування домів якобінців". Вони пошарпали Шолле, погромили Шаллан. Зазнавши невдачі під Гранвілем вони сплюндрували Віль-Дье. Вони називали якобінською челяддю тих селян, що пристали до синіх, і винищували їх особливо люто. Вони любили битися, як солдати, і різати, як розбійники. З особливою втіхою розстрілювали вони „череванів“, тобто буржуа. Вони називали це „розговлятися“. В Фонтене їхній священник Барботен убив якогось старика одним ударом шаблі. В Сен-Жермен-сюр-Іль один із їхніх ватажків, дворянин, застрелив з рушниці прокурора громади і взяв собі його годинник. В Машкулі республіканців вбивали регулярно, по тридцять на день. Це тривало п'ять тижнів. Кожна така партія з тридцяти звалася „чотками“. Їх ставили спиною до викопаної ями і розстрілювали; іноді розстрілювані падали в яму ще живі—їх усе одно закопували. Жуберові, президентові округи, відпиляли руки. Полоненим республіканцям надівали на руки спеціально для того викувані кайдани з ріжучими краями. Їх побивали десятками на міських майданах під переможні вигуки. Шаретт, що підписувався: „Братерство, рицар Шаретт“ і носив на голові, як Марат, зав'язану на лобі хустку, спалив місто Порнік разом з жителями. В цей час безпощадним був і Кар'є. Терор відповідав на терор. Бретонський повстанець на вигляд був майже як повстанець грецький: коротка куртка, рушниця на перев'язі, набедреники, широкі, подібні до білої полотняної сорочки підштанки; молодці мали вигляд клефтів.¹ Анрі де-Ла-Рошжаклен, двадцяти одного року, пішов на цю війну з палицею і двома пістолетами.

У вандейській армії налічувалося сто п'ятдесят чотири дивізії. Вони проводили правильні облоги. Вони три дні облягали Брессюір. Десять тисяч селян страсної п'ятниці бомбардували Сабль розжареними ядрами. Їм вдалося за один день зруйнувати чотирнадцять таборів республіканського війська.

Під високою стіною Туара відбувався такий чудовий діалог між Ла-Рошжакленом і одним хлопцем:—Шарль!—Я тут.—Підстав плечі, я виберусь на стіну.—Лізьте.—Давай

¹ Клефти — грецькі повстанці, що на початку XIX століття боролися проти турків.

твою рушницю.—Беріть.—І Ла-Рошжаклен зскочив у місто, і вони без драбин узяли ці башти, які раніше марно облягав Дюгеклен.

Патрон був їм дорожчий за луідор. Вони плакали, коли переставали бачити свою дзвіницю. Тікати не соромились, і начальники кричали їм: „Кидайте черевики, але бережіть рушниці!“ Коли бракувало воєнних припасів, вони читали молитву і йшли добувати порох у ящиках республіканської артилерії. Пізніше д'Ельбе діставав його від англійців. Коли наближався ворог, вони ховали своїх ранених у високому хлібі або заростях папороті, а скінчивши бій, приходили по них.

Ніякої військової форми не носили. Багато з них ходило у лахмітті. Селяни й дворяни одягалися у що трапиться. Роже Мулінє носив тюрбан і доломан, захоплені з театрального майна в Ла-Флеш. Шевальє де-Бовільє ходив у суддівській мантиї і жіночому капелюху поверх шерстяного ковпака. Всі носили пояси і білі шарфи з бантами. Кольором бантів визначалися чини. Стоффле мав червоний бант, Ла-Рошжаклен—чорний. Вімпфен, напівжирондист, носив нарукавники.

В їх рядах були й жінки: пані де-Лескюр, що стала потім панею де-Ла-Рошжаклен; Тереза де-Мольєн, та сама, що спалила список ватажків парафій; пані де-Ла-Рошфуко, вродлива, молода, що з шаблею в руках командувала селянами перед головною баштою замка Пюї-Руссо, і, нарешті, відома Антуанета Адамс, яку називали „шевальє Адамс“, така хоробра, що її, взявши в полон, розстріляли, але з пошани до її відваги незв'язану. Цей епічний час був лютий. Люди скаженіли. Пані де-Лескюр заставляла свого коня ступати по тілах республіканців, які впали в бою—мертвих, як вона казала, а можливо, що тільки ранених. Чоловіки іноді зраджували, жінки—ніколи.

Начальники були часто такі ж неуки, як і солдати. Де-Сапіно зовсім не знав орфографії, пишучи, робив силу помилок. Начальники ненавиділи одні одних, ватажки з долини кричали: „Геть отих з верховин!“

Кавалерії в них було мало, формувати її було трудно. Пюїзо писав: „Інший чоловік, який охоче віддав мені двох

своїх синів, стає суворим, коли я прошу одного з його коней“. Ферти, вила, коси, старі й нові рушниці, мисливські ножі, рожни, кії, дрюки із залізними кінцями і оббиті цвяхами,—така була їхня зброя. Деякі носили на грудях хрест з людських кісток. Нападали вони з голосним криком, раптом вискакуючи звідусюди,—з лісу, зза горбів, з ровів, оточували ворога, стріляли, кололи, рубали, били і, знищивши ворога, розсипалися. Проходячи через республіканське місто, вони найперше зрубували Дерево Свободи,¹ запалювали його і, побравшись за руки, танцювали круг огнища. Всі переходи вони робили вночі. Правило вандейців: нападати завжди несподівано. Вони нишком проходили п'ятнадцять лье, не зім'явши на ходу й травинки. Увечері, після того, як начальники на военній раді визначали, де збиратися завтра, в якому місці напасти на пости республіканців, вони заряджали свої рушниці, мимрили молитву, скидали черевики і довгими колонами рушали босі крізь ліси, ступаючи по вереску й моху—беззвучно, без єдиного слова, затримуючи подих. Так скрадаються у темряві коти.

VI

ДУША ЗЕМЛІ ПЕРЕХОДИТЬ У ЛЮДИНУ

Повстанців у Вандеї налічувалося з жінками й дітьми не менш як п'ятсот тисяч чоловік. Півмільйона бійців—таку цифру подає Тиффен де-Ла-Руарі.

Федералісти допомагали їм, Жіронда була співницею Вандеї. Ла-Лозер відрядив у „Гай“ тридцять тисяч чоловік. Вісім департаментів—п'ять у Бретані і три в Нормандії—об'єдналися в спілку. Евре, що побратався з Каном, мав представників у бунті, свого мера Шомона і нотабля Гардамбаса. Бюзо, Горса і Барбару в Кані, Бріссо в Мулені, Шассан у Ліоні, Рабо-Сент-Етьєн у Німі, Меллан і Дюша-

¹ Дерево Свободи вперше почали саджати, як символ звільнення, в Північній Америці в час війни з Англією за незалежність. Звідти цей звичай перейшов до Франції, де в час революції стали саджати дуби на знак того, що пробудилась Свобода.

тель у Бретані—всі ці люди роздмухували полум'я бунту.

Було дві Вандеї: велика, що провадила лісову війну, і мала, що провадила війну кущову. У цьому був той відтінок, що давав змогу відрізнити Шаретта від Жана Шуана. Мала Вандея була простодушна, велика—розбещена. Краща була мала. Шаретт дістав титул маркіза, чин генерал-лейтенанта королівської армії і орден святого Луї. Жан Шуан лишився Жаном Шуаном. Шаретт наближається до типу бандита, Жан Шуан—до безкорисливого рицаря.

А щодо таких великодушних ватажків, як Боншан, Лескюр та Ла-Рошжаклен, то їх участь у повстанні—помилка. Велика католицька армія була великим безглуздом. Поразка її була неминуча. Уявити тільки собі напад селянської стихії на Париж, облогу Пантеона спілкою сіл, виспівування колядок та „господеві помолимося“ круг „Марсельєзи“, наскік юрби дикунів на армію вчених! Це божевілля дістало по заслугі під Маном і Савене. Перейти Луару для Вандеї було неможливо. Вона спроможна була на все, крім цього стрибка. Громадянська війна не війна завойовницька. Перехід через Рейн доповнює славу Цезаря і звеличує Наполеона, але вбиває Ла-Рошжаклена.

Справжня Вандея—це Вандея у себе дома. Там вона більше ніж невразлива, там вона невловима. Вандеець дома контрабандист, землероб, солдат, пастух, бракон'єр, вільний стрілець, козопас, дзвонар, селянин, шпiон, убивця, причетник, лісовий звір.

Ла-Рошжаклен тільки Ахілл,¹ Жан Шуан—Протей.²

Вандейське повстання зазнало невдачі. Інші повстання були переможні, наприклад, швейцарське. Але є та відмінність між гірським повстанцем, як от швейцарський, і повстанцем лісовим, як вандейський, що майже завжди, через фатальний

¹ Ахілл—легендарний герой Троянської війни. В міфах розповідається, що мати занурила його в води Стікса, від чого він став невразливий, вразливе місце лишилося тільки на п'яті, за яку його мати тоді тримала. Звідси відомий вислів—ахіллесова п'ята, коли говорять про чіткую вразливу сторону.

² Протей—у старогрецькій міфології морський бог, що міг змінюватися як хотів.

вплив оточення, один бореться за ідеал, а другий захищає забобони. Один ширяє в високості, другий плазує по землі. Один б'ється за людськість, другий—за відлюдність. Один прагне свободи, а другий—окремішності. Один обстоює громаду, другий—парафію. „Громада! Громада!“—кричали герої Мора. Один має справу з безоднями, другий—з трясинами. Один—людина пінястих потоків, другий—людина застояних калюж, розсадників пропасниці. Один має над головою блакить неба, другий—чагарі. Один живе на сонячній верховині, другий—у тіні.

Зовсім не однаково виховують людей верховини й низини.

Гора є цидатель, ліс—засідка; гора надихає сміливість, ліс—хитрість. Стародавній світ у своїх переказах не дарма містив богів на верховинах і сатирів у заростях. Сатир—це дикун, напівлюдина, напівзвір. Вільні країни мають Апенніни, Альпи, Піренеї, Олімп.¹ Парнас²—гора. Монблан був колосальним помічником Вільгельмові Теллю*. За велетенською боротьбою людського розуму з темрявою, що нею сповнені індійські поеми, височіють у глибині Гімалаї. Греція, Іспанія, Італія, Гельвеція³—гірські країни. Кіммерія,⁴ Германія і Бретань—лісові. Ліс—це варварство.

Форма ґрунту визначає характер багатьох вчинків людини. Вплив її більший, ніж здається. Коли бачиш похмурі краєвиди, хочеться виправдати людину і обвинуватити природу; в природі відчувається глухе підбурювання. Пустиня іноді погано впливає на совість, особливо совість мало освічену. Совість може бути гігантською, тоді вона створює Сократів та Ісусів; совість може бути карликова, тоді вона створює Атреїв та Іуд. Дрібна совість швидко стає плазовитою. Похмурі ліси, колючі чагарники, терни, болота під заростями—фатальне для неї оточення, вона проймається в ньому лихими думками. Зорові обмани, незбагненні міражі, тривога через неможливість визначити годину або місце

¹ Олімп—за грецькою міфологією, гора, на якій жили боги.

² Парнас—висока гора в Греції, де був храм Аполлона, бога поезії й взагалі мистецтва.

³ Гельвеція—старовинна назва Швейцарії.

⁴ Кіммерія—у Гомера міфічна країна на півночі.

викликають у людині той напіврелігійний, напівзвірячий жаж, який породжує у звичайні часи марновірство, а в бурхливу добу—звірячу лютість. Галюцинації тримають факел, що освітлює дорогу до вбивства. Є щось запаморочливе у розбої. Могутня природа має подвійний зміст, який просвітлює великі розуми і засліплює дикунів. Коли людина темна, коли пустиня сповнена для неї видіннями, тоді пільма самотності сполучається з пільмою розуму. І в людині відкривається безодня. Деякі скелі, деякі яри, деякі хащі, деякі галявини, що страшно прозирають увечері крізь дерева, можуть штовхнути людину на божевільні і жорстокі вчинки. Майже можна говорити про злочинні місця.

Скільки трагічного бачив похмурий горб між Бенъйоном і Плеланом!

Широкі горизонти приводять душу до широких загальних ідей; горизонти обмежені породжують ідеї часткові, вузькі. Тому іноді люди великого серця можуть мати дрібний розум. Доказ цього—Жан Шуан.

Ненависть часткових ідей до ідей загальних—в цьому вся причина боротьби проти прогресу.

Своя околиця і батьківщина—ці слова підсумовують всю вандейську війну. Сутичка ідей місцевої і всезагальної. Селяни проти патріотів.

VII

ВАНДЕЯ ЗРОБИЛА КІНЕЦЬ БРЕТАНІ

Бретань—стара бунтарка. Усі рази протягом двох тисяч років правда була на її стороні, коли вона повставала. В останній раз—ні. Та, проте, чи боролася вона проти революції чи проти монархії, проти представників республіки чи проти герцогів і перів, проти випуску асигнацій чи проти соляного податку, хоч хто б провадив боротьбу, чи Нікола Рапен, Франсуа Ла-Ну, капітан Плювіо та пані де-Ла-Гарнаш, чи Стоффле, Кокеро та Лешандельє де-П'єрвіль, під проводом Рогана проти короля чи під проводом Ла-Рошжаклена за короля,—Бретань завжди провадила по суті одну війну—війну місцевого духу проти духу центрального.

Старовинні провінції були ставом. Для цієї стоячої води проточність була відворотна, подих вітру не відсвіжував її, тільки каламутив. Франція закінчувалась у Фіністері, тут кінчалося поле, приділене для людини, спинявся поступний хід поколінь. „Стій!“—кричав землі океан. „Стій!“—кричало варварство цивілізації. Щоразу, коли центр, Париж, давав новий поштовх,—однаково, чи походив він від королівської влади чи від республіки, чи спрямований був до деспотизму чи до волі,—Бретань наїжувалася проти цієї новини. Дайте нам спокій! Що ви від нас хочете? Низина брала в руки вила, „Гай“—карабін. Всі наші заходи, кожна наша ініціатива в справах освіти й законодавства, наші енциклопедії, наша філософія, наші генії, все, чим ми пишаємося, розбивається перед Гуру. Сполох у Базужі загрожує Французькій революції, пустир Фау повстає проти наших бурхливих народних зборів, і дзвіниця О-де-Пре оповіщає війну башті Лувра.

Страшна глухота.

Вандейське повстання—прикре непорозуміння.

Колосальної зухвалості заповзяття, титанічний виступ, незмірний бунт, рокований на те тільки, щоб лишити в історії одне лиш слово—Вандея, славнозвісне, але темне слово. Самогубство ради відсутніх, жертвування себе егоїзмові, віддавання безмежної своєї мужності на службу боягузам. Боротьба без обрахунку, без стратегії, без тактики, без плану, без мети, без вождя, без відповідальності, боротьба, що показала, до якої міри воля може бути безсила; боротьба рикарська й дика. Тупе безглуздя, що споруджувало загату темряви проти світла; неуцтво, що чинило істині, справедливості, праву, розумові, свободі довгий опір, дурний і чудовий. Восьмилітній жах, розгром чотирнадцяти департаментів, спустошення полів, знищення врожаїв, спалення сіл, зруйнування міст, пограбування будинків, вбивство жінок і дітей, факел у стріхах, меч у серцях, страх цивілізації, надія пана Пітта*,—така була ця війна, несвідомий замах на батьковбивство.

А загалом, довівши необхідність пробити всебічно стару бретонську темряву і разом пронизати ці чагарі ясным промінням світла, Вандея сприяла прогресові. Катастрофи темним способом можуть повертати все на краще.

КНИГА ДРУГА

ТРОЄ ДІТЕЙ

I

PLUS QUAM CIVILIA BELLA¹

Літо 1792 року було дуже дощове, літо 1793 року дуже гаряче. Через громадянську війну в Бретані, так би мовити, не стало доріг. Але, дякуючи гарній годині, по ній усе таки їздили. Найкращою дорогою є суха земля.

¹ Більше, ніж громадянська війна.

При кінці одного ясного липневого дня, приблизно через годину після заходу сонця, біля маленької корчми при в'їзді до Понторсона спинився вершник, що прибув з боку Авранша. Корчма звалася „Круа-Браншар“, і ще кілька років тому на її вивісці можна було прочитати: „Добрий розливний сидр“.¹

Цілий день було жарко, а ввечері починався вітер.

Подорожній був у просторому плащі, що вкривав круп його коня. Він носив широкополий капелюх з трикольковою кокардою, на що могла зважитися тільки смілива людина, бо в цій країні засідок і пострілів зза рогу кокарда правила за мішень. Поли плаща, застебнутого на шиї, розходились, не закриваючи рук, і можна було бачити під ним триколькоровий пояс з ручками двох засунутих за нього пістолетів. Внизу спід плаща витикався кінчик шаблі.

Коли кінь спинився, двері корчми відчинилися, і вийшов корчмар з ліхтарем у руці. Був якраз такий час, коли на дворі ще досить видно, а в хаті вже темно.

Господар корчми поглянув на кокарду і спитав:

— Ви спинитеся тут, громадянине?

— Ні.

— А куди ж ви їдете?

— В Доль.

— То краще повертайтеся у Авранш або лишайтеся у Понторсоні.

— Це ж чому?

— Бо в Долі йде бій.

— А!—сказав верхівець.

Потім додав:

— Дайте вівса моєму коневі.

Господар приніс корито, насипав туди з мішка вівса і розгнуздав коня, що заходився, фиркаючи, їсти.

Розмова продовжувалася.

— Скажіть, громадянине, це кінь реквізований?

— Ні.

— Ваш?

— Так. Я його купив.

¹ Сидр—фруктове вино, найчастіше з яблук.

— Звідки ви їдете?

— З Парижа.

— Не прямо?

— Ні.

— Я думаю. Дороги ж усі перетяті. Але пошта ще ходить.

— До Алансона. Я лишив пошту там.

— А! скоро у Франції не буде пошти. Немає більше коней. За тристафранкового коня платять шістсот франків, а корму й не до купишся. Я сам був хазяїном поштової станції, а тепер от шинкарюю. З тисячі трьох сот тринадцяти хазяїнів поштових станцій двісті подало у відставку. А платили за подорож уже по новому тарифу?

— Так, з першого травня.

— По двадцять су за милю в кареті, дванадцять су в кабріолеті і п'ять су в фургоні. Ви в Алансоні купили цього коня?

— Так.

— І ви їхали ним цілий день?

— З самого світанку.

— А вчора?

— І вчора, і позавчора.

— Я це бачу. Ви їхали через Домфрон та Мортен.

— І через Авранш.

— Повірте мені, вам слід відпочити, громадянине. Ви ж, певно, стомились, а кінь зовсім зморений.

— Коні мають право втомлюватися, а люди ні.

Господар знову пильно поглянув на подорожнього. Це було серйозне й строге обличчя, обрамлене сивим волоссям.

Корчмар поглянув на дорогу, пустинну, доки сягало око, і сказав:

— І ви подорожуєте отак самі?

— Я маю охорону.

— Де ж вона?

— Моя шабля і пістолети.

Корчмар приніс відро води, щоб напоїти коня, і, поки кінь пив, господар розглядав подорожнього й казав сам собі: „Все одно, він скидається на священика“.

Верхівець спитав:

— Ви кажете, що в Долі іде бій?
— А так. Мабуть, тепер уже почався.
— Хто ж з ким б'ється?
— Один колишній проти другого колишнього.
— Як ви сказали?
— Я кажу, що один колишній, який стоїть за республіку, б'ється проти другого колишнього, який бореться за короля.

— Алеж короля вже нема?

— Є маленький. І найкумедніше, що ці два колишні—родичі.

Верхівець уважно слухав. Корчмар продовжував:

— Один молодий, другий старий. Двоюрідний унук бореться з своїм дідом. Дід рояліст, а внук патріот. Дід командує білими, а внук синіми. О, вони не помилюють один одного! Це війна на смерть.

— На смерть?

— Так, громадянине, на смерть. Стривайте, хочете подивитись, якими ввічливостями вони частують один одного? Ось об'ява з тих, які старий примудряється якось розклеювати всюди, на всіх домах і деревах, та й на моїх дверях теж.

Господар підніс ліхтар до аркуша паперу, наклеєного на одну з половинок дверей; об'ява була дуже великими літерами і верхівець із свого коня зміг прочитати:

„Маркіз де-Лантенак має честь повідомити свого внука, пана віконта Говена, що, коли панові маркізові пощастить захопити особу віконта, він звелить його розстріляти“.

— А от,—продовжував господар,—і відповідь.

Він повернувся і освітив своїм ліхтарем другу об'яву, приклеєну на другій половині дверей. Подорожній прочитав:

„Говен попереджає Лантенака, що коли захопить його, то розстріляє“.

— Учора,—сказав господар,—приліпили першу на моїх дверях, а сьогодні вранці другу. Відповіді не довго довелося ждати.

Подорожній, півголосом і наче говорячи до себе самого,

промовив кілька слів, які корчмар хоч і розчув, та не зрозумів.

— Так, це більше ніж міжусобна війна, це війна родинна. Хай буде так, це добре. Велике оновлення народів варте такої ціни.

І подорожній, піднявши руку до капелюха й пильно дивлячись на другу об'яву, віддав їй честь.

Господар продовжував:

— Бачите, громадяніне, річ ось у чому. В містах і великих містечках ми за революцію, а вони на селі проти. Чи краще сказати—по містах французи, а в селищах—бретонці. Це війна городян із селянами. Селяни нас називають череванями, ми їх—пентюхами. Аристократи і священники з ними.

— Не всі,—озвався верхівець.

— Розуміється, громадяніне, ми ж маємо тут віконта проти маркіза.

І він додав про себе:

— І я певен, що розмовляю з священником.

Верхівець продовжував:

— І хто з двох перемагає?

— Покищо віконт. Але йому трудно. З старого небезпечний ворог. Обидва вони з роду Говенів,—тутешніх дворян. Їхній рід ділиться на дві галузі. Старша та, що її голова—маркіз де-Лантенак, а молодша—що її головою є віконт Говен. Тепер ці дві галузки б'ються. У дерев цього не буває, а в людей трапляється. Маркіз де-Лантенак всемогутній у Бретані, для селян же—це принц. Того ж дня, коли він зійшов на берег, він мав враз вісім тисяч чоловік. За тиждень піднялося триста парафій. Якби він захопив хоч клаптик побережжя, англійці були б уже тут. На щастя, підоспів Говен, його двоюрідний унук, він командує республіканським загоном, і він дав відсіч своєму дідові. А до того ж, теж на наше щастя, Лантенак, коли прибув сюди, то перебив силу полонених, а між ними звелів розстріляти і двох жінок, одна з яких мала трьох дітей, що їх усиновив батальйон Червоної Шапки. Їх небагато лишилося, цих парижан, але це завзяті бійці. Вони належать до колони,

якою командує Говен. Проти них ніхто не встоїть. Вони хочуть помститися за жінку і відібрати дітей. Вони не знають, що старий зробив з цими малюками. Це й доводить до люті паризьких гренадерів. Не будь тут замішані діти, війна могла б бути інша. Віконт—хоробрий і добрий молодий чоловік. Але старий маркіз—страшний. Селяни називають це війною святого Михаїла проти Вельзевула.¹ Ви, може, знаєте, що святий Михаїл вважається за ангела-охоронця цього краю. Серед моря в бухті є його гора. Розповідають, що він повалив діавола і закопав його під іншою горою, яка недалеко звідси, вона зветься Томбелен.

— Так,—пробурмотів верхівець,—Tombelaine, Tumba Beleni, Могила Ваала, Вельзевула тобто.

— Ви, я бачу, добре про це знаєте.

А сам подумав:

— Він знає латинську мову; розуміється, це священник. Потім додав:

— Так от, громадянине, для селян ця війна—продовження боротьби між святим Михаїлом і Вельзевулом. Розуміється, що для них святий Михаїл—це командувач роялістів, а Вельзевул—командувач патріотів. Але коли хто діавол, то це Лантенак, а коли хто ангел, то це Говен. Нічого не хочете з'їсти, громадянине?

— У мене є боклажок з вином і шматок хліба. Але ви мені не сказали, що ж діється в Долі.

— А ось що. Говен командує експедиційною колоною побережної армії. Лантенак мав за мету підняти скрізь повстання, об'єднати Нижню Бретань з Нижньою Нормандією, відкрити двері Пітту і підтримати велику двохсоттисячну армію вандейців двадцятьма тисячами англійців і двома сотнями тисяч селян. Говен розбив цей план. Він тримає побережжя, відтісняючи Лантенака всередину країни, а англійців у море. Лантенак недавно був тут, але Говен його звідси вибив, забрав у нього Пон-о-Бо, прогнав його з Авранша, з Вільдьє і не пустив у Гранвіль. Тепер він хоче загнати Лантенака в Фужерський ліс і там оточити.

¹ Вельзевул—сатана, діавол.

Все йшло досі гаразд, Говен ще вчора був тут із своєю колоною. Раптом тривога. Старий, досвідчений вояка, звернув убік і, як виявилось, пішов на Доль. Якщо він візьме Доль і встановить на Дольській горі батарею,—а гармати він має,—то це й буде те місце побережжя, де англійці зможуть зробити десант. Тоді все пропало. Не можна було гаяти і хвилини. Говен чоловік з головою. Ні з ким не радячись, не ждучи ніяких наказів, звелів сідлати коні, запрягати в гармати, зібрав свій загін, витяг свою шаблю, от і вийшло, що Лантенак кинувся на Доль, а Говен на Лантенака. У Долі ці два бретонські лоби стукнуться. Удар буде сильний. Вони тепер уже там.

— За який час можна доїхати до Доля?

— Військо з обозом ітиме не менш як три години. Але вони вже там.

Подорожній, прислухаючись, сказав:

— Справді, я на́че чую постріли з гармат.

Господар і собі прислухався.

— Так, громадянине. І з рушниць стріляють. Чуєте, на́че роздирають полотно. Доведеться вам ночувати тут. Там не можна сподіватись нічого доброго.

— Я не можу спинятися. Я мушу їхати далі.

— Ви робите помилку. Я не знаю ваших справ, але їхати в той бік дуже небезпечно. Хіба що йдеться про найдорожче для вас у світі...

— Про це якраз і йдеться,—відповів верхівець.

— ...Наприклад, про вашого сина...

— Майже що так,—сказав верхівець.

Корчмар підвів голову і сказав про себе:

— Але мені все таки здається, що це священник.—Потім, подумавши трохи, вирішив:—А втім, і священники мають дітей.

— Загнуздайте мого коня,—сказав подорожній.—Скільки я вам винен?

І розплатився.

Господар поставив корито та відро до стіни і знову підійшов до верхівця.

— Коли ви вже вирішили їхати, вислухайте мою

пораду. Ясно, що ви йдете в Сен-Мало. То не йдьте через Доль. Є дві дороги—одна через Доль, а друга понад морем. Друга не довша. Дорога понад морем іде на Сен-Жоржде-Бреень, на Шер'є та Ірель-ле-Вів'є. Ви лишите Доль із південного боку і Канкаль з північного. Послухайте мене, громадянине,—коли вийдете на кінець цієї вулиці, повертайте праворуч, на Сен-Жорж, а не ліворуч на Доль. Бо в Долі ви потрапите прямо в пекло. Беріть праворуч!

— Дякую за пораду,—сказав подорожній.

І пришпорив свого коня.

Вже стемніло, і корчмар скоро перестав його бачити.

Коли подорожній доїхав до кінця вулиці, він почув голос корчмаря:

— Беріть праворуч.

І повернув ліворуч.

II

ДОЛЬ

Доль, „іспанське місто у Франції й Бретані“, як іменують його старі монастирські грамоти, це не місто, а одна вулиця. Велика старовинна готична вулиця, обабіч якої стоять будинки з колонами, не в одну лінію, а безладно; ті виступають уперед, ті відступили назад, і через те всюди виступи й западини. Решта городка—це тільки сітка провулків, що туляться до цієї центральної вулиці і вливаються в неї, як струмки в річку. Бувши цілком відкритим, не маючи ні стін, ні воріт, місто, розташоване під Дольською горою, не могло б витримати облоги. А вулиця витримати могла. Виступи будинків, які можна було бачити ще п'ятдесят років тому, і два ряди колон, що оточували її, робили з неї надійне місце для оборони. Кожен будинок—фортеця, які треба було брати одну за одною. Майже посередині вулиці був старий ринок.

Господар корчми „Круа-Браншар“ не помилився: в той момент, коли він розмовляв з подорожнім, у Долі відбувалася запекла сутичка. Жорстокий нічний поєдинок розгорівся у місті між білими, що зранку захопили місто,

І синіми, що наспіли увечері. Сили були нерівні: білих було шість тисяч, синіх—тільки півтори, але завзяття вони мали однакове. Дивна річ—саме півтори тисячі напали на шість тисяч.

З одного боку юрба, з другого—струнка фаланга. З одного боку шість тисяч селян, з серцем Ісуса, вишитим на шкіряних куртках, з білими стрічками на круглих капелюхах, з християнськими гаслами на нарукавниках, з чотками біля поясів, озброєні здебільша вилами замість шабель та рушницями без багнетів. Вони вірьовками тягли за собою гармати, були погано одягнені, погано дисципліновані, погано озброєні, але фанатичні, ладні на все. З другого боку півтори тисячі солдатів у трикутних капелюхах з трикольоровими кокардами, у довгополих камзолах із закатами, на яких перехрещувалися перев'язі, з добрими тесаками біля поясів і з довгими багнетами на рушницях,—вимуштрувані, звичні до правильного строю й дисципліни, слухняні й завзяті, люди, що вміють і коритись і бути при потребі командирами, теж волонтери, але волонтери батьківщини, хоч і обірвані, без чобіт. За монархію—рицарі-мужики, за республіку—босоногі герої. І в кожного з цих двох військ душею був командир—у роялістів старик, у республіканців—молодий чоловік. З одного боку Лантенак, з другого—Говен.

В революції, поряд з молодими гігантами, як Дантон, Сен-Жюст і Робесп'єр, є також молоді ідеалісти, як Гош і Марсо*. До цих останніх належав і Говен.

Говенові було тридцять років. Він мав геркулесівський вигляд і серйозні очі пророка, а сміявся по-дитячому. Він не курив, не пив вина, не лаявся. На війні він усюди мав з собою дорожній несесер,¹ дуже дбав про свої нігті, зуби й волосся, що було в нього темне й розкішне. І на привалах він особисто витрушував на вітрі свій командирський мундир, пробитий кулями і сірий від пилюки. Завжди одчайдушно кидаючись у сутичку, він ні разу не був пора-

¹ Несесер—спеціальна скринька для зберігання ножничок, гребінців, щіточок тощо.

нений. Його дуже м'який голос міг, проте, гриміти різко й владно, коли він подавав команду. Він давав приклад солдатам, сплячи на землі, на вітрі, під дощем, у снігу, закутавшись у свій плащ, поклавши свою гарну голову на камінь. Це була душа героїчна і невинна. З шаблею в руці він перетворювався. Було в його вигляді наче щось жіноче, але в бою він ставав страшним.

До того ж був він мислитель і філософ, молодий мудрець. Алківіад* для тих, хто його бачив, Сократ* для тих, хто його чув. І в такій великій імпровізації,¹ як Французька революція, цей молодий чоловік зразу став полководцем.

Сформована ним колона була, як римський легіон, цілою маленькою армією з усіх родів зброї. Вона складалася з піхоти й кавалерії, в ній були розвідачі, сапери, понтонери,² вона мала гармати, як римський легіон мав катапульти.³ Три кінні гармати надавали колоні сили, не утруднюючи її пересування.

Лантенак теж був полководець, ще кращий. Він був водночас і обережніший і сміливіший. Справжні старі герої розважніші за молодих, бо вони далші від світанку життя, і сміливіші, бо близькі до смерті. Що їм втрачати? Майже нічого. Звідси одчайдушно смілива, а разом обміркована тактика Лантенака. Але загалом у цьому завзятому змаганні старого з молодим майже завжди Говен брав гору. Тільки тому, певно, що йому більше щастило. Усяке щастя, як і щастя воєнне, випадає на долю молодості. Перемога ж теж трохи подібна до дівчини.

Лантенак був дуже розлютований проти Говена, передусім через те, що Говен його бив, а потім через те, що був його родич. Чого спало на думку бути якобінцем Говенові, цьому хлопчиськові, до того ж його спадкоємцеві (бо маркіз не мав дітей), майже рідному внукові?! „Ех,—говорив цей мало не рідний дід,—якщо тільки я матиму його в своїх руках, то вб'ю як собаку!“

¹ Імпровізація—творчість у процесі виконання.

² Понтонери—солдати, що наводять для переправи війська через ріки мости на понтонах—невеликих плоскодонних човнах.

³ Катапульта—пристрій для кидання стріл, каміння тощо.

Зрештою, республіка мала підстави тривожитися через цього маркіза де-Лантенака. Тільки він висів на берег, як заставив тремтіти перед ним. Його ім'я покотилося по повсталій Вандеї, як грім порохowego вибуху, і він одразу став центром. Коли в такому повстанні, де всі заздрять один одному і кожен має свій куш, свій яр, з'являється людина, яку всі визнають за вищу, вона об'єднує розпорошених і рівних ватажків. Майже всі лісові командири приєдналися до Лантенака, його слухалися і ближні, і дальні. Один тільки покинув його—Гавар, що приєднався перший. Чому це сталося? Бо він був довіреною особою. Він знав усі секрети і поділяв усі плани попередньої системи громадянської війни, які Лантенак відкинув або змінив. Довірена особа не передається в спадщину. Черевик Ла-Руарі не прийшовся по нозі Лантенакові. І Гавар повернувся до Боншана.

Лантенак у воєнній справі належав до школи Фрідріха II*: він умів сполучати велику війну з малою, тобто регулярну з партизанською. Він не хотів ні воювати „безладною масою“, як католицька королівська армія, що була приреченою на знищення юрбою, ні розпорошувати свої сили по лісах та чагарях, бо це годиться для наскоків, але не для рішучого удару. Партизанська війна не вирішує кінця війни або вирішує в поганий бік. Починається з нападу на республіку, а закінчується пограбуванням проїжджих. Лантенак не розумів бретонської війни—ні способу битися з ворогом тільки в чистому полі, прихильником якого був Ла-Рошжаклен, ні способу чигати на ворога в лісах, якого додержував Жан Шуан. Лантенак не визнавав ні вандейщини, ні шуанства. Він хотів справжньої війни—використовувати для нападів селян, але спиратися на солдатів. Він хотів мати селянські банди для стратегії і солдатські полки для тактики. Для несподіваних атак, засад і наскоків зненацька чудовими були, на його думку, ці сільські армії, що враз збираються і розсипаються. Але вони були занадто текучі, нестійкі. В його руках вони були наче вода, яку не втримаєш. Він хотів створити міцну основу для цієї плінної і безладної війни, хотів долучити до дикої лісової

армії регулярне військо, що стало б віссю для селянських виступів. Це була глибока і страшна думка. Якби вона здійснилась, Вандея стала б непереможною.

Але де взяти регулярне військо? Де взяти солдатів? Де взяти полки? Де взяти готову армію? В Англії. Звідси настирлива думка Лантенака: дати змогу висадитись англійському десантові. Так капітулює партійна совість: за білою кокардою він не бачив червоного англійського мундира. Лантенак мав тільки одну думку: захопити клопоть побережжя і віддати його Піттові. От чому, дізнавшись, що Доль не має оборони, він кинувся на нього, щоб закріпитися на Дольській горі, а значить і на побережжі.

Місце було обрано добре. Гармати з Дольської гори змели б по один бік Френуа, а по другий—Сен-Брелад, не підпустили б Канкальську ескадру і очистили б для десанту увесь берег від Рю-сюр-Куенон до Сен-Мелуар-дез-Онд.

Щоб здійснити цю вирішну спробу, Лантенак привів з собою понад шість тисяч чоловік, усе найкраще з тих банд, які він мав у своєму розпорядженні, і всю свою артилерію—десять шістнадцятифунтових кулеврин,¹ одну восьмифунтову і одну чотирифунтову полкову гармату. Він думав поставити на Дольській горі сильну батарею, вважаючи, що тисяча пострілів із десяти гармат зробить більше, ніж півтори тисячі пострілів з п'яти гармат.

Успіх здавався безсумнівним. Він мав шість тисяч чоловік. Можна було побоюватися з боку Авранша тільки Говена, що мав півтори тисячі чоловік, а з Дінана—Лешеля. Лешель, щоправда, мав двадцять п'ять тисяч чоловік, але був за двадцять льє. Отже Лантенак був забезпечений від Лешеля, що мав більшу силу, великою віддаллю, а від Говена, що був близько, малочисленністю його загону. Додамо ще, що Лешель був дурень і згодом погубив свої двадцять п'ять тисяч на пустирях Круа-Батайля, заплативши за свою поразку самогубством.

Отже, Лантенак був певен успіху. Його вступ у Доль

¹ Кулеврина—довга старовинна польова гармата.

був раптовий і швидкий. Маркіз Лантенак мав славу людини крутої, всі знали його немилосердність. Ніхто й не думав чинити опір. Перелякані жителі позапиралися в своїх домах. Шість тисяч вандейців розташувалися в місті по-сільському безладно, як на ярмарку, без доглядачів порядку, без приділених для постою приміщень—розмістилися де попало, варили їжу під голим небом, ходили по церквах, змінивши рушниці на чотки. Лантенак з кількома артилерійськими офіцерами негайно поїхав оглядати Дольську гору, лишивши своїм заступником Гуж-ле-Брюана.

Цей Гуж-ле-Брюан залишив деякі сліди в історії. У нього було два прізвища: Згуба синіх, дане за жорстокі розправи з патріотами і Іманус. *Imâpus*—від *immanis*, старовинного нижньонормандського слова, яке означає нелюдськи бридку істоту, демона, сатира, що наближається до божества по тому жаху, який вона викликає. В одному старому рукопису говориться: „*d'tmes daeux iers j'vis l'imâpus*“—„Вчора своїми очима я бачив Імануса“. Гуж-ле-Брюана прозвали Іманусом, бо він був невимовно-огидний на вигляд, самим своїм виглядом вселяв жах. Старики з „Гаю“ нині вже не пам'ятають ні хто такий був Гуж-ле-Брюан, ні що означає Згуба синіх. Але вони неясно пригадують Імануса. Це ім'я примішується до місцевих переказів. Про Імануса ще говорять у Тремеролі та в Плюмога, двох селах, де Гуж-ле-Брюан залишив по собі криваві сліди. У Вандеї всі інші були дикуни, Гуж-ле-Брюан був варвар. Це був ніби кацик,¹ увесь татуйований хрестами й ліліями. На його лиці відбивалася його надприродно-огидна душа, не подібна до будь-якої іншої людської душі. Він був пекельно хоробрий у бою і пекельно жорстокий після бою. В його серці якось сполучилися здатність до цілковитої відданості і до дикої несамовитості. Чи мислив він? Мислив, але так, як плазує змія—спіралью. Він мав за вихідну точку героїзм і приходив до вбивства. Не можна зрозуміти, чим керувався він у своїх вчинках, що часом були грандіозними у своїй потворності. Він був здатний на найжахніші несподіванки.

¹ Кацик—голова індійського племені в Америці.

Звідси й гидотне його прозвисько—Іманус.

Маркіз де-Лантенак покладався на його жорстокість.

Жорстокість Імануса, це правда, була надзвичайна. Зате в стратегії і тактиці він був менш видатним і, можливо, маркіз зробив помилку, призначивши його своїм замісником. Та так чи так, а він залишив Імануса, передавши йому командування і доручивши за всім наглядати.

Гуж-ле-Брюан, більш солдат, ніж командир, міг скоріше вирізати цілий клан, ніж охороняти місто. Проте, він усюди виставив варту.

Увечері, коли маркіз де-Лантенак, оглянувши місце, де він збирався встановити батарею, повертався до Доля, він почув раптом гарматний постріл. Він придивився. Червоний дим підіймався над головною вулицею. Стався раптовий напад. У місті йшов бій.

Маркіза не легко було здивувати, проте він був вражений несподіванкою. Хто б це міг бути? Тільки не Говен. На учетверо дужчих не нападають. Може, це Лешель? Але стільки пройти!.. Поява Лешеля була неймовірна, поява Говена неможлива.

Лантенак пришпорив коня. Дорогою він зустрічав жителів, які втікали. Він запитував їх, але вони нетямалися з страху і тільки кричали: „Сині! Сині!“ Коли він ускочив у місто, становище було дуже погане.

От що сталося.

III

МАЛЕНЬКІ АРМІЇ І ВЕЛИКІ БОЇ

Увійшовши в Доль, селяни, як уже говорилося, розсипалися по місту, кожен куди схотів. Так буває, коли „слухаєшся з дружби“, як казали вандейці. Така дисципліна створює героїв, але не солдатів. Вони поставили свою артилерію та зарядні ящики під склепіння старого ринку, а самі заходилися їсти, пити й перебирати свої чотки. Потім полягали покотом на великій вулиці, захарастивши її всю і не дбаючи про охорону. Коли зайшла ніч, більшість по-

снула, поклавши голови на свої торби. З деякими були й їхні жінки, бо селянки часто йшли за своїми чоловіками; у Вандеї вагітні жінки бували шпionками.

Липнева ніч була тепла й тиха, зорі сяяли в чорно-синій глибині неба. Увесь цей бізуак, що скидався більше на відпочинок якогось каравану, ніж на військовий привал, почав мирно дрімати. Раптом ті, що не встигли поснути, побачили при світлі зірок жерла трьох гармат, наставлених прямо на них з одного кінця великої вулиці.

Це був Говен. Він захопив зненацька варту, увійшов у місто і зайняв своєю колоною край вулиці.

Один із селян підвівся, крикнув: „Хто йде?“ і вистрелив з рушниці. Відповіддю був постріл з гармати. Потім знялася шалена стрілянина з рушниць. Вся заснула було ватага враз схопилася. Жорстокий удар—заснути під зорями, а прокинутися під картечню.

Перший момент був жахний. Немає нічого трагічнішого, як метушня переляканого натовпу. Вони кинулися до зброї. Вони кричали, бігли, багато з них падало. Захоплені зненацька, люди не тямили, що роблять, стріляли в своїх. Сторопілі люди вибігали з будинків, потім поверталися назад, знову вискакували і безглуздо вешталися в цій колотнечі, збільшуючи розгардіяш. Батьки кликали дітей і одне одного, діти кликали батьків. Все перемішалось в цьому зловісному нічному бою. Кулі з свистом прорізали темряву ночі. З усіх темних кутків гриміли постріли. Дим оповивав це загальне безладдя, що ще збільшувалося від тиску фургонів та возів. Перелякані коні іржали, брикались, ставали цапа. Ранених топтали, з землі лунали розпачливі зойки й стогони. Деякі постовпіли з жаху. Офіцери й солдати шукали одні одних. І серед усього цього—дивна тупа байдужість. Одна жінка годувала груддю немовля, сидячи біля стіни, до якої притулився спиною її чоловік; у чоловіка була перебита нога, проте він, хоч стікав кров'ю, стріляв навмання в темряву, спокійно заряджаючи свій карабін. Деякі, лежачи на животі, стріляли спід возів. Часом здіймався дикий галас. Але все покривав грім гарматних вибухів.

Було так, немов рубали ліс: люди, як дерева, падали

один на одного. Військо Говена, стоячи за прикриттям, стріляло влучно і майже не мало втрат.

Тим часом нестрашлива, хоч і безладна ватага селян опам'яталася і взялася до оборони. Вони зібралися біля будівлі ринку—кам'яної озії з цілим лісом колон. Тут вони підбадьорилися—все, що нагадувало ліс, надавало їм певності. Іманус, скільки міг, старався заступити відсутнього Лантенака. У них була артилерія, та, на велике здивування Говена, вони не стріляли з гармат. Це сталося тому, що артилерійські офіцери пішли з маркізом оглядати Дольську гору, а решта не знала, як орудувати кулевринами та іншими гарматами. Зате вони обсіпали кулями синіх, що стріляли в них з гармат. На картеч вони відповідали з рушниць. Тепер вони мали прикриття. Зібравши всі вози, всі паки, бочки й ящики, які були в ринку, вони спорудили своєрідну барикаду з просвітами, щоб просувати в них свої карабіни, і розпочали убійчий огонь. Все це робилося швидко. За якісь чверть години ринок перетворився в неприступну фортецю.

Становище ставало серйозним для Говена. Це раптове обернення ринку на фортецю було для нього несподіваним. Селяни засіли там густою масою. Говенові вдалося захопити їх зненацька, але не розбити. Він зііз з коня. Міцно стискаючи в руці шпагу, він стояв освітлений факелом, що горів на його батареї, і, схрестивши руки на грудях, уважно вдивлявся в темряву. Його висока освітлена постать була мішенню для оборонців барикади, але він не думав про це, не помічав, що круг нього роєм літають кулі.

Проти карабінів він мав гармати, а ядро завжди бере, кінець-кінцем, гору над кулею. Перемагає той, хто має артилерію. Його батарея мала добру обслугу і забезпечувала його перевагу.

Раптом наче блискавка сяйнула зза темної барикади, пролунав удар грому, і ядро пробило стіну будинка над головою Говена. Барикада відповідала гарматами на гармати.

Що сталося? Становище змінилося. Артилерія була тепер не тільки з одного боку.

Друге ядро, слідом за першим, врізалось в мур зовсім близько біля Говена. Третє зірвало з нього капелюх.

Ядра були великого калібру. Стріляли з шістнадцятифунтових гармат.

— У вас ціляться, командире,—закричали артилеристи. І погасили факел.

Говен задумливо підняв капелюх.

Хтось справді цілився в нього. Це був Лантенак.

Маркіз прибув на барикаду з протилежного боку. До нього підбіг Іманус.

— Монсеньйор, на нас несподівано напали.

— Хто?

— Я не знаю.

— Дорога на Дінан вільна?

— Я думаю, що вільна.

— Треба почати відступ.

— Він уже почався. Багато вже кинулося тікати.

— Не треба тікати, треба відступати. Чому ви не пустили в хід артилерію?

— Всі втратили голову, крім того—не було артилерійських офіцерів.

— Я сам іду зараз на батарею.

— Монсеньйор, я вирядив дорогою на Фужер все, що можна було з обоза, жінок і все зайве. Що робити з трьома маленькими полоненими?

— А! з цими дітьми?

— Так.

— Це наші заручники. Відпровадьте їх у Тург.

Сказавши це, маркіз пішов на барикаду. Все змінилося, коли прийшов командувач. Барикада була погано пристосована для артилерії, місця було тільки для двох гармат. Маркіз поставив дві шістнадцятифунтові кулеврини, для яких поробили амбразури. Нахилившись до амбразури, щоб роздивитись ворожу батарею, Лантенак раптом побачив Говена.

— Це він!—скрикнув маркіз.

Він сам зарядив гармату, націлив і вистрелив.

Тричі цілив він у Говена і не влучив, за третім разом тільки зірвало з нього капелюх.

— Шкода!—пробурчав Лантенак.—Якби трохи нижче, злетіла б і голова. Ну, гаразд.

І, повернувшись до канонірів, крикнув:

— Картеччю!

Говен теж був не менш заклопотаний. Його становище погіршало. З барикади стріляли гармати. Хто знає, чи не перейдуть її оборонці до нападу самі? Проти нього, вилучивши вбитих, ранених та втікачів, було, щонайменше п'ять тисяч бійців, а в нього—щонайбільше тисяча двісті. Що станеться з республіканцями, якщо ворог помітить їх нечисленність? Тоді ролі зміняться. Тепер вони нападають, а тоді муситимуть оборонятися. Якщо тільки оборонці барикади зроблять вилазку, все загинуло.

Що робити? Нема що й думати тепер прямо атакувати барикаду. Тисяча двісті чоловік не можуть вибити із захищеного місця п'ять тисяч. Нападати було неможливо, але неможливо було й чекати. Треба було кінчати. Але як?

Говен був місцевий, він знав місто. Він знав, що позад ринку, де засіли вандейці, є цілий лабіринт вузьких і покручених провулків.

Він повернувся до свого заступника, хороброго капітана Гешана, який згодом уславився тим, що очистив від бунтівників Консізький ліс, батьківщину Жана Шуана, і, перегородивши їм шлях до Шенського ставка, не дав їм здобути Бурнеф.

— Гешан, передаю вам командування. Підтримуйте якнайсильніший вогонь. Тримайте барикаду під гарматним обстрілом. Щоб уся їх увага зосередилась на вас.

— Розумію,—відповів Гешан.

— Зберіть усю колону, звеліть зарядити рушниці і бути готовими до атаки.

І додав кілька слів Гешанові на вухо.

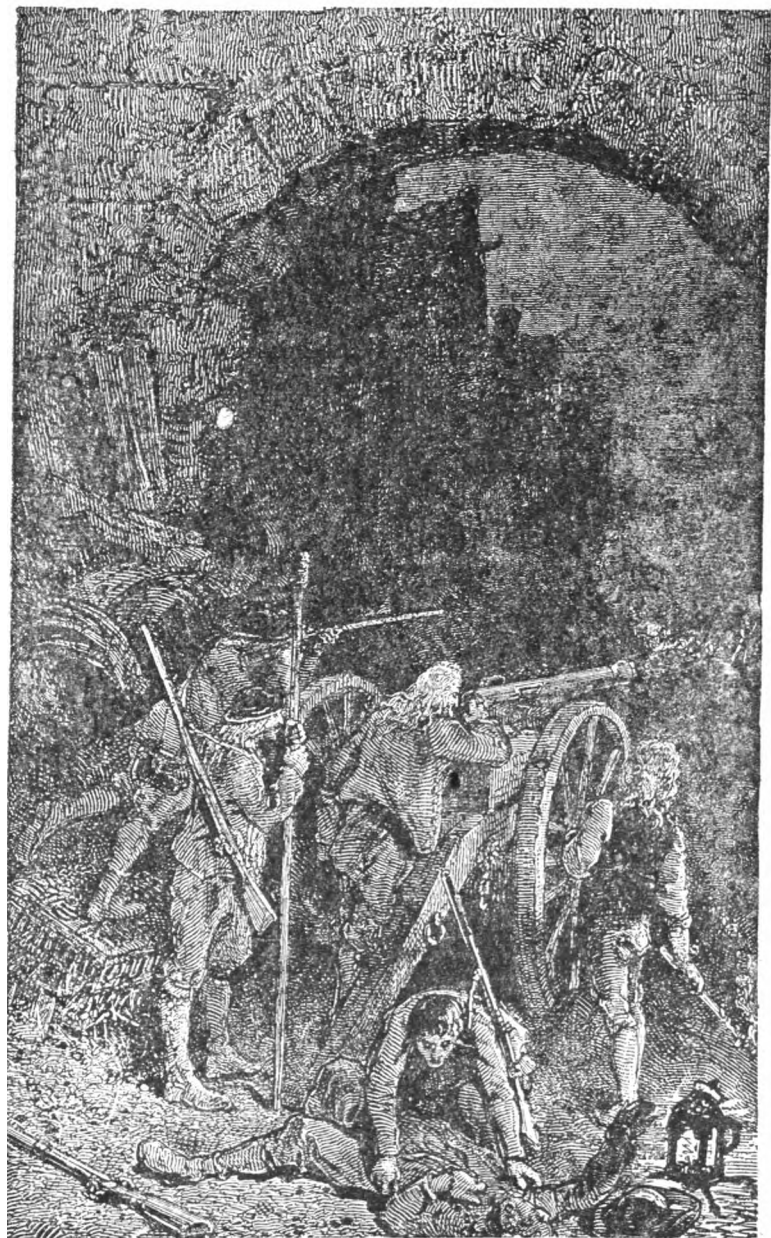
— Буде зроблено,—відповів Гешан.

— Всі наші барабанщики цілі?

— Всі.

— У нас їх дев'ять. Двох лишіть собі, сім дайте мені.

Сім барабанщиків мовчки виступили вперед і вистроїлись перед командиром. Тоді Говен крикнув:

— Батальйон Червоної Шапки, до мене!

Дванадцять чоловік, разом з сержантом, виступило вперед.

— Я кликав увесь батальйон,—сказав Говен.

— Він увесь тут,—відповів сержант.

— Вас дванадцять?

— Так, нас дванадцять.

— Гарзд,—сказав Говен.

Сержант був той самий грубуватий і добрий воїн Радуб, що всиновив від імени батальйону трьох дітей, знайдених у Содрейському лісі.

Половина цього батальйону, як пам'ятає читач, була знищена в Ерб-ан-Пайль, але Радуб щасливим випадком лишився живий.

Біля батареї стояв фургон з фуражем. Говен вказав на нього Радубові.

— Сержант, звеліть вашим людям пообмотувати рушниці соломою, щоб не бряжчали.

Наказ був хутко виконаний в цілковитому мовчанні і в темряві.

— Готово,—сказав сержант.

— Солдати, скиньте черевики,—звелів Говен.

— У нас їх і нема,—сказав сержант.

Разом з барабанщиками їх було дев'ятнадцять, Говен двадцятий.

Він скомандував:

— Ставайте в одну шеренгу! Ідіть за мною. Барабанщики попереду, батальйон за ним. Сержант, ви командуєте батальйоном.

Він стає на чолі колони і, тим часом як з обох боків продовжувалася канонада, ці двадцять чоловік, сунучись як тіні, заглибилися в темряву пустих провулків.

Так ішли вони деякий час, пробираючись уздовж будинків. Все наче вимерло в місті. Городяни поховалися в льохи. Всі двері були замкнені, віконниці щільно зачинені. Ніде не світилось.

В цій тиші ще дужчим здавався грюкіт на головній вулиці. Республіканська батарея і роялістська барикада люто обсипали одна одну картечцю.

Через двадцять хвилин ходу Говен, що впевнено ступав у темряві, в звивистих переходах, привів свій загін на кінець провулка, що виходив на головну вулицю позаду ринку.

Позицію ворога обійшли. З цього боку барикада не була захищена—вічна необачність усіх будівників барикад. Ринок був відкритий, і можна було зайти під колони, де стояло напоготові кілька запряжених повозок обозу. Перед Говеном і двадцятьма його солдатами була та ж п'ятитисячна армія, але вони зайшли їй з тилу.

Говен шепнув щось сержантові. З рушниць зняли солому. Дванадцять гренадерів вистроїлися за рогом провулка. Сім барабанщиків підняли палички, ждучи команди.

Артилерія стріляла з невеличкими перервами. В одну з таких перерв Говен махнув шаблею і крикнув грімким голосом, що прозвучав у тиші як сурма:

— Двісті чоловік праворуч, двісті ліворуч, решта прямо вперед.

Пролунав залп з дванадцяти рушниць, сім барабанів забили в атаку.

А Говен кинув страшний крик синіх:

— У багнети! Коли!

Ефект був нечуваний.

Вся ця селянська маса, почувши ворога за спиною, уявила, що на неї йде нова армія. В той самий час республіканська колона, що лишилась під командою Гешана в кінці великої вулиці, теж забила в барабани і кинулася бігом на барикаду. Вандейці опинилися між двома вогнями. Почалася паніка, а в паніці постріл з пістолета лунає як постріл з гармати, собачий виск здається лев'ячим ревом; паніка перебільшує все. До того ж селянин лякається так само легко, як спалахує від іскри солома, і як солома, спалахнувши, враз розгорається пожежею, так страх селян перетворюється в панічну втечу. Трудно уявити собі, як вони втікали.

За кілька хвилин ринок опустів. Перелякані селяни кинулися врозтіч, офіцери нічого вже не могли вдіяти. Іманус даремно застрелив двох чи трьох утікачів, крик: „Ря-

туйся, хто може!“ не втих. І вся ця армія, просіявшись крізь сітку провулків, як борошно крізь сито, висипала в чисте поле з хуткістю хмари, гнаної ураганом.

Одні тікали на Шатонеф, другі на Плерже, треті на Антрен.

Маркіз де-Лантенак бачив цю панічну втечу. Власноручно заклепавши гармати, він пішов останнім, повільно й спокійно, кажучи:

— З селянами нічого не вийде. Нам потрібні англійці.

IV

ЦЕ ВДРУГЕ

Перемога була цілковита.

Говен обернувся до людей з батальйону Червоної Шапки і сказав їм:

— Вас дванадцять, але ви варті тисячі.

Похвала начальника в ті часи була як орден.

Гешан, посланий Говеном переслідувати втікачів, привів багато полонених.

Запалили факели и стали обшукувати місто.

Ті, що не встигли втекти, здалися. Велику вулицю освітили каганцями. Вона вся була завалена вбитими й раненими. Кожен бій закінчується звичайно дрібними сутичками. І тепер кілька купок одчайдушних сміливців ще змагалися. Їх оточили, і вони поклали зброю.

У божевільному розгاردіяші загальної втечі Говен помітив одного хороброго: моторний і дужий, він бився, прикриваючи втечу інших, а сам не тікав. Він надиво вправно орудував своїм карабіном, то стріляючи з нього, коли встигав, то відбиваючись прикладом, так що врешті карабін розлетівся на шматки. Тепер він тримав в одній руці пістолет, у другій—шаблю. До нього не наважувалися підступити. Раптом Говен побачив, що він захитався і притулився спиною до однієї з колон на великій вулиці. Цей чоловік був, очевидно, ранений. Але й ранений він тримав шаблю та пістолет. Говен узяв свою шаблю під пахву і підійшов до нього.

— Здавайся!—сказав він.

Чоловік пильно дивився на Говена. Спід його куртки текла кров, утворюючи калюжу біля ніг.

— Ти мій полонений,—продовжував Говен.

Чоловік мовчав.

— Як тебе звати?

— Я називаюсь Танець-у-пітьмі.

— Ти молодець,—сказав Говен.

І простяг йому руку.

Та чоловік відповів:

— Хай живе король!

І, зібравши решту сил, він підняв обидві руки і одною вистрелив у Говена з пістолета, а другою замірився, щоб ударити шаблею по голові.

Він зробив це з проворністю тигра. Але хтось був ще меткіший за нього. Це був верхівець, що прибув за кілька хвилин перед тим і мовчки спостерігав цю сцену, ніким не примічений. Побачивши, що вандеець підняв пістолет та замахнувся шаблею, він кинувся між ним і Говеном. Якби не цей чоловік, Говен був би мертвий. Куля влучила в коня, удар шаблею дістався вершникові, і обоє впали. Але це сталося за одну мить.

Знесилений вандеець повалився на брук.

Шабля розсікла незнайомцеві лице. Він лежав на землі непритомний. Кінь був убитий.

Говен підійшов і спитав, вдивляючись у незнайомого:

— Хто це такий?

Кров заливала лице раненого, роблячи з нього червону маску, розпізнати його було неможливо. Видно було тільки сиві вуса.

— Цей чоловік урятував мені життя,—продовжував Говен.—Чи не знає його хтонебудь?

— Командир,—сказав один із солдатів,—цей чоловік тількищо прибув до міста. Я бачив, як він під'їхав. Він прибув з боку Понторсона.

Підбіг старший лікар експедиційної колони з інструментами в руках. Ранений усе ще був непритомний. Лікар оглянув його і сказав:

— Рана не важка. Це пусте. Ми зашиємо рану, і через тиждень він буде на ногах. Але удар добрячий.

Незнайомий був у плащі, підперезаний трикольоровим поясом. Він мав при собі пістолети й шаблю. Його поклали на носилки, роздягли. Принесли відро холодної води, лікар обмив рану. Тепер можна було розглянути його лице. Говен вдивлявся в нього з напруженою увагою.

— Є при ньому якісь папери?—спитав він.

Лікар помацав бокову кишеню і витяг маленьку портфельку, яку простяг Говенові.

Тим часом ранений, якого освіжила холодна вода, почав опритомнювати. Його повіки затремтіли.

Говен порився у портфельці і знайшов складений учетверо аркуш паперу, розгорнув його і прочитав:

„Комітет громадського рятунку. Громадянин Сімурден...“

— Сімурден!—скрикнув він.

Ранений почув це і відкрив очі.

Говен нетямився з радості.

— Сімурден! Це ви! Це вдруге ви рятуєте мені життя.

Сімурден дивився на нього. Невимовною радістю світилося його закривавлене обличчя.

Говен упав на коліна перед раненим і скрикнув:

— Мій учитель!

— Твій батько,—промовив Сімурден.

V

КРАПЛЯ ХОЛОДНОЇ ВОДИ

Вони не бачились уже багато років, але серцем вони були завжди нерозлучні. Вони впізнали один одного так, немов розлучилися тільки вчора.

У дольській ратуші влаштували нашвидку похідний госпіталь. Сімурдена поклали в ліжку у маленькій кімнаті біля великого залу, із якого зробили загальну палату для ранених. Хірург, що зашив йому рану, поклав кінець щирій розмові друзів, вважаючи, що Сімурденові неодмінно треба заснути. Та й Говен мусів узятися до невідкладних справ, які вини-

кають у наслідок перемог. Сімурден лишився сам. Але не спав, бо був у подвійній гарячці: від рани і від радості.

Він не спав, проте йому здавалося, що йому сниться сон. Чи можливо це? Його мрія здійснювалась. Сімурден належав до тих, що не вірять у щасливі випадки, і от такий випадок з ним стався. Він знайшов Говена. Він залишив його дитиною, а знайшов мужа—сильного, грізного, відважного. Він знайшов його переможцем, переможцем у боротьбі за народну справу. Говен був у Вандеї одною з підпор революції, і це він, Сімурден, створив цю підпору для республіки. Цей переможець був його вихованець. Те, що світиться в цьому молодому лиці, якому судилося, може, бути в республіканському Пантеоні, це його, Сімурденова душа. Його учень, дитя його духа, став віднині героєм і незабаром буде славою батьківщини. Сімурденові здавалося, що він відчуває, як його власна душа стає генієм. Він бачив на власні очі, як провадить бій Говен. Він був наче Хірон,¹ що бачив у бою Ахілла. Між кентавром¹ і священником є подібність, бож священник теж чоловік тільки наполовину.

Всі враження від недавно пережитого разом із безсонням від рани сповнювали Сімурдена якимсь таємничим сп'янінням. Загоралася нова зоря, розквітало молоде блискуче життя, і радість від цього ще поглиблювалася тим, що доля цього життя була в його руках. Ще одна така перемога, як бачена ним, і Сімурденові досить буде сказати слово, щоб республіка довірила Говенові армію. Ніщо так не засліплює, як подив від великих успіхів. То був час, коли кожен мав свою воєнну мрію, кожному хотілося створити свого полководця. Дантон—з Вестермана, Марат—з Россіньйоля*, Гебер—з Ронсена*, а Робесп'єр хотів усіх їх знищити. Чому б не Говен?—говорив собі Сімурден і заглиблювався у мрії. Перед ним був безмежний простір. Від одного припущення він переходив до другого. Всі перешкоди падали самі собою. Ступивши ногою на цю драбину, не спиняються, а підійма-

¹ Хірон—у старогрецькій міфології кентавр (кентаврів змальовували, як людину, що зрослася з конем—напівлюдину, напівконя), який відзначався високою людяністю та освітою і був вихователем Ахілла.

ються вище й вище, доки людина добирається до зірок. Великий полководець—це не тільки вождь армії, великий полководець разом з тим носій великих ідей. Сімурден бачив у мріях Говена великим полководцем. Йому вже ввижалося,—мрія летить швидко,—як Говен жене англійців на океані, карає на Рейні північних королів, відкидає на Піренеях Іспанію, на Альпах подає Римові знак до повстання.

У Сімурдені було дві людини—ніжна й сувора. І обидві були задоволені. А як ідеалом Сімурдена була незламність, то він бачив Говена водночас і величним, і грізним. Сімурден додержувався тої думки, що треба зруйнувати раніше, ніж будувати, і говорив, що тепер не до ніжностей. І певен був, що Говен стоятиме „на висоті“, як тоді говорили. Він уявляв собі, як Говен топче ногами темряву і, оповитий світлом, з блиском метеора на чолі, розгорне широкі крила ідеалів і справедливості, розуму й прогресу, а в руці триматиме меч. Ангел, але ангел-нищитель.

Його мрії дійшли майже до екстазу, коли раптом він почув крізь прочинені двері розмову у великій палаті госпіталя і впізнав голос Говена. Цей голос і в роки розлуки завжди бринів у його ушах, і тепер він чув голос дитини у голосі дорослого чоловіка. Він прислухався. Почувся шум кроків. Один із солдатів сказав:

— Ось той чоловік, що стріляв у вас, командире. Він устиг непомітно сховатися в льох, та ми знайшли його. Ось він.

Потім Сімурден почув таку розмову між Говеном і тим чоловіком:

— Ти ранений?

— Я відчуваю себе досить добре, щоб бути розстріляним.

— Покладіть цього чоловіка в ліжку. Перев'яжіть його, доглядайте й лікуйте.

— Я хочу вмерти.

— Ти житимеш. Ти хотів мене вбити в ім'я короля; я тебе милую в ім'я республіки.

Тінь набігла на лоб Сімурдена. Він немов прокинувся раптом і прошепотів у якомусь зловісному пригніченні:

— Дійсно, це милостивець.

РАНИ ЗАЖИЛИ, АЛЕ СЕРЦЕ СХОДИТЬ КРОВ'Ю

Рана від шаблі гоїться швидко. Але була істота, поранена далеко важче за Сімурдена. Це та розстріляна вандейцями жінка, яку жебрак Тельмарш підняв з калюжі крові на фермі Ерб-ан-Пайль.

Становище Мішелі Флешар було ще небезпечніше, ніж думав Тельмарш. Одна куля пробила їй наскрізь груди, друга розбила ключицю, третя прострелила плече. Але легені були цілі, і вона могла видужати.

Тельмарша селяни називали „філософом“, що в їхній мові означає людину, яка трохи знається на медицині та хірургії і трохи на чаклунстві. Він переніс ранену в своє звіряче лігво, примістив її на своє ліжко з вереску і став лікувати її тими таємничими ліками, які звуться „простими“. І вона видужувала.

Ключиця зрослася, рани на грудях і плечі затяглися. Через кілька тижнів стало ясно, що вона житиме.

Одного ранку вона змогла вийти з землянки, спираючись на Тельмарша. Він посадив її на сонечку під деревами. Тельмарш майже нічого не знав про цю жінку, бо не дозволяв їй говорити, коли вона хотіла: щоб рани в грудях загоїлись, треба мовчати. Тож за весь час боротьби з смертю вона сказала хіба кілька слів. Але він помічав по її очах, що її мучить якась уперта, невідступна думка. Цього ранку вона була здоровіша, могла ходити майже без допомоги. Вирвати людину з пазурів смерті—це немов народити її, і Тельмарш щасливим поглядом дивився на неї. Цей добрий чоловік усміхався. Він заговорив до неї.

— Ну, от ми вже на ногах, наші рани зажили.

— Тільки серце не зажило,—сказала вона.—Отже ви зовсім не знаєте, де вони?

— Хто?—спитав Тельмарш.

— Мої діти.

В цьому „отже“ виявлявся цілий світ пекучих думок. Воно означало: „якщо ви мені про них не говорите, якщо

за стільки днів ви про них слова не промовили, якщо ви затуляєте мені рот щоразу, коли я хочу заговорити, немов боїтесь, щоб я про них не питала, значить вам нічого сказати мені про них“. Часто в гарячці, в забутті й маячні вона кликала своїх дітей і добре бачила,—бо і марячи людина багато чого помічає,—бачила, що старий не хоче відповідати.

Тельмарш справді не знав, що сказати їй. Це не легка річ—говорити матері про втрачених дітей. І потім, що він знав? Нічого. Він знав, що ця мати була розстріляна, що він знайшов її в калюжі з крові, і коли підняв її, вона була майже трупом, і цей труп мав трьох дітей, і що маркіз Лантенак після розстрілу матері забрав дітей з собою. Далі він не знав нічого. Що сталося з дітьми? Чи вони хоч живі ще? Він випадково довідався, що це були двоє хлопчиків і дівчинка, тількищо відлучена від груді. От і все. Він усюди розпитував про цих безталанних дітей, але ніхто не міг йому щось відповісти. Селяни, до яких він звертався з запитаннями, тільки хитали головами. Не така людина був пан де-Лантенак, щоб про нього охоче розбалакували.

Селяни неохоче говорили про Лантенака і неохоче говорили з Тельмаршем. Селяни люди підозріливі. Вони не любили Тельмарша. Тельмарш-Харпак був для них людина непевна. Чого він завжди дивиться в небо? Що він робить, що він думає, цілі години сидючи нерухомо? Безперечно, він людина дивна. У цій країні, де всюди війна, де всюди палає пожежа, де люди клопочуться тільки тим, щоб спустошувати, стараються про те, щоб підпалити будинок, вирізати сім'ю, вибити до ноги ворожу варту, зруйнувати село, дбають тільки про те, щоб влаштувати добру засідку, впіймати ворога в пастку і всяко знищувати одні одних,—у цій країні є самотник, заглиблений у споглядання природи, що ніби прислухається до урочистої тиші неосяжного світу, що збирає трави та рослини, цікавиться тільки квітами, птахами та зорями. Ясна річ—такий чоловік небезпечний. Він, певно, не сповна розуму. Він не засідає за кущами з рушницею, ні в кого не стріляє. З цієї причини його боялися.

— Це божевільний,—говорили про нього.

І Тельмарш був більше ніж самотньою людиною, він був людиною, якої уникають.

До нього не зверталися з запитаннями і не відповідали на його запитання. Отже він не міг докладно розпитати, хоч як цього хотів. Війна пересунулась, люди пішли битися десь далі, маркіз де-Лантенак зник з горизонту, а при душевному стані Тельмарша війна мусіла наступити на нього самого, щоб він її помітив.

Почувши ці слова—„мої діти“, Тельмарш перестав усміхатися, а мати заглибилася в свої думки. Що творилося в її душі? Вона ніби провалилася у безодню. Раптом вона поглянула на Тельмарша і знову скрикнула майже з гнівом:

— Мої діти!

Тельмарш похилив голову, як винний.

Він думав про маркіза Лантенака, який, безперечно, і не згадував про нього, який, певно, й забув, що десь існує Тельмарш. Він добре розумів це і казав собі: „Коли сеньйор у біді, він тебе знає, а мине лихо—знати не хоче“.

І спитав себе: „Ради чого врятував я цього сеньйора?“

І відповів: „Бо він—людина“.

А подумавши кілька хвилин, знову поставив собі запитання:

„А чи певен я цього?“

І повторив свої гіркі слова: „Якби ж я знав!“

Вся ця пригода гнітила його, бо в тому, що він зробив, була для нього ніби загадка. Він болісно думав. Виходить, добрий вчинок може бути поганим. Хто рятує вовка, той вбиває вівцю! Хто вигоює шуліці крило, відповідає за його пазури.

Він дійсно почував себе винним. Несвідомий гнів цієї матері мав підставу.

Те, що він врятував і цю матір після врятування маркіза, трохи втішало його.

Алеж діти!

Мати теж думала про них. Думки обох ішли в одному напрямі і, можливо, зустрічалися в темряві задумливості.

Але от її погляд, в глибині якого була темна ніч, знову спинився на Тельмаршеві.

— Так не може бути далі,—сказала вона.

— Тсс!—сказав він, поклавши на губи палець.

Але вона продовжувала:

— Ви даремно врятували мене, я вам не прощю цього. Краще б я померла, я б тоді їх побачила. Я знала б, де вони. Вони мене не бачили б, але я була б біля них. Мертва може обороняти своїх дітей.

Він узяв її руку і помацав пульс.

— Заспокойтесь, у вас знову починається гарячка.

Вона спитала його майже грубо:

— Коли я зможу піти?

— Ви? Піти?

— Так. Ходити.

— Ніколи, якщо не будете розважною. Завтра, якщо будете розумною.

— Що ви називаєте бути розумною?

— Покладатися на бога.

— На бога? Де він подів моїх дітей?

Вона немов маячила. Голос її став дуже м'яким.

— Зрозумійте,—говорила вона,—що я не можу тут лишатися. Ви не мали дітей, я їх мала. Не можна міркувати про щось, не знаючи його. Ви не мали дітей, правда ж?

— Ні,—відповів Тельмарш.

— А в мене тільки й було, що діти. Без своїх дітей що я таке? Я хочу знати, чому мої діти не зі мною. Я почуваю, щось діється, але не можу втямити. Вбили мого чоловіка, мене розстріляли, та все одно, я не розумію.

— Ну от, знову починається у вас гарячка. Не говоріть. Вона поглянула на нього і замовкла.

З цього дня вона зовсім перестала говорити.

Тельмарш не сподівався такої навіть надмірної слухняності. Цілі години вона сиділа скорчившись, немов скам'янівши, під великим деревом. Вона думала й мовчала. Мовчання дає якесь пристановище простим душам, що зазнали всієї глибини болючого нещастя. Здавалося, вона примирилася з неможливістю зрозуміти. Людина, що дійшла до межі розпачу, стає байдужою.

Тельмарш спостерігав її, глибоко зворушений. Перед лицем

цього страждання цей старий чоловік сам став проймався думками жінки. „Так,—говорив він собі,—ці уста мовчать, але очі її говорять. Я добре бачу, що її мучить невідступна думка. Була матір'ю і перестала бути! Годувала дітей і перестала годувати! Вона не може втішитися. Вона думає про найменшу, якій ще недавно давала грудь. Думає про неї, думає й думає. Справді, це, певно, чудово почувати, як маленький рожевий ротик висмоктує душу з твого тіла і живе, розвивається твоїм життям“.

Він теж мовчав, розуміючи, що слова безсилі перед таким горем. Безмовність нав'язливої ідеї страшна. І як переконати опановану такою ідеєю матір? З материнством не можна сперечатися. В матері є щось звіряче, тому вона така велично-прекрасна. Материнський інстинкт—божественно-тваринне почуття. Мати вже не жінка, вона самиця.

Діти малі й безпомічні. Тому в матері є дещо і вище, і нижче за розум. У матері є чуття. Безмежна й таємнича воля світотвору живе в матері і веде її за собою. Засліплення, сповнене прозорливістю.

Тепер Тельмарш хотів, щоб ця нещасна заговорила. Але це йому не вдавалося. Одного разу він сказав їй:

— На жаль, я старий, не можу багато ходити. Сили мої приходять до кінця швидше, ніж дорога. Через чверть години ноги в мене підгинаються, треба відпочивати. Коли б не це, я пішов би з вами. А може й краще, що я неспроможний піти. Я був би для вас швидше небезпечним, ніж корисним. Мене тільки терплять тут, але для синіх я підозрілий як селянин, а для селян як чаклун.

Він ждав, що вона відповість. Та вона навіть не підвела очей.

Невідступна думка приводить або до безумства, або до героїзму. Але на який героїзм здатна бідна селянка? Вона може бути тільки матір'ю, і все. З кожним днем вона дужче й дужче заглиблювалася в свої думи. Тельмарш мовчазно стежив за нею.

Він намагався розважити її, зацікавити чимнебудь! Приніс їй ниток, голку, наперсток. І справді, вона, на превелику втіху Харпака, стала шити. Вона думала про своє, але пра-

цювала, і це було ознакою здоров'я. До неї потроху поверталася сила. Вона полатала свою білизну, верхній одяг, чевіки. Але очі її лишалися немов скляними. Працюючи, вона наспівувала тихенько якісь сумні пісні. Вона бурмотіла якісь слова, можливо, імена своїх дітей, але Тельмарш не міг їх розібрати. Вона переставала співати чи бурмотіти і прислухалась до пташок, немов чекаючи від них якихось звісток. Дивилась, яка погода. Її губи ворушилися. Вона тихо розмовляла сама з собою. Вона пошила торбину і насипала її повну каштанами. Одного ранку Тельмарш побачив, що вона зібралася в дорогу, і очі її навмання дивилися у гущавину лісу.

— Куди ви йдете?—спитав він її.

Вона відповіла:

— Іду шукати їх.

Він не пробував її затримувати.

VII

ДВА ПОЛЮСИ ІСТИНИ

Через кілька тижнів, заповнених різними пригодами, у Фужерському краї тільки й мови було, що про двох людей, протилежних один одному, які робили проте одне діло, тобто билися пліч-о-пліч за велику справу революції.

Дикий вандейський поєдинок тривав далі, але Вандея вже втрачала ґрунт під ногами. Зокрема в Іль-е-Віллен. Дякуючи молодому командирові, що в Долі протиставив сміливості шести тисяч селян відвагу тисячі п'ятисот патріотів, повстання було якщо не роздушене, то принаймні помітно послаблене й обмежене. Ще кілька не менш щасливих ударів, завданих після того, створили нове становище.

Становище змінилося, але виникло дивне ускладнення.

В усій цій частині Ванदेї республіка перемагала—це була річ безсумнівна. Але яка республіка? В близькому остаточному тріумфі її окреслювалися дві форми республіки—республіка терору і республіка милосердя. Одна хотіла перемогти суворістю, друга—лагідністю. Яка переважить? Обидві ці форми, примиренська і невмолима, мали своїми представ-

никами двох людей, однаково впливових і авторитетних: один був військовий командир, другий—громадянський делегат. Котрий же з них пересилить? Делегат мав велику перевагу. Він прибув з грізним наказом Паризької Комуни батальйонам Сантера: „Ніякої милості, ніякої пощади!“ Він привіз декрет Конвенту, в якому проголошувалося: „смертна кара кожному, хто відпустить ватажка бунтарів або допоможе йому втекти“. Він мав необмежені повноваження від Комітету громадського рятунку і наказ коритися йому, підписаний Робесп'єром, Дантоном і Маратом. Другий, солдат, мав одну тільки силу—жальність.

За нього говорили ще його рука, що біла ворогів, і серце, яке їх милувало. Бувши переможцем, він гадав, що має право щадити переможених.

З цього походив прихований, але глибокий розлад між цими двома відмінними людьми. Обидва вони боролися з бунтом, і кожен мав для того свій засіб: один—перемогу, другий—терор.

Увесь „Гай“ тільки й говорив, що про них. І особливо збільшувало тривожний інтерес до них те, що ці двоє людей, таких протилежних, були міцно зв'язані духовно, щирі друзі. Ніколи ще вище й глибше почуття приязні не сполучало двох сердець. Нещадний врятував життя милостивому і мав від того шрам на обличчі. Один з них був втіленням життя, другий—смерті. Один уособлював принцип жаху, другий—примирення. І проте вони любили один одного! Дивні бувають загадки! Уявіть собі милосердного Ореста і жорстокосердного Пілада чи Арімана братом Ормузда.¹

Додамо ще, що той із двох, якого називали „лютим“, був водночас найгуманнішою людиною: він сам перев'язував раних, доглядав хворих, дні й ночі проводив у лазаретах та перев'язних пунктах, ладен був плакати над босими, голодними дітьми, не мав нічого, бо все роздавав бідним. Він брав участь у всіх боях, ішов на чолі атакуючих у найнебезпечніші місця, озброєний, бо мав шаблю й пістолети

¹ Аріманом староіранський мислитель Зороастр називав лихе начало, духа темряви, а Ормуздом—втілення світла й добра.

за поясом, і беззбройний, бо ніхто не бачив, щоб він коли-небудь вийняв шаблю чи взявся за пістолети. Він ішов під удари, але сам не завдавав їх. Говорили, що він раніше був священиком.

Один з цих людей був Говен, другий—Сімурден.

Між двома людьми була дружба, але між двома принципами ненависть. Вони були наче одна розтята і поділена надвоє душа. Говен справді дістав половину душі Сімурдена, але половину лагідну. Здавалося, що Говенові дісталось все світло цієї душі, а Сімурден лишив собі все чорне. Наслідком цього був внутрішній розлад. Ця глуха боротьба не могла не прорватися, врешті, назовні. Одного ранку бій почався.

Сімурден спитав Говена:

— Як наші справи?

Говен відповів:

— Ви знаєте це не гірше за мене. Я розігнав банди Лантенака. У нього лишилося дуже мало людей. Він притиснутий до Фужерського лісу, а через тиждень буде оточений.

— А через два тижні?

— Буде взятий у полон.

— А потім?

— Ви бачили мою об'яву?

— Бачив. То що?

— Він буде розстріляний.

— Знову милосердя. Його треба гільйотинувати.

— Я,—сказав Говен,—за військову страту.

— А я,—відповів Сімурден,—за страту революційну.

Глянувши в лице Говенові, він спитав:

— Нащо ти випустив на волю черниць з монастиря Сен-Марк-ле-Блан?

— Я не воюю з жінками,—відповів Говен.

— Ці жінки ненавидять народ. А в ненависті одна жінка варта десяти чоловіків. І чому ти не віддав до Революційного трибуналу цю зграю старих фанатиків-попів, узятих в Лувіньє?

— Я не воюю з стариками.

— Старий піп гірший за молодого. Бунт небезпечніший,

коли його проголошують сивоволосі. Зморшкам старості вірять. Не треба облудної жалості, Говен. Царевбивці—це визвольники. Пильно стережи башту Тампля.

— Башту Тампля! Я б випустив із неї дофіна. Я не воюю з дітьми.

Погляд Сімурдена став суворим.

— Говен, знай, що треба провадити нещадну війну проти жінки, коли вона зветься Марія-Антуанетта, проти старика, коли він зветься папа Пій VI, проти дитини, коли вона зветься Луї Капет.

— Я ж не політик, учителю.

— Дивись, щоб ти не став небезпечною людиною. Чому при наступі на Коссе, коли бунтівник Жан Третон, притиснутий і оточений нашим військом, сам-один кинувся з шаблею в руці на нашу колону, ти крикнув: „Розступіться. Пропустіть його!“?

— Бо не годиться тисячі вбивати одного.

— Чому при Кайльетрі д'Астільє, коли ти побачив, що солдати хочуть убити вандейця Жозефа Безьє, що був ранений і плазував по землі, ти крикнув: „Ідіть уперед! Це моя справа!“ і вистрелив з пістолета в повітря?

— Бо лежачого не б'ють.

— І ти помилився. Обидва сьогодні ватажки банд. Жозеф Безьє—це Вус, а Жан Третон—Срібна Нога. Рятуючи цих двох, ти дав республіці двох ворогів.

— Звичайно, я хотів здобути їй друзів, а не ворогів.

— Чому після перемоги при Ландеані ти не звелів розстріляти триста взятих у полон селян?

— Бо Боншан пощадив полонених республіканців, і я хотів, щоб знали, що й республіка пощадила полонених роялістів.

— То значить, взявши в полон Лантенака, ти помилуєш його?

— Ні.

— Чому? Помилував же ти триста селян?

— Селяни—темні люди. А Лантенак знає, що робить.

— Алеж Лантенак твій родич.

— Франція мені рідніша.

— Лантенак старий.

— Лантенак чужинець. Лантенак не має віку. Лантенак кличе англійців, ладен віддати їм Францію. Лантенак—ворог батьківщини. Поєдинок між ним і мною може закінчитися або його смертю, або моєю.

— Говен, запам'ятай ці свої слова.

— Що сказано, то сказано.

Настало мовчання, обидва переглянулися.

Говен продовжував:

— Це буде кривава дата—дев'яносто третій рік, який ми переживаємо.

— Стережись!—скарикнув Сімурден.—Бувають страшні обов'язки. Не обвинувачуй того, на чому немає вини. Відколи це хвороба стала провиною лікаря? Так, цей великий рік позначений безжальністю. Чому? Бо це рік великої революції. Цей рік, який ми переживаємо, втілює в собі революцію. Революція має лютого ворога, старий світ, і вона не має жалю до нього, як хірург не має жалю до свого ворога—гангрени. Революція знищує королівську владу в особі короля, аристократію—в особі дворянина, деспотизм—в особі військового, марновірство—в особі священика, варварство—в особі судді, одно слово, всяку тиранію в особі кожного тирана. Операція страшна, але революція робить її певною рукою. Щождо кількості здорового тіла, якою вона жертвує, то спитай Бургава*, що він про це думає. Хіба можна вирізати пухлину без втрати крові? Хіба можна погасити пожежу так, щоб нічого не згоріло? Ця страшна необхідність є умовою успіху. Хірург схожий на різника, цілитель може здаватись катом. Революція вся віддається своїй фатальній справі. Вона калічить, але врятовує. Як! ви вимагаєте від неї милості до отрути! Ви хочете, щоб вона була ласкава до тих, хто несе отруту! Вона вас не послухає. Вона тримає минуле в руках і докінчить його. На тілі цивілізації вона зробить глибокий розтин і оздоровить людський рід. Вам боляче? Безперечно. Скільки часу це триватиме? Скільки треба на операцію. Потім ви житимете. Революція ампутує старий світ, а при

ампутації¹ тече кров, тому тече вона цього дев'яносто третього року.

— Але хірург спокійний,—сказав Говен,—а люди, яких я бачу, лютують.

— Револуція,—відповів Сімурден,—потребує сильних і безжалісних людей. Вона відштовхує руки, які тремтять. Вона покладається тільки на невмолимих. Дантон страшний, Робесп'єр несхибний, Сен-Жюст непохитний, Марат непримиримий. Затям, Говен,—ці імена нам необхідні. Вони варті для нас цілих армій: вони кидають у жах Європу.

— А можливо й майбутнє,—сказав Говен. Помовчавши, він продовжував:—Зрештою, ви помиляєтесь, учителю, я нікого не обвинувачую. По-моєму, на революцію треба дивитися, як на безвідповідальну. Ніхто не винен, і винні всі. Луї XVI—це баран, кинений між левів. Він хоче втекти, урятуватися, намагається захиститися. Він укусив би, якби міг. Але не кожен лев, хто хоче. Його безсильність визнають за злочин. Цей баран у гніві показує зуби.—„Зрадник!“—кажуть леви. І з'їдають його. А зробивши це, починають битися між собою.

— Баран—тварина.

— А леви хто?

Це заперечення змусило Сімурдена замислитися. Він підвів голову і сказав:

— Ці леви—громадська совість. Ці леви—ідеї. Ці леви—принципи.

— Вони запровадили терор.

— Буде день, коли революція стане виправданням терору.

— Я боюсь, щоб терор не став ганьбою революції.

І Говен продовжував:

— Свобода, рівність, братерство—це догмати миру і гармонії. Нащо ж надавати їм страшного вигляду? Чого ми хочемо? Підкорити народи ідеї всесвітньої республіки. То не будемо ж наганяти на них страх. Нащо тут залякування?

¹ Ампу та ці я—хірургічна операція, відрізання хворої частини тіла, щоб врятувати організм.

Як птахів, так і людей не привабиш страховищем. Добро не досягається злом. Трони не перекидають для того, щоб натовість ставити ешафоти. Смерть королям, і хай живуть народи! Збиваймо корони, але пощадімо голови. Революція—це згода, а не страх. Жорстокі люди—погані слуги гуманних ідей. Помилювання для мене найкраще слово в людській мові. Проливати чужу кров я можу тільки ризкуючи своєю. Зрештою, я вмію тільки битися, я тільки солдат. Але коли не можна прощати, то не варто перемагати. Будьмо в бою ворогами своїх ворогів, а після перемоги їх братами.

— Стережись, Говен!—повторив Сімурден утретє.—Говен, ти для мене більше ніж син. Стережись!

І він додав задумливо:

— В такі часи, як теперішній, жалість може бути одною з форм зради.

Слухаючи розмову цих двох людей, можна було подумати, що чуєш змагання меча з сокирою.

VIII

DOLOROSA¹

Тим часом мати шукала своїх дітей.

Вона йшла куди дивляться очі. Чим вона жила? Це неможливо розказати. Вона не знала цього й сама. Вона йшла вдень і вночі. Просила милостиню, їла траву, спала на землі проти неба, в кущах, під зорями, іноді під дощем і вітром.

Вона блукала з села до села, з хутора в хутір, всюди розпитуючи. Спинялася біля порогів. Її одяг перетворився в лахміття. Іноді її впускали, іноді проганяли. Коли не впускали, вона йшла в ліс.

Вона не знала краю, вона не знала нічого, крім свого села Сікуаньяр та парафії Азе. Вона не мала певного напрямку, кружляла, часом ішла там, де вже проходила раніше, дарма витрачала свою силу. Вона йшла то по шосе, то вздовж колій, прокладених повозками, то стежками в лісо-

¹ Dolorosa — скорботна.

вій гущавині. У цьому блуканні її вбогий одяг остаточно пошарпався. Спочатку вона йшла в черевиках, потім ступала боса скривавленими ногами.

Йшла вона через поля боїв, під пострілами, нічого не чуючи, нічого не бачачи, нічого не уникаючи, тільки шукаючи своїх дітей. По всій країні був бунт, не було більше ні жандармів, ні мерів, ні будьякої іншої влади. Вона мала справу тільки з прохожими.

Вона зверталася до них. Питала:

— Ви не бачили випадково трьох малих дітей?

Прохожі підводили голову.

— Двох хлопчиків і одну дівчинку,—говорила вона.

І продовжувала:

— Рене-Жана, Гро-Алена і Жоржетту? Не бачили?

І говорила далі:

— Старшенькому чотири роки з половиною, маленький—рік і вісім місяців.

І додавала:

— Ви не знаєте, де вони? Їх забрали в мене.

На неї тільки дивилися.

Бачачи, що її не розуміють, вона казала:

— Це мої діти. Тому я й питаю.

Люди, не відповідаючи, йшли своєю дорогою. Тоді вона спинялася і мовчки роздирала собі груди нігтями.

Проте одного разу якийсь селянин уважно вислухав її. Добрий чоловік замислився.

— Стривайте,—сказав він.—Троє дітей?

— Так.

— Двоє хлопців?

— І дівчинка.

— І це їх ви шукаєте?

— Так.

— Я чув, казали люди, що один сеньйор узяв трьох малих дітей і що вони в нього.

— Де цей чоловік?—скрикнула вона.—Де мої діти?

Селянин відповів:

— Ідть у Тург.

— І там я знайду своїх дітей?

— Можливо, що й знайдете.
— Як ви сказали?..
— Тург.
— Що це таке—Тург?
— Це таке місце.
— Село? Замок? Хутір?
— Я там ніколи не був і не знаю.
— Це далеко?
— Не близько.
— У який бік?
— У бік Фужера.
— Як туди пройти?
— Ви біля Вантарта,—сказав селянин.—Лишіть Ерне ліворуч, а Коксель праворуч, ідіть через Лоршан і вийдете на Леру.

І селянин показав рукою на захід.

— Увесь час у той бік, де заходить сонце.

Не встиг селянин опустити руку, як вона вже пішла.

Селянин крикнув їй услід:

— Але будьте обережні. Там іде бій.

Вона не обернулась, щоб відповісти йому, і продовжувала йти вперед.

ІХ

ПРОВІНЦІАЛЬНА БАСТІЛІЯ

І

ТУРГ

Ще років із сорок тому, коли якийсь мандрівник входив у Фужерський ліс з боку Ленъеле, а виходив з боку Парінъе, то на узліссі цієї глибокої гущавини його вражало зловісне видовище: перед ним раптом виростав Тург.

Не живий Тург, а Тург мертвий: напіврозвалений, із зяючими розколинами та пробоїнами у стінах. Руїни будівлі—все одно що привид людини. Трудно уявити похмуріше видіння, як Тург. Перед очима виникала висока кругла

башта, що самотньо стояла край лісу, немов намишляючи злочинство. Ця башта на стрімкій скелі мала вигляд майже римської, така вона була правильна й міцна, і так у цьому громадищі ідея могутності зливалася з ідеєю падіння. Та вона й була все одно що римська, бо була романська. Почата будуванням у дев'ятому сторіччі, вона була закінчена в дванадцятому, після третього хрестового походу. Форма віконних просвітів свідчила про її вік. Підійшовши ближче і вибравшись по схилу, прохожий натрапив на пролом у стіні. Коли він зважувався пройти крізь цей пролом усередину, то опинявся немов у кам'яній трубі, поставлений на землю широким кінцем. Від гори до низу жодної перетинки. Ні даху, ні стелі, ні підлоги, тільки уламки склепінь та печей, тільки фальконетні бійниці, гранітні кронштейни та кілька поперечних балок, що позначали колишній поділ на поверхи. На балконах пташиний послід. Стіни колосальної товщини—п'ятнадцять футів у основі і дванадцять угорі. Подекуди розколини й діри, що були колись дверима, крізь які видно рештки темних сходів, пороблених у товстій стіні. Прохожий, що потрапив сюди увечері, чув крики сичів, сов, нічних чапель та писк кажанів і бачив під ногами колючий терен, каміння, різних плазунів, а над головою, крізь чорний круг угорі башти, що здавався пащею величезного колодязя, виднілися зорі.

У місцевому переказі говорилося, що в верхніх поверхах цієї башти були потайні двері, такі як у гробницях іудейських царів, тобто з одного великого каменя, що повертався навколо осі, відкриваючи і закриваючи прохід. Цю архітектурну моду учасники хрестових походів принесли з Сходу разом із стрільчастими склепіннями. Коли такі двері зачинені, то їх неможливо знайти, так вони зливаються з рештою каменів муру. Такі двері ще й тепер можна побачити в таємничих городках Анті-Лівана,¹ які вціліли від землетрусу, що за царювання Тіберія* зруйнував дванадцять міст.

¹ Анті-Ліван (арабськ. Джебель-ель-Шерхі)—гірський хребет у Сирії.

ПРОЛОМ

Пролом, крізь який можна було пройти всередину башти, виник від вибуху міни. На думку знавців цієї справи, міна, що зробила такий пролом, була підкладена дуже вміло. Розміри порохової камери цілком відповідали міцності стіни, яку треба було зруйнувати. В цій камері містилося, мабуть, щойнаменше два центнери пороху. До неї вів звивистий канал, що кращий за прямий. Вибух відкрив запальну трубку, яка була діаметром з куряче яйце. Цей вибух зробив у мурі глибокий пролом, крізь який могли увійти в башту нападаючі. Башта, очевидно, витримувала в різні часи чимало нападів, бо вся була покопирсана різноманітними ядрами, і ці ядра були різних епох. Кожного типу снаряд лишає відмінний слід, і на мурах башти лишилися шрами і від кам'яних ядер XIV століття і від чавунних XVIII століття.

Крізь пролом можна було пройти в ту частину башти, де був найнижчий її поверх. Прямо проти пролому були в мурі башти дверці до вирубаного в скелі склепу, що проходив далі в фундаменті башти під залом нижнього поверху.

Цей склеп, завалений на три чверті, був 1835 року розчищений—про це подбав Огюст Ле-Прево, антиквар¹ з Берне.

3

ПІДЗЕМНА ТЕМНИЦЯ

Цей склеп був підземною темницею. В кожній башті була така темниця. Цей склеп, як і багато карних льохів тієї епохи, мав два поверхи. Перший поверх, у який вели дверці, був склепінчастим, досить просторим приміщенням, на одному рівні із залом нижнього поверху башти. Через

¹ Антиквар—людина, що досліджує старовинні речі

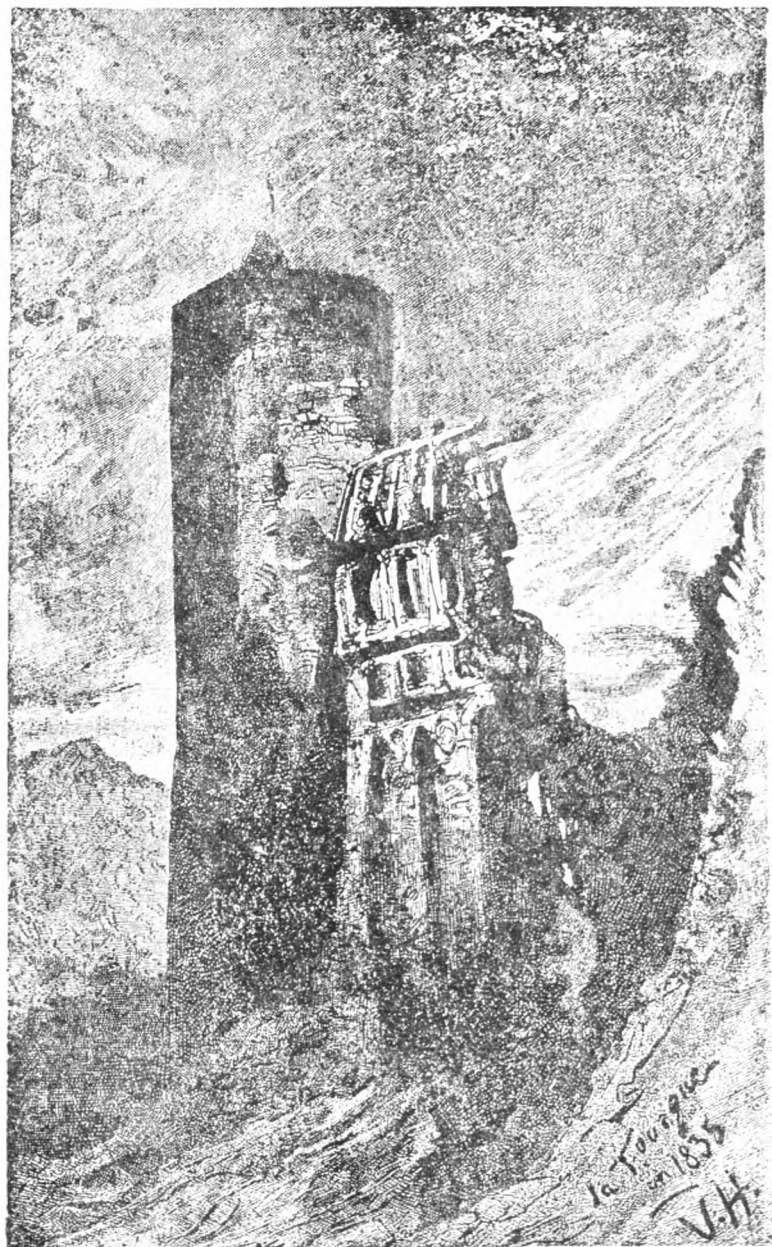
дві протилежні стіни цього приміщення і через усе склепіння йшли, глибоко врізаючись, дві паралельні борозни, наче колії від коліс. Та вони й справді були прориті колесами. Колись, за феодальних часів, у цьому приміщенні провадилося четвертування не таким шумним способом, як четвертування четвіркою коней. Тут було двоє дуже міцних коліс, таких великих, що вони сягали від підлоги до стелі і торкалися обох протилежних стін. До кожного колеса прив'язували одну руку і одну ногу катованого, потім починали крутити ці колеса в різні сторони, так що людину розривало на частки. Крутити треба було з силою, через те й утворилися оті колії. Таку кімнату ще й тепер можна бачити у Віандені.

Під цим приміщенням було друге—справжня кам'яна яма. Потрапити туди можна було не через двері, а крізь діру. Засудженого, обв'язавши вірьовкою під руками, спускали туди, зовсім голого, крізь отвір у підлозі верхньої камери. Якщо він уперто хотів жити, йому в цю діру кидали їжу. І тепер ще можна бачити таку діру в Булонському замку.

У цю діру проходив вітер. Нижня камера, споруджена глибоко під землею, була правдивіше колодязем, ніж кімнатою. З підлоги виступала вода і тягло крижаним повітрям. Холодний струмінь повітря убивав нижнього в'язня і давав змогу жити верхньому—він мав чим дихати. В темряві,—а там завжди було темно,—в'язень верхньої камери легко міг упасти в нижню. Якщо він чіплявся за життя,—мусів завжди стерегтися отвору в підлозі, якщо життя гнітило його,—отвір був засобом його позбутися. Верхній поверх був темницею, нижній—могилою. Такий поділ нагадував поділ у тодішньому суспільстві.

Це було те, що наші предки називали „кам'яним мішком“. Для нас ця назва нічого не говорить, бо зникло те, що вона позначала. Дякуючи революції, ми можемо байдуже вимовляти ці слова.

Зовні башти, над проломом, що сорок років тому був єдиним у неї входом, виднілася амбразура, ширша за інші бійниці, із якої звисали грати, погнуті й поламані.

la Tour
en 1835
V.H.

4

ЗАМОК-МІСТ

З протилежного від пролому боку до башти прилучався кам'яний міст на трьох арках, що сорок років тому ще досить добре збереглися. На цьому мосту стояв будинок, від якого лишилися тільки уламки. Від замку зберігся тільки почорнілий кістяк із видимими слідами пожежі, з дірами замість вікон, крізь які проходило світло. Наче скелет з порожніми очницями, він стирчав рядом з привидом башти.

Тепер цю руїну цілком знесли, і сліду ніякого від неї не лишилося. Досить одного дня і одного селянина, щоб

знищити створюване протягом багатьох віків багатьма королями.

Турґ—селянське скорочення слів Тур-Говен, що означають Башта Говенів. Турґ, який сорок років тому був руїною, а тепер став тінню, 1793 року був фортецею. Це була Бастілія Говенів, що охороняла з заходу вхід у Фужерський ліс, який тепер можна назвати хіба ліском.

Цю фортецю спорудили на великій кам'яній брилі, які подибуються між Майеною і Дінаном і розкидані всюди по лісах та луках, немов ними перекидалися титани в своїх сутичках.

Башта—це й була уся фортеця. Під баштою скеля, біля підніжжя скелі протікав один із тих струмків, що в січні вирують бурхливими потоками, а в червні пересихають.

У такому спрощеному вигляді ця фортеця в середні віки була майже неприступна. Міст ослабив її. Середньовічні Говени побудували її без мосту. Тоді пройти в неї можна було тільки хиткою помостиною, яку можна було звалити одним ударом сокири. Поки Говени були віконтами, це їх задовольняло. Та коли вони стали маркізами і проміняли свою печеру на королівський двір, вони перекинули через струмок три кам'яні арки і зробили свою фортецю приступною з рівнини, як самі зробилися приступними для короля. Маркізи сімнадцятого та вісімнадцятого століть перестали дорожити своєю неприступністю. Привабливішим здавалося наслідувати життя королівського палацу, ніж додержувати заповітів предків.

Проти башти, з західного боку, було досить високе плато,¹ що спускалося до рівнини. Це плато підходило майже аж до башти і відокремлювалось від неї тільки глибоким ярком, де протікав струмок, доплив Куенона. Міст, що сполучав башту з плато, стояв на високих биках, і на них у XVII сторіччі побудований був невеликий замок. Він був зручніший для житла, ніж башта. Але звичаї були тоді ще грубі, сеньйори й далі жили в баштових кімнатах, схожих на камери в'язниці, а в мостовому будинку влаштували

¹ Плато—височина, підвищення землі, плоскогір'я.

внизу кордегардію, над нею бібліотеку, а верхній поверх обернули на горище. Високі вікна з маленькими шибками з богемського скла, пілястри¹ між вікнами, різьблені медальйони на стінах, три високі поверхи, з топірцями й мушкетами унизу, книжками посередині і мішками вівса угорі,— все це разом було трохи дико, але дуже аристократично.

Башта поруч була суво́ра й по́хмура.

Вона здіймалася над кокетливою будівлею в усій своїй зловісній висоті. З її височини можна було розгромити міст.

Ці дві будівлі, одна—масивна й різка, друга, сказати б, пригладжена, неприємно вражали невідповідністю своїх стилів. Хоч два півкола, здавалося б, мають бути подібними, проте немає нічого більш несхожого, як романська арка і класичний архівольт. Дивно було бачити цю башту, що пасувала до лісів, разом з мостовим замком, що пасував би до Версая. Таке сполучення викликало жах. З суміші цих двох величів виходило щось дике, варварське.

З погляду воєнного мостовий замок, повторюємо, майже зраджував башту. Діставши прикрасу, вона втратила на силі. Тепер, після збудування мосту, вона була на одному рівні з плато. Лишаючись неприступною з боку лісу, вона стала вразливою з боку рівнини. Раніше вона панувала над плато, тепер плато панувало над нею. Закріпившись на плато, ворог легко міг захопити замок. Бібліотека й горище допомагали нападаючим проти фортеці. Бібліотека й горище мають ту подібність, що і книги, і солома—паливний матеріал. Для нападаючого, що хоче зробити пожежу зброєю, байдуже, чи палити твори Гомера, чи в'язку сіна—аби горіло. Французи довели це німцям, спаливши гейдельберзьку бібліотеку, а німці французам, спаливши страсбурзьку.

Отже, прибудування до Турга мостового замку було з погляду стратегічного помилкою. Але в сімнадцятому сторіччі, за Кольбера та Лувуа, Говени, як і Рогани та Ла-Тремуйлі, були певні, що їм уже ніколи не доведеться бути в облозі. Проте, будівники моста й замку вжили деяких убез-

¹ Пілястри—чотирикутні колони, одним боком вмуровані в стіну, щоб зміцнити й оздобити її.

печних заходів. Вони передбачали насамперед можливість пожежі. Під трьома вікнами замку, з того боку, що від рову, була прикріплена на гаках, які можна було бачити ще півстоліття тому, міцна рятувальна драбина, така заввишки, як два перші поверхи замку. Потім вони передбачали можливість нападу: міст був ізольований від башти низькими й важкими залізними дверима. Ці двері замикалися великим ключем, який лежав звичайно в потайному місці, відомому тільки господареві замку. Вони були такі товсті й міцні, що витримали б не тільки удари тараном, а й удари гарматних ядер.

Щоб дійти до цих дверей, треба було перейти міст, а пройти в башту можна було тільки крізь ці двері. Іншого входу не було.

5

ЗАЛІЗНІ ДВЕРІ

Другий поверх мостового замку, спорудженого на високих биках, був на рівні третього поверху башти. На цій якраз висоті, для більшої безпеки, і примістили залізні двері. Від мосту вони відкривалися в бібліотеку, а від башти — у великий склепінчастий зал з колоною посередині. Зал цей, як уже говорилося, був другим поверхом башти. Він був круглий, як і сама башта, і освітлювався крізь довгі бійниці, що виходили в чисте поле. Його стіни були нештукатурені, голі, проте дике каміння в них вкладене було дуже симетрично. Підіймалися в цей зал крученими сходами в стіні — річ дуже проста, коли мур п'ятнадцять футів завтовшки. В середні віки здобували міста, завойовуючи вулиці одну по одній, вулиці завойовували, здобуваючи будинки один по одному, будинки — здобуваючи одну по одній кімнати, а фортеці — здобуваючи один по одному поверхи. Тург з цього погляду був дуже вміло збудований. Башту здобути було трудно. Поверхи сполучалися тільки незручними крученими сходами, пороблені навкіс двері були нижчі за людський зріст, треба було нахиляти голову, щоб пройти, а по нахиленій голові легко бити, і обложені за кожними дверима чатували на обложників.

Під круглим залом з колоною були дві подібні ж кімнати, а над ним—три кімнати. Поверх цих шести кімнат башта закінчувалася плоским кам'яним дахом, на який вела прикріплена зовні драбина.

Залізні двері були вроблені в п'ятнадцятифутову стіну якраз посередині її, так що і з того і з того боку до дверей вела семифутова заглибина, коли ж двері відкривалися, то утворювався склепінчастий прохід.

Під цим склепінням з боку мосту в товщі стіни був ще потайний хід на гвинтові сходи, які спускалися під бібліотекою на перший поверх.

На плато замок виходив глухою стіною, і міст тут уривався. Сполучався він з плато звідним містком, і як плато було вище головного моста, то, коли звідний місток спускали, він лягав похило, упираючись нижчим кінцем у нижній зал, так звану кордегардію. Та навіть захопивши цей нижній поверх, нападаючі, щоб пройти до залізних дверей, повинні були заволодіти гвинтовими сходами, що вели на другий поверх.

6

БІБЛІОТЕКА

Це була довгаста кімната, така завдовжки й завширшки, як міст. Вона мала єдиний вихід—крізь залізні двері. Глибокий прохід до них був замаскований з кімнати другими легенькими дверима, оббитими зеленим сукном. Стіни кімнати геть усі заставлені були від підлоги до стелі засклеєними шафами прекрасної столярної роботи XVII сторіччя. Шість великих вікон, по три з кожного боку, тобто по одному над кожною аркою мосту, освітлювали бібліотеку. Зовні, з висоти плато, крізь ці вікна видно було все в кімнаті. В простінках між вікнами стояло на різьблених дубових п'єдесталах шість мармурових бюстів: Єрмолая Візантійського, навкратичного граматака Атенея, Свіди, Казабона, французького короля Хлодвіга і його канцлера Анахала, що був, проте, таким же канцлером, як Хлодвіг королем.

У бібліотеці зберігалося чимало книг, одна з них дуже

уславлена. Це був фоліант на четверту частину аркуша, з гравюрами, із виведеним великими літерами заголовком: „Святий Варфоломій“ і підзаголовком: „Євангеліє від святого Варфоломія, з додатком дисертації Пантеуса, християнського філософа, в питанні про те, чи треба вважати це євангеліє за апокрифічне¹ і чи є святий Варфоломій та ж сама особа, що й Нафанаїл“. Ця книга, як унікум,² лежала на окремій підставці посеред бібліотеки. В минулому сторіччі спеціально приїжджали подивитися на неї.

7

ГОРИЩЕ

Горище, що мало, як і бібліотека, залежну від моста довгасту форму, було звичайним собі горищем. Це велике приміщення, освітлене шістьма даховими вікнами, напхане було соломою і сіном. Єдиною його прикрасою була фігура святого Варнави на дверях з таким написом під нею: „*Bar-nabae sanctus falcem jubet ire per herbam*“.³

Отже, широка й висока шестиповерхова башта з проробленими подекуди бійницями і єдиним виходом крізь залізні двері в мостовий замок, який закінчувався звідним містком; за баштою—ліс; перед баштою—високе, вкрите вереском плато, вище за міст і нижче за башту; під мостом, між баштою і плато, глибокий і вузький яр, порослий чагарями, де взимку вирував бурхливий потік, навесні протікав невеликий струмок, а влітку висихав зовсім, — от що являв собою Тур-Говен, прозваний Тургом.

X

ЗАРУЧНИКИ

Минув липень, почався серпень. Героїчний і жорстокий подих пройшов над Францією. Два привиди промайнули

¹ Апокрифічний—помилково комусь приписуваний, непевний, фальшивий.

² Унікум—єдиний вцілілий екземпляр якоїсь книги або рукопису, чи взагалі річ, що не має подібних до себе.

³ „Святий Варнава велить серпові жати траву“.

через горизонт: Марат з ножем у боку і Шарлотта Корде з відтятою головою. Все ставало грізним. Вандея, розбита у великій стратегічній війні, перейшла до малої, ще страшнішої, як ми вже казали. Тепер ця війна перетворилася в безперервний бій в лісах і заростях. Велика, так звана „католицька й королівська“, армія стала зазнавати поразок. Декретом Конвенту до Вандеї послана була майнцська армія. Вісім тисяч вандейців загинуло під Ансенісом. Вандейців відтіснили від Нанта, вибили з Монтегю, вигнали з Туара та Нуамуртьє, викинули геть з Шоле, Мортаня і Сомюра. Вони залишили Партене, відступили від Кліссона і від Шатільйона. Вони втратили прапор під Сент-Ілером, були розбиті під Порніком, під Саблем, під Фонтене, під Дуге, під Шато д'О, під Пон-де-Се. Вони були оточені в Люсоні, насили відступили під Шатеньєре і ганебно втекли під Рошсюр-Іон. Але вони загрожували Ла-Рошелі, крім того біля Гернсея англійська ескадра під командою адмірала Крейга, у якій були найкращі офіцери з французького флоту, чекала тільки сигналу від маркіза де-Лантенака, щоб висадити десант з кількох англійських полків. Цей десант міг вернути перемогу роялістському бунтові.

Пітт був державний злочинець. В політиці зрада те ж саме, що в озброєнні кинджал. Пітт разив кинджалом нашу країну і зраджував свою, бо збезчещувати свою батьківщину значить зраджувати її. При ньому і через нього Англія провадила „пунічну“* війну. Вона шпіонила, шахраювала, брехала. Вона не гребувала браконьєрами і фальшивниками, доходила до найдріб'язковіших виявів своєї ненависті до нас. Вона скуповувала французьке сало, що продавалося по п'ять франків за фунт. В Ліллі захопили в одного англійця листа від Пріджента, Піттового агента в Вандеї, де між іншим писалося: „Грошей прошу не шкодувати. Ми сподіваємося, що вбивства робитимуться з обачністю. Переодягнені священики й жінки найпридатніші для цієї справи люди. Пошліть шістьдесят тисяч фунтів у Руан і п'ятдесят тисяч у Канн“. Цей лист Барер читав 1 серпня у Конвенті. Дикі розправи Паррена, а пізніше жорстокості Кар'є були відповіддю на такі підлі підступи. Республіканці Меца і республіканці півдня

Франції просили відрядити їх проти бунтівників. Виданий був декрет про сформування двадцяти чотирьох спеціальних рот, які мали палити всюди в „Гаю“ живоплоти й огорожі. Настав нечувано напружений час. Війна припинялася в одному місці, тільки щоб спалахнути в іншому. Ніякої пощади! Полонених не брати!—це було гасло обох воюючих таборів. Історія цього часу вкрита страшною тінню.

У цьому серпні був обложений Тург.

Одного вечора, коли вже в небі засвітилися зірки і в тиші літнього присмерку не шелестів жоден листочок у лісі, жодна травинка в полі, почулися звуки сурми. Вони лунали з висоти башти.

На ці звуки відповів низу ріжок.

На вершині башти стояв озброєний чоловік. Унизу розкинувся в сутіні цілий табір.

Навколо Тур-Говена копошилися темні фігури людей, ледве помітні в густому присмерку. Це був бівуак. Подекуди під деревами лісу і між кущами вереску на плато запалювались уже огнища, і темрява потроху пронизувалася світляними крапками, немов землі теж захотілося, як і небу, оздобитися зорями. То були зловісні зорі—зорі війни! Бівуак з боку плато тягся до рівнини, а з боку лісу заглиблювався в гущавину. Тург був оточений з усіх боків.

Розміри бівуака обложників показували, що тут чимало війська. Табір стиснув фортецю щільним кільцем, що з боку башти доходило до скелі, з боку моста—до самого рову.

Удруге пролунала сурма і вдруге відізався ріжок.

Сурма питала, ріжок відповідав. Башта спитала табір: „Чи можна з вами говорити“ і ріжок відповів: „Можна“.

Конвент не вважав вандейців за воюючу сторону і своїм декретом забороняв переговори з „розбійниками“ через парламентарів. Доводилося вишукувати всякі способи для переговорів, які допускаються міжнародним правом у звичайній війні, але заборонені у війні громадянській. Тому й провадилися ці перемови між селянською сурмою і військовим ріжком. Перший сигнал сурми мав тільки привернути увагу, другий означав запитання, і якби ріжок на нього відповів мовчанням, це означало б відмовлення. Але він від-

гукнувся, отже дав згоду. На кілька хвилин настало перемир'я.

Коли ріжок загравав удруге, чоловік, що стояв на вершині башти, заговорив, і обложники почули таке:

— Чуєте, люди, що мене слухаєте: я Гуж-ле-Брюан, прозваний Згубою синіх, бо багато ваших я винищив, а також Іманусом, бо я вб'ю вас ще багато більше, ніж убив. Мені відрубали на стволі моєї рушниці палець в атаці під Гранвілем, ви гільйотинували в Лавалі мого батька, мою матір і мою сестру Жакеліну, що мала вісімнадцять років. От хто я такий.

„Я говорю вам від імени монсенйора маркіза Говена де-Лантенака, віконта де-Фонтене, принца Бретонського, володаря Семи лісів і мого господаря.

„Знайте передусім, що монсенйор маркіз, перед тим як замкнутися у цій башті, яку ви обложили, призначив, щоб далі провадити війну, шість ватажків, шість своїх заступників. Дельєрові він доручив місцевість між Брестським і Ернейським шляхами, Третонові—місцевість між Рое і Лавалем, Жаке, прозаному Тальєфером,—границю верхнього Мена, Гольє, прозаному великим П'єром,—Шато-Гонт'є, Леконтові—Краон, панові Дюбуа-Гі—Фужер, а панові де-Рошамбо—всю Майєнну. Отже, хоч і здобудете ви цю фортецю, війна аж ніяк не скінчиться; коли навіть монсенйор маркіз загине, не вмере Вандея господа бога і короля.

„Все це я говорю, затямте собі, щоб вас попередити. Монсенйор тут, біля мене. Я передаю вам його слова. Мовчіть і слухайте люди, що обложили нас.

„Не забувайте, що війна, яку ви проти нас провадите, несправедлива. Ми люди, що живемо в своєму краї, і ми чесно б'ємося, ми прості й чисті у волі божій, як роса на траві. Це республіка на нас напала, вона прийшла сполохати наші села, вона попалила наші доми, наш хліб, зруйнувала наші ферми, і наші жінки та діти змушені були блукати босими ногами в лісах, коли ще співали зимові пташки.

„Ви, що є тут і чуєте мене, ви нас загнали в ліс, ви нас оточили в цій башті. Ви побили чи розігнали всіх, що

приєдналися до нас. Ви маєте гармати. Ви долучили до своєї колони гарнізони Мартена, Барентона, Ландіві, Еврана, Тентеньяка і Вітре, і вас тепер чотири тисячі п'ятсот солдатів, що на нас нападають. А нас усього дев'ятнадцять і ми захищаємося.

„Ми маємо харчі і бойові припаси.

„Вам вдалося підвести міну і висадити в повітря частину стіни нашої башти. Крізь цю проломину ви можете увійти, хоч вона й невелика і над нею нависає така ж міцна й непохитна башта.

„Тепер ви готуетесь до приступу.

„А ми, насамперед монсеньйор маркіз, що є принц Бретонський і світський настоятель абатства святої Марії в Лантенаку, куди королева Жанна зробила вклад, щоб там щодня правилася меса, а також і інші оборонці башти, серед них пан абат Тюрмо, на війні прозваний Щиросердим, мої товариші Гінуазо, начальник Зеленого табору, Зимовий Співець, начальник Вівсяного табору, Мізерт, начальник Мурашиного табору, і я, тутешній селянин, родом з містечка Даон, де протікає річка Моріандра,—всі ми маємо вам сказати ось що:

„Люди, що біля підніжжя башти, слухайте!

„Ми маємо в своїх руках трьох полонених. Це троє дітей. Їх усиновив один із ваших батальйонів. Ці діти ваші. Ми обіцяємо віддати вам цих трьох дітей.

„Але з однією умовою,

„Щоб ми могли вільно вийти з башти.

„Якщо ви відмовитесь, то,—слухайте добре!—ви зможете атакувати башту тільки двома способами: через пролом, від лісу, і через міст від плато. Будівля на мосту має три поверхи. У нижньому поверсі я, Іманус, що говорю до вас, поставив шість бочок смоли і поклав сто в'язок сухого вереску. Верхній поверх напханий сіном і соломою, в середньому повно книг і паперів. Залізні двері, що сполучають мостову будівлю з баштою, замкнені, ключ від них у монсеньйора. Я зробив під дверима дірку і заклав у неї сірчаний гніт, один кінець якого у бочці з смолою, а другий тут, у башті, в мене під руками, і я підпаляю його, коли захочу. Якщо ви відмовитесь випустити нас, троє дітей

будуть поміщені на другому поверсі замку, між нижнім поверхом, із сірчаним гнотом та соломою, і горищем з соломою. Залізні двері замкнуться за ними. Якщо ви атакуватимете через міст, ви самі підпалите замок, якщо атакуватимете через пролом у башті—підпалимо ми. Якщо ви атакуватимете і звідти, і звідти—і ви і ми підпалимо разом. І в усіх випадках троє дітей загинуть.

„Тепер згоджуйтеся або ні.

„Якщо згоджуєтеся—ми виходимо.

„Якщо ні—діти умруть.

„Я все сказав!“

Чоловік, що говорив з вершини башти, замовк.

Голос знизу крикнув:

— Ми відмовляємося.

Голос був суворий і різкий. Другий голос, не такий сухий, проте твердий, додав:

— Ми даємо вам двадцять чотири години, щоб здатися без ніяких умов.

Після кількох хвилин мовчання той же голос продовжував:

— Завтра, в цю саму годину, якщо ви не здастесь, ми починаємо приступ.

А перший голос додав:

— І вже тоді без ніякої пощади.

У відповідь на цей суворий голос почувся інший з висоти башти. Між двома зубцями показався високий силует, у якому при світлі зірок можна було впізнати страшну постать маркіза де-Лантенака, і ця постать, погляд якої наче шукав когось у темряві, крикнула:

— Це ти, попе!

— Так, це я, зраднику!—відповів суворий голос знизу.

XI

СТРАШНИЙ, ЯК РОК

Невмолимий голос справді належав Сімурденові, голос молодший і менш категоричний—Говенові.

Не минуло й кількох тижнів, як ім'я Сімурдена услави-

лося в цьому краї, що його громадянська війна залила кров'ю. Небагато було навіть у ті часи таких зловісних імен. Говорили тоді: Марат у Парижі, Шальє в Ліоні, Сімурден у Вандеї. Наскільки колись шанували в цих краях абата Сімурдена, настільки стали тепер його ненавидіти й зневажати: такий наслідок мало зречення священства. Сімурден наводив жах. Суворі люди—нешасні: хто бачить їх вчинки, той засуджує їх, а заглянувши в глибину їх совісті, можливо, виправдував би. Лікурґ, коли його не розуміти, здається Тіберієм. В усякому разі ці двоє людей—маркіз де-Лантенак і абат Сімурден викликали однакову ненависть: прокляття роялістів на Сімурдена врівноважувались прокляттями республіканців на Лантенака. Кожен з них для противного табору був страховищем. Через це стався навіть такий дивний факт, що в той час, коли Прієр Марнський у Гранвілі цінував голову Лантенака, Шаретт у Нуамуртьє цінував голову Сімурдена.

Треба сказати, що ці двоє людей, маркіз і священник, були до певної міри однією людиною. Бронзова маска громадянської війни має два лиця—одне повернуте до минулого, друге—до майбутнього, але обидва однаково трагічні. Першим лицем був Лантенак, другим—Сімурден. Тільки гірка гримаса Лантенака була оповита мороком ночі, а на роковому чолі Сімурдена стояв світанок.

Отже, обложений Турґ дістав відстрочку. Через втручання Говена встановилося, як ми бачили, ніби як перемир'я на двадцять чотири години.

Іманус мав правдиві відомості. В наслідок того, що Сімурден настійливо вимагав збільшити колону, Говен мав тепер під своєю командою чотири тисячі п'ятсот чоловік, частину з національної гвардії, а частину з лінійних солдатів. З цими силами він і обложив Турґ. Він міг виставити проти нього дванадцять гармат. Шість він поставив на узліссі проти башти, а шість—на плато проти мостового замку. Він зміг також підвести міну і пробити пролом у мурі башти.

Отже, по закінченні двадцяти чотирьох годин боротьба мала відновитися при таких обставинах:

На плато і в лісі чотири тисячі п'ятсот чоловік.

У башті—дев'ятнадцять.

Імена дев'ятнадцяти обложених можна знайти в оголошеннях того часу, що оповіщали цих людей поза законом. Можливо, ми з ними ще зустрінемося.

Сімурденові хотілося, щоб Говена, як командувача цих чотирьох з половиною тисяч війська, майже цілої армії, зробили генералом. Говен відмовився, він сказав: „Коли візьмемо Лантенака, тоді подивимося. Покищо я цього не заслужив“.

У ті часи часто великим військом командували офіцери з малим чином. Пізніше Бонапарт був одночасно артилерійським капітаном і командувачем італійської армії.

Дивна була доля Тур-Говена: один Говен атакував його, другий Говен боронив. У цьому була причина деякої обережності в нападі. Але її не було в обороні, бо пан де-Лантенак був з тих, що нічого не шкодують, до того ж він усе життя прожив у Версалі, Тург знав мало і не ставився до нього з суевірною пошаною. Він заперся в цьому замку, бо не було близько іншого кращого притулку, але при потребі зруйнував би його без вагання. Говен мав до нього більше пошани.

Уразливим місцем фортеці був міст. Але в бібліотеці на мосту були родинні архіви. Якби приступ почали з боку мосту, пожежа була б неминуча. Говенові здавалося, що спалити родинний архів—це образити предків. Тург був родовим замком Говенів. Від цієї башти залежали колись усі їхні бретонські лени, як ще недавно від Луврської башти залежали всі лени Франції. З нею зв'язані були всі родинні спогади Говена, він і сам у ній народився. І от доля його життя судила йому, дорослому, штурмувати ці варті пошани стіни, які були йому притулком у дитинстві. Невже він вчинить коштунство і оберне їх на попіл? Можливо ж, що в цьому будинку, де у кутку на горіщі стоїть ще й досі його власна колиска. Деякі думки глибоко хвилюють. Говен перед цим старовинним родинним домом був зворушений. Тому він пощадив міст, обмежившись тільки тим, що зробив неможливою втечу, наставивши на замок батарею, а для атаки вибрав протилежний бік і підвів міну під башту.

Сімурден лишив йому волю дій. Він докоряв себе за це, бо в суворості своїй тільки хмутив брови перед цією готичною старовинністю. Він не поблажливіший був до будівель, як і до людей. Щадити замок—це був уже початок милосердя, а милосердя було вразливою стороною Говена. Сімурден же, як ми знаємо, пильно наглядав за ним і спинав на цьому згубному шляху.

А тим часом він і сам не міг дивитись на старий замок без таємного трепету, в чому признавався собі з якимсь гнівом. Він почував себе розчуленим перед ним, згадавши зал з тими першими книгами, які він давав читати Говенові. Він, Сімурден, тоді скромний кюре в сусідній парафії Парін'є, і сам жив у замку. В цій самій бібліотеці він держав малого Говена на колінях, навчаючи азбуки. Це в цих чотирьох стінах він спостерігав, як улюблений його учень, син його душі, ставав дорослою людиною, як розвивався його розум. І невже він розгромить і спалить цю бібліотеку, цей замок, ці стіни, сповнені його благословлянь дитині? І він ладен був пощадити їх. Правда, не без докорів совісті.

Він не суперечив Говенові, коли той вирішив почати атаку з протилежного боку. Тург мав дикий бік—башту і бік цивілізований—бібліотеку. Сімурден дозволив Говенові робити пролом саме з дикого боку.

Зрештою, атаковане одним Говеном і боронене другим Говеном, це старе дворянське житло в розпалі Французької революції поверталось до феодальних звичаїв. Вся історія середніх віків сповнена такими війнами між родичами.

ХІІ

ГОТУЄТЬСЯ РЯТУНОК

Ціла ніч минула в готуванні обох сторін.

Як тільки закінчилися марні переговори, Говен послав по свого заступника Гешана.

Гешан, з яким нім слід ближче познайомитись, був чоловік малопомітний чесний, відважний, середнього розуму, кращий солдат, ніж командир, слухняний до такої міри, що

не вважав за потрібне глибше вдумуватися в зміст наказів, які діставав, незворушний, неприступний ні для підкупу, який псує совість, ні для жалю, який псує правосуддя. Він мав на душі й на серці дві заслони—дисципліну й наказ, як харапудливий кінь на очах шори, і йшов прямо вперед—твердим кроком, але вузьким шляхом.

Загалом, людина надійна: твердий начальник і ретельний виконавець наказів.

Говен жваво заговорив до Гешана:

— Гешан, потрібна драбина.

— У нас немає драбин, командир.

— Треба роздобути одну.

— Для штурму?

— Ні, для рятування.

Гешан подумав і сказав:

— Розумію. Але для того драбина має бути дуже висока.

— Щонайменше на три поверхи.

— І така ледве дістане, командире.

— Мабуть, треба ще вищу, щоб бути певним.

— Безумовно.

— Як же це так, що в нас немає драбини?

— Ви ж відмовилися від того, щоб штурмувати Тург з плато, вирішили з того боку тільки блокувати, а атакувати з боку башти. То ми звернули всю увагу на міну, через те й не подбали про драбини.

— Ну, то звеліть драбину зробити.

— Драбину на три поверхи зробити не так легко.

— Звеліть збити кілька коротких драбин.

— Але для того треба мати їх.

— Роздобудьте.

— Де? Селяни скрізь нищать драбини, так само, як руйнують мости, розбивають вози.

— Це правда, вони думають знесилити цим республіку.

— Вони хочуть, щоб ми не могли ні мати обоз, ні переправитись через річку, ні штурмувати мур.

— Проте, драбина необхідна.

— Ось що спало мені на думку, командире: в Жавене,

під Фужером, є велика теслярська майстерня, там можна дістати.

— Не можна гаятися й хвилини.

— На який саме час потрібна драбина?

— Завтра, на цю годину найпізніше.

— Я пошлю зараз у Жавене гінця. В Жавене стоїть якраз кавалерійський загін, він приставить драбину під охороною. Вона буде тут завтра перед заходом сонця.

— Гаразд, цього досить,—сказав Говен.—Тільки не баріться. Ідіть.

Через десять хвилин Гешан повернувся і доповів:

— Командире, гінець виїхав у Жавене.

Говен зійшов на плато і довго дивився на замок, що височів над ярком. Замок, як уже говорилося, звернений був до плато глухою стіною з єдиними низенькими дверима вниз, тепер закритими піднятим звідним містком. Щоб добратись з плато до першої арки мосту, треба було спуститися кручею вниз. Спуститися можна було, чіпляючись за кущі, але, спинившись на дні ярка, нападаючий ставав мішенню для всіх металних снарядів, якими могли в його влучити з усіх трьох поверхів замку. Говен остаточно переконався, що при такому становищі штурмувати треба було тільки через пролом у башті.

Він вжив усіх заходів, щоб із замку не можна було втекти, він ще щільнішим зробив кільце блокади навколо Турга, щоб жодна людина не могла пробратися крізь ряди його батальйонів. Вони з Сімурденом поділили керівництво облогою фортеці. Говен лишив собі той бік, що від лісу, а Сімурденові віддав нагляд з боку плато. Було умовлено, що в той час, як Говен з Гешаном поведуть наступ через пролом, Сімурден із гарматами стежитиме за мостом і ровом.

XIII

ЩО РОБИТЬ МАРКІЗ

Поки зовні готувалися до атаки, всередині готувалися до оборони.

Кожна башта схожа на бочку тим, що башту пробивають

міною, як бочку пробойцем. Так сталося і з баштою Турга.

Дужий удар пробойцем, завданий їй вибухом двох чи трьох центнерів пороху, наскрізь пробив її товстелезну стіну. Розколина починалася з фундаменту, прорізувала всю товщу муру і кінчалася безформною аркою в нижньому поверсі фортеці. Знадвору обложники, щоб зробити цей пролом зручнішим для штурму, ще поширили його гарматними пострілами.

Нижній поверх, пробитий вибухом, був великим, круглим, зовсім порожнім залом, із товстим стовпом посередині, що підтримував склепіння. Цей зал, найбільший у всій башті, мав не менш як сорок футів у діаметрі. Такі зали були на кожному поверсі, але що вище, то менші, бо ж башта звужувалася догори. В усіх верхніх поверхах були бійниці з нішами в амбразурах. В нижньому ж залі не було ні бійниць, ні вікон, ні будьяких відтулин, отже сюди проходило стільки ж світла та свіжого повітря, як і в могилу.

Одні двері з цього залу, окуті залізом, вели до підземної темниці, а другі виходили на сходи до верхніх поверхів. Ці сходи, як і всі інші, зроблені були в товщі муру.

В цей нижній зал нападаючі і мали змогу пройти крізь пробитий ними пролом. Але, здобувши нижній поверх, вони мали взяти штурмом ще п'ять. Раніше в нижньому залі не можна було пробути добу, не задихнувшись. Тепер же, дякуючи проломові, в ньому можна було дихати. Тому обложені і не пробували затикати цей пролом.

Та й для чого було це робити? Все одно його знову пробили б ядрами.

Вбивши в стіну залізний підфакельник і вставивши в нього факел, освітили нижній зал. Виникло питання: як боронитися?

Замурувати пролом було не трудно, але не варто. Більше користі було з ретрашементу—укріплення з уступним кутом, щось ніби як барикади, що давало змогу скерувати вогонь на нападаючих і, лишаючи отвір відкритим зовні, затикало його зсередини. Матеріалу вони мали досить і побудували укріплення з щілинами для рушниць. Укріплення упиралося кутом в центральний стовп залу, а крилами—

в стіну по обидва боки пролому. Крім того, у відповідних місцях заклали фугаси.

Маркіз керував усім. Був натхненником, начальником, керівником і паном, душею всього—душєю владною і страшною.

Лантенак був з породи тих воїнів XVIII сторіччя, які у вісімдесят років рятували міста. Він схожий був на того графа д'Альберга, який, будучи майже столітнім стариком, вигнав з Риги польського короля.

— Будьте сміливі, друзі!—казав маркіз.—На початку нашого сторіччя Карл XII у Бендерах, замкнувшись в одному домі з трьомастами шведів, відбився від двадцяти тисяч турків.

Забарикадували два нижні поверхи, укріпили кімнати, позабивали ніші, підперши двері товстими колодами, прибивши їх до підлоги. Вільними лишили тільки спіральні сходи, що сполучали всі поверхи, бо закрити їх для нападаючих означало закрити і для себе. Оборона укріплень завжди має вразливі місця.

Маркіз, невтомний і дужий, як юнак, піднімав колоди, тягав каміння, подавав усім приклад, брався до всякої потрібної роботи, командував, допомагав, жартував, як рівний з рівним, з цими дикунами, лишаючись, проте, паном, гордим, зневажливим, елегантним і грізним.

Неможливо було його не послухатися. Він сказав: „Якщо половина з вас збунтується, я звелю другій половині розстріляти першу і боронитимуся з рештою“. За такі речі обожнюють вождя.

XIV

ЩО РОБИТЬ ІМАНУС

Тим часом як маркіз дбав про укріплення пролому та башти, Іманус дбав про міст. Як тільки почалася облога, рятувальну драбину, що висіла зовні під вікнами другого поверху, з наказу маркіза зняли і перенесли в бібліотеку. Цю якраз драбину і хотів, мабуть, замінити Говен. Вікна першого поверху, так званої кордегардії, були захищені потрійним

рядом залізних брусів, вбитих у камінь, крізь які не можна було ні влізти, ні вилізти. На вікнах бібліотеки не було ґрат, але самі вони були дуже високо.

Іманус узяв з собою трьох чоловік, здатних, як і сам він, на все і все ладних зробити. Це були Гуанар, прозваний Золотою Гілкою, і два брати Гостросписи. Гуанар був такий же лютий, як і Іманус, бо республіканці вбили його брата.

Взявши потайний ліхтар, Іманус відімкнув залізні двері і пильно оглянув усі три поверхи мостового замку. Обдивившись верхній, завалений сіном і соломою, він перейшов у нижній, куди звелів принести кілька горщиків з вугіллям на додачу до бочок з смолою, наклав біля цих бочок купу сухого вереску і перевірів гніт, один кінець якого був тут, а другий у башті. Потім налив під бочками й вереском цілу калюжу смоли і спустив у неї кінець сірчаного гнота..

Потім він звелів поставити в бібліотеку три колиски, в яких спали глибоким сном Рене-Жан, Грон-Ален і Жоржетта. Перенесли їх дуже обережно, щоб не побудити малих. Колиски були прості, плетені з лози. Такі колиски мають дуже низенькі стінки, і ставлять їх прямо на підлогу, щоб дитина могла сама з неї вилізти. Біля кожного ліжечка поставили по мисці з супом і поклали дерев'яну ложку. Зняту з гаків драбину приставили до стіни, а три дитячі ліжка розмістили поряд біля другої стіни, проти драбини. Потім Іманус, гадаючи, що протяг може бути корисним для розгорання пожежі, розчинив усі шестеро великих вікон бібліотеки. Ніч була літня, синя й тепла.

Він послав братів Гостросписів порозчиняти вікна нижнього і верхнього поверхів, щоб усюди краще розгоралося. Він помітив, що східний фасад будинку був густо оббитий зверху донизу старим, посохлим і потемнілим плющем, який обрамляв вікна усіх трьох поверхів. Цей плющ теж міг добре горіти.

Іманус оглянув усе востаннє, потім разом з своїми помічниками вийшов із замку і повернувся до башти. Іманус замкнув на два повороти ключа важкі залізні двері, уважно оглянув страшний величезний замок і задоволено хитнув головою, обдивляючись сірчаний гніт, що проходив у

пророблену ним дірку і єдиний тільки сполучав тепер башту з замком. Цей гніт з круглої кімнати башти проходив під залізними дверима і далі під склепінням у другий поверх замку, потім звивався по спіральних сходах, спускаючись у нижній поверх, тягся по всій підлозі і закінчувався в смолянній калюжі під в'язками сухого вереску. Іманус обрахував, що треба приблизно з чверть години, щоб огонь по цьому гноту, підпаленому всередині башти, дійшов до смоли під бібліотекою. Впорядкувавши все це і оглянувши все гаразд, він одніс ключ від дверей маркізові де-Лантенаку, який поклав його в кишеню.

Треба було пильно стежити за всіма рухами нападаючих. Іманус із своїм пастушим рогом за поясом пішов вартувати на верх башти. Він поглядав і на ліс, і на плато. Біля нього в амбразурі віконця лежали порохівниця, торбинка з кулями і старі газети. Щоб не марнувати часу, він робив патрони.

Коли ранком зійшло сонце, воно освітило в лісі вісім батальйонів з шаблями при боці, ранцями на спині і багнетами на рушницях, і на плато—гарматну батарею з повними снарядами зарядними ящиками; у фортеці—дев'ятнадцять чоловік, що заряджали рушниці, мушкети й пістолети, і в трьох колисках трьох сплячих дітей.

КНИГА ТРЕТЯ

СТРАТА СВЯТОГО ВАРФОЛОМІЯ

I

Діти прокинулись.

Першою прокинулась дівчинка.

Діти прокидаються, як розкриваються квіти. Здається, що з їх чистих душ, як з прекрасних квітів, виходить чудовий аромат.

Жоржетта, двадцятимісячна, наймолодша з трьох, що в травні ще годувалась материним молоком, підвела голівку,

сіла на постельці, подивилася на свої ніжки і почала лепетати.

Ранковий промінь упав на її колиску, і трудно було сказати, що рожевіше—ніжка Жоржетти чи ранок.

Двоє інших ще спали: чоловіки неповороткіші. Жоржетта, весела й ясна, лепетала.

Рене-Жан був брюнет, Гро-Ален шатен, а Жоржетта блондинка. У дітей волосся часто темніє в міру того, як вони підростають. Рене-Жан мав вигляд маленького Геркулеса. Він спав на животі, поклавши голову на кулачки лицем. У Гро-Алена обидві ноги виткнулися за край маленького ліжка.

Всі троє були в лахмітті. Убрання, яке дав їм батальйон Червоної Шапки, зовсім подралося. Те, що вони мали на собі, вже не можна було назвати сорочками. Обидва хлопці були майже голі, на Жоржетті висіла якась ганчірка, що колись була спідничкою, а тепер стала дрантям. Хто піклувався цими дітьми? Неможливо сказати. Тільки не мати. Ці дикі воюючі селяни, тягаючи їх з собою з одного лісу в другий, давали їм пайку супу. Та й усе. Малі самі дбали про себе, як уміли. Всі були їх господарями і ніхто батьком. Але на дітях і лахміття сповнене сяйвом. Вони були чудесні.

Жоржетта все лепетала.

Дитина лепече, як пташка співає. Її лепет і пташиний спів—однаковий гімн. Гімн невиразний, несвідомий, глибокий. Але пташку не жде, як дитину, темна людська доля. Тому й домішується до радості сум у людей, що слухають дитяче щебетання. Найвеличніша пісня, яку тільки можна почути на землі,—це лепет людської душі з дитячих уст. В цьому неясному шепотінні думки, яка є ще по суті тільки інстинктом, чувається якийсь несвідомий заклик до вічної справедливості. Можливо, це протест перед порогом життя, який треба переступити, протест смиренний і вражаючий. Це невідання, що усміхається до безконечності, немов кидає докір усьому світотворові за ту долю, яка жде слабосилу, беззбройну істоту. Вона з довір'ям ставиться до всього, а її може спіткати нещастя.

Те, що лепетала Жоржетта, не було сумне, бо все її миле личко було в усмішці. Її рот усміхався, очі усміхалися, ямочки на щоках усміхалися. Від цієї усмішки віяло таємничим привітом ранкові. Душа вірить сонячному промінню. Небо було синє, ранок був теплий і погожий. Ніжна маленька істота, нічого не знаючи, нічого не відаючи, нічого не розуміючи, перебувала в бездумному маренні, почувала себе в безпеці серед цих чесних дерев, серед цієї щирої зелені, серед цього чистого й лагідного поля, серед співу пташок, шелестіння листя, дзумчання комах, рокотання струмків, серед усієї цієї природи, над якою сяяло в неосяжній безгрішності сонце.

Після Жоржетти прокинувся Рене-Жан—старший, дорослий—йому ж уже минуло чотири роки. Він підвівся на ноги, відважно переступив через край колиски, побачив свою миску, що здалося йому річчю звичайною, сів на підлозі і заходився їсти суп.

Щебетання Жоржетти не збудило Гро-Алена, але, почувши цокання ложкою по мисці, він враз перевернувся і розплющив очі. Гро-Аленові було три роки. Побачивши свою миску, до якої треба було тільки простягти руку, узяв її і, не встаючи з ліжка, поставив миску собі на коліна, затиснув у руці ложку і теж заходився їсти.

Жоржетта не чула нічого. Її голос, здавалося, переливався у згоді з коливанням її мрій. Її широко розкриті очі, що дивилися вгору, були божественні. Хоч що б було над головою в дитини,—стеля чи склепіння,—в її очах завжди відсвічує небо.

Рене-Жан, скінчивши, пошкріб ложкою дно миски і сказав з гідністю:

— Я виїв свій суп.

Це вивело Жоржетту з замріяності.

— Пупуп,—сказала вона.

І, побачивши, що Рене-Жан уже поїв, а Гро-Ален їсть, теж узяла миску, що стояла біля неї, і стала їсти, підносячи ложку частіше до вуха, ніж до рота.

Часом вона відмовлялася від цивілізації і їла пальцями.

Гро-Ален, за прикладом свого брата, вишкріб дно миски, потім кинувся до Рене-Жана, і вони стали бігати по кімнаті.

II

Раптом унизу надворі почулися з боку лісу звуки ріжка—суворі й владні. Зверху, з висоти башти, відгукнулась сурма. Цього разу ріжок питає, а сурма відповідає.

Вдруге заграв ріжок і вдруге озвалась сурма.

Потім знизу, від узлісся, пролунав далекий, але виразний голос:

— Розбійники, здавайтесь. Якщо ви не здастесь до заходу сонця, ми будемо штурмувати.

Другий голос, схожий більше на рев, відповів:

— Штурмуйте!

Голос знизу продовжував:

— Постріл з гармати за півгодини до штурму буде останнім попередженням.

А голос зверху повторив:

— Штурмуйте.

Людські голоси не доходили до дітей, але звуки ріжка й труби розносяться вище й далі. При першому ж звукові ріжка Жоржетта перестала їсти й витягнула шийку, прислухаючись. При звуках сурми вона поклала ложку. При другому сигналі ріжка вона підняла правий вказівний палець і стала помахувати ним, відзначаючи переливи й перерви в звуках ріжка та сурми. Коли сурма й ріжок замовкли, вона задумалася з піднятим у повітрі пальчиком і пролетіла неголосно:

— Мізика.

Вона хотіла, певно, сказати: музика.

Двоє старшеньких не звернули уваги на переговори труби й ріжка. Всю їхню увагу привертало спостереження мокриці, яка лізла на підлозі. Гро-Ален перший побачив її і закричав:

— Звірьок!

Рене-Жан підбіг до нього.

Гро-Ален спитав:

— Воно кусається?

— Не вбивай його,—сказав Рене-Жан.

І обидва заходилися розглядати подорожувальницю.

Жоржетта тим часом доїла суп і шукала очима своїх братів. Рене-Жан та Гро-Ален були в заглибині біля вікна, нахилившись над мокрицею, торкаючись головами одне одного. Вони затаїли віддих, щоб не сполохати „звірка“, який спинився і не ліз далі, мало задоволений з такої уваги.

Жоржетта, побачивши, що брати щось розглядають, і собі схотіла подивитися. Їй не легко було добратися до них, проте вона зважилася. На дорозі було багато перешкод. На підлозі валялося чимало речей: то перекинута табуретка, то купа паперу, а далі порожні ящики, нагромадження усякої всячини, і все це треба було обходити, як човен обходить підводні камені.

Найперше треба було вилізти з колиски. Потім вона пустилася між рифами, пробираючись у вузьких проходах, відіпхнула дорогою табуретку, проповзла між двома скринями, перелізла через товстючу зв'язку паперів, насилу видряпавшись нагору з одного боку і скотившись з другого, і врешті вибралася, як сказав би моряк, у чисте море, тобто досить вільний від речей простір кімзати, де їй не загрожували більше ніякі небезпеки. Тут вона сміливо рушила далі, перейшла цей простір на чотирьох з швидкістю кошеняти і наблизилась до вікна. Але тут натрапила на серйозну перешкоду: велика драбина, що лежала під стіною, закривала віконну заглибину, утворюючи ніби мис між Жоржеттою і її братами. Вона спинилась і, подумавши трохи, вирішила що робити: схопившись своїми рожевими пальчиками за один із щаблів,—вони були тепер вертикальні, бож драбина лежала на боці,—спробувала підвестися на ноги, але впала. Спробувала ще раз і знову впала. За третім разом їй удалося встати. Тоді вона заходилася пробиратись вздовж драбини від щабля до щабля, хапаючись за них обома руками. Дійшовши до кінця, вона поточилась, але, схопившись рученятами за кінець величезного стояка драбини, випросталась, обійшла мис, глянула на Рене-Жана та Гро-Алена і засміялась.

III

Рене-Жан підвів голову і теж засміявся до Жоржетти, а за ним став сміятися і Гро-Ален.

Жоржетта підсіла до братів.

Мокриця, скориставшись тим часом, коли вони сміялися, зникла. Та настали інші цікаві події.

Насамперед з'явилися ластівки.

Певно, десь близько були під виступом даху їхні гнізда, і присутність дітей їх турбувала. Описуючи в повітрі великі кола, вони пролітали зовсім близько біля вікна. Їхнє ніжне весіннє щебетання привернуло увагу дітей.

Мокрицю враз забули. Жоржетта показала пальчиком на ластівок і скрикнула:

— Тата.

Рене-Жан поправив її:

— Ех ти, мала. Треба казати птаська, а не тата.

— Тася,—сказала Жоржетта.

І всі трое розглядали ластівок.

Потім влетіла бджола.

Влетіла з великим шумом, гула голосно і немов казала: „От і я, зараз побувала у троянд, а тепер прилетіла відвідати дітей. Що тут діється?“

Бджола—це господиня: вона співає, а іноді й бурчить.

Як тільки бджола влетіла, трое малюків не відводили від неї очей. Бджола облетіла всю бібліотеку, заглянула в усі закутки, літаючи з таким виглядом, наче була дома, в своєму власному вулику. Відвідала, крилата й співуча, всі шафи, заглядаючи крізь скло на заголовки книг, немов уміла читати. Закінчивши свій огляд, полетіла.

— Пішла до себе додому,—сказав Рене-Жан.

— Це теж звірьок,—сказав Гро-Ален.

— Ні,—заперечив Рене-Жан,—це муха.

— Муха,—повторила Жоржетта.

Гро-Ален, що знайшов на підлозі шворку з вузлом на кінці, узяв її за другий кінець між пальці і став крутити круг себе, з глибокою увагою дивлячись на її рух.

Жоржетта, що знову перетворилася на чотириногу істоту,

пустившись далі в звивисту подорож, натрапила на підлозі на старе крісло із поїденою міллю оббивкою, крізь дірки в якій стирчав кінський волос. Вона спинилася біля крісла, розширюючи дірки і зосереджено витягаючи з них волос.

Раптом вона підняла палець, що означало: „Слухайте“.

Обидва хлопці повернули голови.

Знадвору почувся неясний і далекий гуркіт. Мабуть, нападаючий табір провадив якісь стратегічні переміщення в лісі: іржали коні, били барабани, стукали колесами зарядні ящики, бряжчали ланцюги, перегукувалися військові ріжки,— ця суміш воєнних звуків зливалася в якусь гармонію. Діти слухали, як зачаровані.

— Це бозя гримить,—сказав Рене-Жан.

IV

Шум ущух.

Рене-Жан лишився задумливим.

Як складаються думки в цих маленьких головах? Які таємничі рухи стаються в їхній такій невиразній ще і короткій пам'яті? Може в мозку цієї любої замисленої голівки сплив спогад про якийсь незвичайний, подібний до теперішнього шум у той час, коли лежав він у ліжку і бачив над собою чиюсь ніжну усмішку, якої він не бачить більше. Рене-Жан прошепотів:

— Мама.

— Мама,—сказав Гро-Ален.

— Мма,—сказала Жоржетта.

Згодом Рене-Жан став стрибати по кімнаті.

Побачивши це, Гро-Ален заходився стрибати й собі.

Гро-Ален переймав усі рухи й жести Рене-Жана. Жоржетта—менше. Трилітні копіюють чотирилітніх, але двадцятимісячні зберігають свою незалежність.

Жоржетта лишилася сидіти, проказуючи час від часу одне слово. Жоржетта не вміла говорити цілі фрази.

Це була мислителька, що говорила апофегмами.¹ Мова її була односкладова.

¹ Апофегма—короткий і влучний вислів.

Однак через деякий час приклад хлопців заразив її, і вона, кінець-кінцем, спробувала робити, як її брати. Три пари маленьких босих ніжок заходилися танцювати, бігати й тупотіти по старому запорошеному паркету, під суворими поглядами мармурових бюстів, на які Жоржетта час від часу скося поглядала, мурмочучи:

— Люка.

В мові Жоржетти „люка“ звалось все, що нагадувало людину, але не було нею. Дитина уявляє собі істоти тільки перемішані з привидами.

Жоржетта більше падала, ніж ходила, стараючись не відставати від братів, тому просувалася охочіше на чотирьох.

Раптом Рене-Жан підбіг до вікна, підняв голову, потім враз опустил її і сховався за виступ віконної ніші. Він помітив, що хтось на нього дивиться. Це був солдат із табору синіх, розташованого на плато. Користуючись перемир'ям і до певної міри порушуючи його, він наважився підійти аж до краю рову, звідки видно було, що робиться в бібліотеці.

Побачивши, що Рене-Жан ховається, Гро-Ален сховався й собі. Він притулився до нього, а тоді й Жоржетта заховалася за ними. Вони притаїлися тихо й мовчали. Жоржетта навіть приклала палець до губ. Через деякий час Рене-Жан рискнув виткнути голову: солдат ще був там. Рене-Жан знову швидко нахилив голову. І троє малят не сміли й дихнути. Так тривало досить довго. Врешті цей страх набрид Жоржетті, вона набралася сміливості й виглянула. Солдата вже не було. Вони заходилися бігати й гратися.

Хоч Гро-Ален був наслідувачем і шанувальником свого брата, проте мав свою спеціальність—знахідки. Його брат і сестра побачили раптом, що він гасає по кімнаті, тягаючи візок на чотирьох колесах, який звідкись витяг.

Цей візок для ляльки цілі роки валявся тут, запорошений і забутий, у доброму сусідстві з книгами геніїв і бюстами мудреців. Можливо, це була одна з тих іграшок, якими в дитинстві грався Говен.

Гро-Ален зробив з своєї шворочки батіжок і став ним ляскати. Він дуже пишався. Такі вже винахідники: коли не відкривають Америки, відкривають візок. Так завжди буває.

Та треба було поділитись знахідкою. Рене-Жан хотів запрягтися в візок, а Жоржетта—сісти в нього.

Коли вона влізла туди, Рене-Жан став конем, Гро-Ален кучером.

Але кучер не знав свого діла, кінь став вчити його.

Рене-Жан кричав Гро-Аленові:

— Кажі: Но!

— Но!—повторив Гро-Ален.

Візок перекинувся. Жоржетта впала і закричала.

Їй дуже хотілось поплакати.

— Перестань,—сказав Рене-Жан,—ти ж уже велика.

— Я велика,—пролепетала Жоржетта.

І втішилась тим, що доросла.

Під вікнами знадвору був досить широкий карниз. Цілий шар порошу, нанесеного з плато, вкривав його. Дощі зробили з цього порошу знову землю, вітер приніс сюди насіння, і зернятко одної колючої кущової рослини, так званої „лисячої шовковиці“, пустило ростки на цьому клаптику ґрунту. Був серпень, кущик був укритий ягодами, і одна гілочка пройшла у вікно, звішуючись майже до підлоги.

Гро-Ален, що відкрив спочатку мотузку, а потім повозку, відкрив і ці ягоди. Він зірвав одну і з'їв.

— Я голодний,—сказав Рене-Жан.

І Жоржетта прискакала на всіх чотирьох.

Утрьох вони обібрали всю гілочку і з'їли всі ягоди.

Весело смакуючи ягоди, вони так вимазалися червоним соком їх, що з маленьких ангелят перетворилися в маленьких фавнів.¹ Вони голосно сміялися.

Часом вони кололи собі пальці. Та це пусте.

Жоржетта простягла Рене-Жанові свій пальчик, де виступила краплинка крові, і сказала, показуючи на колючу рослину:

— Колючка.

Гро-Ален, що теж наколовся, з недовірою поглянув на гілочку і сказав:

— Це звірьок.

¹ Фавн—в староримській міфології лісовий божок.

— Ні,—відповів Рене-Жан,—це палиця.

— Це злюка-палиця,—відказав Гро-Ален.

Жоржетті і цього разу хотілося плакати, але вона засміялася.

V

Тим часом Рене-Жан, можливо, заздрячи відкриттям свого молодшого брата, задумав великий проект. Ще тоді, коли він обривав ягоди і колов пальці, його очі раз-у-раз поверталися до підставки-пюпітра, що стояла окремо, мов пам'ятник, посередині бібліотеки. Це була підставка, на якій лежав славнозвісний том „Святого Варфоломія“.

Це був справді розкішний, визначний фоліант. Видана була ця книга 1628 року в Кельні знаменитим видавцем біблії Блевом, по-латинському Цезіусом. Друкували її особливим способом, і не на голландському, а на чудовому арабському папері, що ніколи не жовкнув, будучи вироблений з шовку. Оправа була з золоченої шкіри, а застібки були срібні. Чисті аркуші на початку і при кінці книги були з найкращого пергаменту. Була в томі безліч гравюр на дереві й міді і географічні карти багатьох країн. До книги був доданий на початку протест видавців, папіроторгівців і книгарів проти едикту 1635 року, що встановлював мито на „шкіру, пиво, ратиці, морську рибу і папір“. Загалом ця книга була знаменитою і майже такою ж рідкістю, як московський „Апостол“.

Книга була гарна, і тому Рене-Жан поглядав на неї, можливо, аж із надмірною цікавістю. Вона була розкрита якраз на великій гравюрі, що зображувала святого Варфоломія, який ніс у руці свою власну зідрану шкіру. Цю гравюру видно було з підлоги. Коли поїли всі ягоди, Рене-Жан подивився на неї жадібним поглядом. Жоржетта, простеживши, куди дивляться братові очі, теж помітила гравюру і сказала:

— Кальтинка.

Це слово, здавалося, змусило Рене-Жана зважитися. І він, на превелике здивовання Гро-Алена, вчинив щось надзвичайне. В кутку бібліотеки стояв великий і важкий дубовий стілець. Рене-Жан попростував до цього стільця, схопив і сам-один притяг до підставки. Потім, присунувши його

до пюпітра, він виліз на нього і поклав обидві руки на книгу.

Вибравшись на цю вершину, він відчув потребу бути величним. Він узяв „кальтинку“ за ріжок угорі і став ретельно виривати. Та хоч як старався, проте відірвав навкіс. Увесь лівий бік гравюри з одним оком і частиною сяйва старого апокрифічного євангеліста лишився в книзі, а Жоржетті він дав другу половину святого і всю його шкіру. Жоржетта прийняла святого і сказала:

— Люка.

— І мені!—закричав Гро-Ален.

Перша видрана сторінка, як і перша пролита кров: потім починається погром.

Рене-Жан перегорнув сторінку. Після святого був його коментатор, Пантеус. Рене-Жан видрав Пантеуса для Гро-Алена.

Тим часом Жоржетта розірвала свій великий клопоть на два менші, потім два на чотири, отже історик міг би сказати, що святий Варфоломій після того, як з нього зідрали шкіру в Вірменії, був четвертований у Бретані.

VI

Скінчивши четвертування, Жоржетта простягла руку до Рене-Жана і сказала:

— Дай!

За святим Варфоломієм та його коментатором ішли відворотні портрети тлумачів. Перший був Гавантус. Рене-Жан видрав Гавантуса і поклав його в руку Жоржетті.

Така ж доля спіткала і інших тлумачів.

Дарувати—значить виявляти вищість. Рене-Жан не залишав про запас нічого. Гро-Ален і Жоржетта захоплено дивилися на нього, і це його тішило. Він мав задоволення від захвату своєї публіки.

Рене-Жан, щедрий і великодушний, дав Гро-Аленові Фабріцію Піньятеллі, а Жоржетті—отця Стільтінга. Він подарував Гро-Аленові Альфонса Тозта, а Жоржетті—Корнеліуса Лапіда. Гро-Ален одержав Анрі Гаммона, а Жоржетта—отця Роберті

з додачею краєвиду міста Дуге, де він народився 1619 року. Гро-Ален дістав протест папіроторгівців, а Жоржетта титульну сторінку. Лишалися ще географічні карти. Рене-Жан поділив і їх. Ефіопію віддав Рене-Жанові, а Лікаонію—Жоржетті. Покінчивши з цим, він скинув книгу на підлогу.

Це був страшний момент. Гро-Ален і Жоржетта побачили з захватом і жахом, як Рене-Жан, насупивши брови, напруживши м'язи, штовхнув з пюпітра важкий фоліант. Велична книга, що втратила поважність, має трагічний вигляд. Зсунутий з місця масивний фоліант з'їхав на край пюпітра, одною половиною звис униз, захитався нерішуче і нарешті, увесь пом'ятий, пошарпаний, розтерзаний, наполовину вибитий з оправи, гримнув на підлогу. На щастя, він не впав на дітей.

Вони були засліплені, приголомшені, але вціліли. Не всі пригоди завойовників так добре кінчаються.

Як усі перемоги, і ця наробила багато шуму і зняла хмару пилюки.

Подолавши книгу, Рене-Жан зліз з стільця.

На мить запанували тиша й жах. Перемога часом лякає й переможців. Діти взялися за руки і, стоячи осторонь, дивилися на розтерзаний фоліант.

Але після недовгої задумливості Гро-Ален енергійно наблизився до нього і штовхнув ногою.

Це був кінець. Хіть до руйнування є в кожному. Рене-Жан теж штовхнув книгу ногою, Жоржетта теж, від чого сама сіла на підлогу. Вона скористувалася з цього, щоб кинутися на святого Варфоломія. Страху наче й не було. За нею слідом на книгу накинулися Рене-Жан та Гро-Ален. І ці трое хижих ангелів, рожеві, веселі й люті, напали на безборонного євангеліста і заходилися нещадно рвати гравюри, шматувати сторінки, висмикувати закладки, драти оправу, витягати позолочені цвяхи з срібних її наріжників, ламати пергамент, нівечити священний текст, працюючи руками, нігтями й зубами.

Вони знищили Вірменію, Іудею, Беневент, де покояться мощі святого Нафанаїла, про якого гадають, що він і є святий Варфоломій, папу Геласія, що оголосив євангеліє

Нафанаїла-Варфоломія апокрифічним, всі портрети, всі карти, геть усе. Знищення старої книги так їх захопило, що вони навіть не помітили мишки, яка пробігла по підлозі.

Пошматувати історію, легенду, науку, чудеса, правдиві чи вигадані, церковну латинь, марновірства, фанатизм, таємниці, порвати зверху донизу всю релігію,—це робота для трьох велетнів, а також для трьох дітей. Багато часу пішло на це, але вони довели справу до кінця. Нічого не лишилося від святого Варфоломія.

Коли все закінчилося, коли видрана була остання сторінка, коли від книги лишилися тільки уривки тексту та гравюр у кістяку оправ, Рене-Жан устав, поглянув на всіяну розкиданими клаптиками підлогу, і заляскав у долоні.

Гро-Ален теж заляскав у долоні.

Жоржетта взяла з підлоги один з аркушків, підлізла до вікна, підвелася на ноги, сперлася на підвіконня, що доходило їй до підборіддя, і заходилася роздирати аркушик на дрібні клаптики, пускаючи їх у вікно.

Побачивши це, Рене-Жан та Гро-Ален стали робити те ж. Вони підіймали й рвали аркуші доти, доки мало не вся старовинна книга, пошматована маленькими немилосердними пальчиками, розлетілась по вітру. Жоржетта, дивлячись задумливо на рій маленьких біленьких клаптиків, що тріпотіли в повітрі, сказала:

— Метеики.

І страта закінчилася розвіянням праху в блакиті.

VII

Так був удруге скараний смертю святий Варфоломій, що вперше нібито був замучений у 49-му році після „народження Христового“.

Тим часом надходив вечір. Спека ще збільшилась, все вабило до відпочинку, і очі в Жоржетти затуманились. Рене-Жан підійшов до свого ліжечка, витяг з нього мішок соломи, що правив йому за матрац, приволік його до вікна, вмонтивав на ньому і сказав:

— Давайте спати.

Гро-Ален поклав свою голову на Рене-Жана, Жоржетта—на Гро-Алена, і трое злочинців заснули.

Крізь розчинене вікно проходили теплі вечірні подуви. Вони приносили пахощі диких квітів, що долинали із ярів і горбів. Навколо було тихо й лагідно. Все променіло, все умиротворялося, все оповите було любов'ю. Сонце посилало всьому свою ласку—світло. Щось материнське було в безконечності.

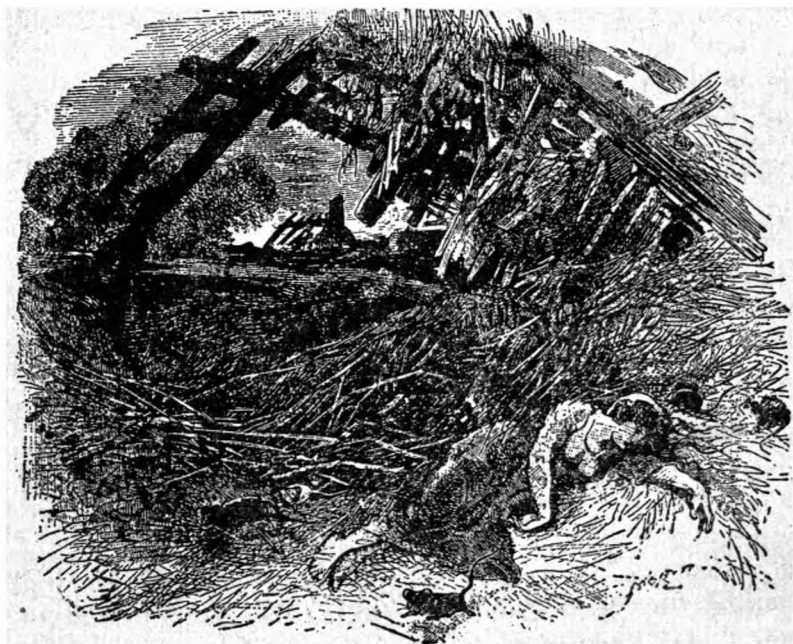
По всьому невимовно заколисуючому пейзажу перебігали ті невлومимі чудесні хвилі, які постають з переміщення світла й тіней на луках і ріках. Димок здіймався до хмар, як мрії до видінь. Над Тургом кружляли пташки, ластівки зазирали у вікна, наче хотіли подивитись, чи добре спиться дітям. А діти спали граціозною групою, нерухомі, напівголі, в таких позах, які бувають тільки у дітей. Вони, що не мали втрьох і дев'яти років, були чарівні й чисті, бачили райські сни, які відбивалися легенькою усмішкою на їх устах. Люди всіма мовами називають дітей благословенними і шанують їх невинність. Все навколо мовчало, немов дихання їх грудей було справою цілого світу, немов усе в світі до нього прислухалося. Не шуміло листя, не шелестіла трава. Увесь зоряний світ, здавалося, затих, щоб не тривожити дитячого сну, і нічого величнішого не могло бути за цю неосяжну пошану, яку виявляла природа до маленьких істот.

Сонце заходило і майже торкалося горизонту. Раптом серед цього глибокого тихомир'я з лісу сяйнула блискавка, потім почувся страшний гуркіт. Це був постріл з гармати. Луна від вибуху прокотилася від горба до горба потворним гримотінням. Вона збудила Жоржетту.

Дівчинка трохи підвела голову, простягла пальчик, прислухалася і сказала:

— Бум!

Гуркіт стих, і знову зайшла тиша. Жоржетта поклала знову голову на Гро-Алена і заснула.

КНИГА ЧЕТВЕРТА

МАТИ

I

СМЕРТЬ ІДЕ

Цього вечора мати, як і цілий день, як і всі дні перед тим, була в дорозі. Майже навмання йшла вона все вперед і вперед, безупинно, не спочиваючи. Бо не можна назвати спочинком ті години, коли вона падала в знемозі і засипала де прийдеться, як не були годуванням ті крихти, які вона, немов пташка, перехоплювала то там, то там. Вона їла й спала якраз стільки, щоб не померти.

Попередню ніч вона перебула в заведбаному сараї. Гро-

мадянські війни утворюють такі притулки. Серед пустого поля вона побачила чотири стіни з рештками даху, розчинені двері і трохи соломи в кутку. Вона лягла на цю соломку; чула шарудіння пацюків у соломі, а крізь дах бачила зорі. Проспавши кілька годин, прокинулась серед ночі і зразу ж рушила в путь, щоб якомога далі пройти, доки настане спека. Для пішого подорожування ніч сприятливіша за полудень.

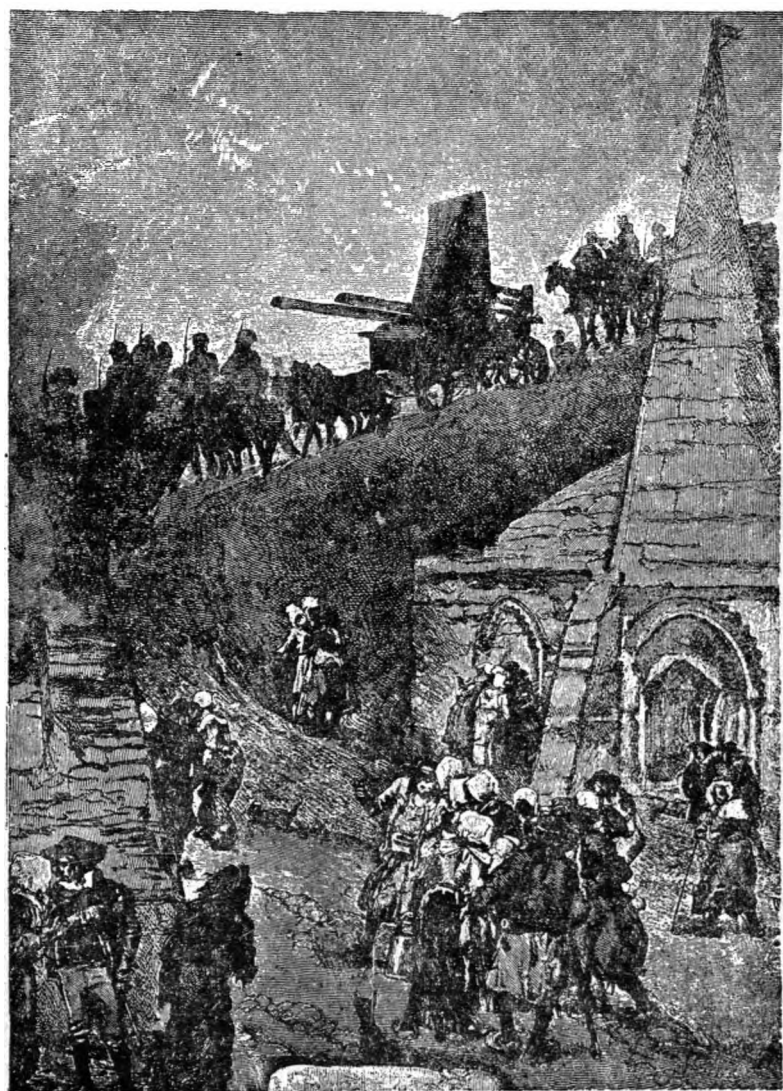
Вона старалася держатися того напрямку, який їй вказав селянин з Ванторта, йшла, скільки змоги було, на захід. Якби хтось був біля неї, то почув би, як вона безперестанку шепотіла: „Тург“. Вона, здавалося, забула всі слова, крім цього та імен своїх дітей.

Ідучи, вона думала. Думала про те, що довелося пережити й вистраждати, про всі приниження заради притулку чи шматка хліба. Страшні були її поневір'яння. Та їй усе було байдуже, аби тільки знайшла вона своїх дітей. Перше, що трапилося їй на дорозі цього дня, було придорожне село. Ще тільки починало світати. Проте двері кількох будинків на великій вулиці були розчинені, з вікон визирали голови цікавих. Люди хвилювалися, як бджоли в стривоженому вулику. Вони вчули стук коліс і брязкіт заліза.

На майдані перед церквою стояла сполошена юрба. Всі дивилися на дорогу, де щось спускалося з пагорка до села. Це був великий віз, який тягли ланцюгами замість постронок п'ятеро коней. На возі лежали якісь довгі балки чи колоди, а серед них здійсалося щось безформне, прикрите, немов саваном, великим полотнищем. Поперед воза їхало десять верхівців, позаду теж десять. На них були трикутні капелюхи, а на плечі у кожного стриміло щось гостре, певно, гола шабля. Увесь цей похід помалу наближався, вимальовуючись на обрії виразним чорним силуетом: і коні, і віз, і верхівці здавалися зовсім чорними. Позаду ледве починав біліти світанок.

Віз з охороною в'їхав у село і попрямував до майдану.

Доки він спускався з горба, повіднішало, і тепер ясно можна було розглянути цей кортеж, що здався походом якихось примар, бо не чути було жодного слова.

Верхівці були жандарми. Вони справді тримали шаблі наголо. Брезент, що вкривав віз, був чорний.

Тим часом нещасна мати теж входила в село. Вона підійшла до юрби селян якраз у ту хвилину, коли віз і жандарми в'їжджали на майдан. Люди в натовпі перешіптувалися. Чути було запитання й відповіді:

— Що це таке?

— Гільйотину везуть.

— Звідки?

— З Фужера.

— А куди?

— Не знаю. Кажуть, у якийсь замок в бік Паріньє.

— На Паріньє!

— Хай везуть куди хочуть, аби не до нас.

Цей великий віз із своїм вантажем, що був накритий неначе чорним саваном, п'ятеро коней, що бряжчали ланцюгами, безмовні жандарми—все це в передранковій сутіні справляло враження якогось кошмару.

Віз виїхав через майдан з села, яке було в улоговині між двома пагорками. Через чверть години селяни, що стояли мов скам'янілі, побачили, як похмурий похід з'явився на вершині другого пагорка, з західного боку. Важкі колеса гупали у вибоях, ланцюги бряжчали, шаблі виблискували. Сходило сонце. Дорога повернула вбік, і все зникло.

Цієї самої хвилини Жоржетта в залі бібліотеки прокинулася біля своїх ще сплячих братів і казала добридень своїм рожевим ніжкам.

II

СМЕРТЬ ГОВОРИТЬ

Мати бачила, як просунуло щось темне, але не зрозуміла і не старалася зрозуміти, що воно таке, маючи перед очима інше видіння—своїх дітей, загублених у темряві.

Вона теж вийшла з села незабаром після кортежу, який проїхав мимо, і пішла тою ж дорогою трохи позаду останніх верхівців. Раптом їй пригадалося слово „гільйотина“.

Що воно „гільйотина“?—думала вона. Ця дикунка, Мішель Флешар, не знала, що це таке. Але інстинктом відчула щось недобре і затремтіла, сама не знаючи від чого. Їй здалося страшним іти слідом за дивним возом. Вона звернула з шляху ліворуч, між дерева. Це був Фужерський ліс.

Проблукавши якийсь час, вона побачила дзвіницю і дахи будинків. Це було село на узліссі, і вона попрямувала туди. Вона була голодна.

Це було одно з тих сіл, де республіканці мали свою варту.

Мішель вийшла на майдан біля мерії.¹

В цьому селі теж помітна була стривоженість. Схвилювана юрба товпилася перед ганком мерії. На ганку стояв оточений солдатами чоловік із великим плакатом у руках. Праворуч від нього стояв барабанщик, ліворуч—розклеювач об'яв, що держав у руках горщик з клеєм та квач. Над ганком стояв на балконі мер² села з трикольоровою перев'яззю поверх свого селянського одягу.

Чоловік з плакатом був громадський оповісник. На похідній перев'язі він носив дорожню торбу, а це було ознакою, що він мав ходити від села до села і щось оголошувати до відома всіх.

В ту хвилину, коли Мішель Флешар наблизилася, він розгорнув плакат і почав читати голосно:

„Французька республіка, єдина й неподільна...“

Барабан вибив дріб. Натовп захвилювався. Деякі зняли свої ковпаки, деякі глибше насунули свої капелюхи. В цей час і в цьому краї майже з певністю можна було визначити політичні погляди по головному убору: роялісти носили капелюхи, а республіканці в'язані шапочки. Невиразний гомін ущух, і оповісник прочитав:

— „На підставі даних нам наказів і повноважень Комітету громадського рятунку...“

¹ Мерія—орган самоврядування.

² Мер—міський (чи сільський) голова.

Знову залунав дріб барабана. Оповісник продовжував:

— „... і виконуючи декрет Конвенту, який оголошує поза законом бунтівників, узятих із зброєю в руках, і визначає найвищу міру кари кожному, хто дає їм притулок або допомагає втекти...“

Один селянин спитав у другого:

— Що це таке—найвища міра?

— Не знаю,—відповів сусід.

Оповісник махнув плакатом і продовжував:

— „У згоді з статтею сімнадцятою закону 30 квітня, що дає необмежені повноваження делегатам і субделегатам у боротьбі з бунтівниками, оголошено поза законом...“

Він якусь мить передихнув і продовжував:

— „... Осіб, прізвища й імена яких далі подано...“

Всі насторожили вуха.

Голос оповісника заgrimів. Він читав:

— „... Лантенака, розбійника...“

— Це наш сеньйор,—пробурмотів один селянин.

І в юрбі зашепотіли:

— Це монсеньйор...

Оповісник продовжував:

— „... Лантенака, колишнього маркіза, розбійника...“

— „... Імануса, розбійника...“

Двое селян збоку презирнулися.

— Це Гуж-ле-Брюан.

— Так, це Згуба Синіх.

Оповісник продовжував читати аркуш:

— „... Великосердного, розбійника...“

Почулися голоси:

— Це священик.

— Абат Тюрмо.

— Так, так. Недалеко від Шапельського лісу він був кюре.

— А в лісі розбійником,—додав хтось у ковпаку.

Оповісник читав:

— „... Новоліса, розбійника. Двох братів Гостросписів, розбійників, Гувара, розбійника...”

— Це пан де-Келан,—промовив хтось у натовпі.

— „... Короба, розбійника...”

— Це пан Сефер.

— „... Чистомісця, розбійника...”

— Це пан де-Жамуа.

— „... Гінуазо, розбійника. Шатене, прозваного Робі, розбійника...”

Один селянин шепнув:

— Гінуазо, це те ж саме, що й Білявий, а Шатене— з Сент-Уена.

— „... Гуанара, розбійника”,—читав оповісник.

В натовпі почулося:

— Він з Рюльє.

— Його прозивають Золота Гілка.

— Його брата вбито, коли напали на Понторсон.

— Так, Гуанара-Малка.

— Красунь був і мав усього дев'ятнадцять років.

— Слушайте!—крикнув оповісник.—Список кінчається:

— „... Бель-Вінь, розбійника, Ла-Мюзета, розбійника, Рубаку, розбійника, Паростка Кохання, розбійника...”

Якийсь хлопець штовхнув ліктем свою сусідку, молоду дівчину. Дівчина усміхнулася. Оповісник продовжував:

— „... Зимового Співака, розбійника. Кота, розбійника...”

Якийсь селянин сказав:

— Це Мулар.

— „... Табуза, розбійника...”

Якийсь селянин сказав:

— Це Гофр.

— Їх двоє, Гофрів,—додала якась жінка.

— Обидва добрі хлопці,—буркнув якийсь чоловік.

Оповісник стріпнув плакатом, і знову задріботів барабан.

Оповісник продовжував читати:

— „... Всі поіменовані особи, де їх тільки

впіймають, після встановлення їх особи, негайно будуть покарані смертю“.

Хвилювання пройшло в натовпі.

Оповісник продовжував:

— „... Хто їм дасть притулок або допомага-

тиме їм утекти, буде відданий воєнно-польовому суду і покараний смертю. Підписано..."

Настала глибока тиша.

— "... Підписано: делегат Комітету громадського рятунку Сімурден".

— Священик,—сказав якийсь селянин.

— Колишній кюре в Парін'є,—сказав другий.

Якийсь міщанин додав:

— Тюрмо і Сімурден. Білий піп і піп синій.

— Обидва чорні,—поправив другий міщанин.

Мер, що стояв на балконі, скинув капелюх і крикнув:

— Хай живе республіка!

Барабан оповістив, що оповісник ще не скінчив. І справді він зробив знак рукою.

— Слухайте,—сказав він.—Ось останні чотири рядки урядового оголошення. Вони підписані командиром експедиційної колонії Північного побережжя—Говеном.

— Увага!—почулися голоси.

І оповісник прочитав:

— "... Під страхом смертної кари..."

Всі замовкли.

— "... у згоді з цим наказом забороняється давати будь-яку допомогу дев'ятнадцяти поіменованим бунтівникам, що оточені і замкнені в Тургу".

— Що?—почувся чийсь голос.

Це був голос жінки. Це був голос матері.

III

ГОМІН СЕЛЯН

Мішель Флешар замішалася в натовпі. Вона не слухала, але іноді й не слухаючи чуєш. Вона почула це слово „Тург“. Вона підвела голову.

— Що?—повторила вона.—Тург?

На неї оглядалися. Вона була як божевільна. Вона була в лахмітті. Почулися бурчання:

— Це, мабуть, злодійка.

Одна селянка, що несла кошик з гречаними коржами, підійшла до неї і сказала тихо:

— Мовчіть.

Мішель Флешар здивовано дивилася на цю жінку. Вона знову нічого не розуміла. Слово „Тург“ осяяло її свідомість наче блискавка, і знову настала в ній темна ніч. Хіба вона не має права питатися? Чого всі так дивляться на неї?

Тим часом барабан вибив останній дріб, чоловік з квачем наклеїв на стіну об'яву, мер пішов з балкона, оповісник рушив до інших сіл, і натовп став розходитись.

Невеличка група лишилась біля об'яви. Мішель Флешар підійшла до неї.

Говорили про людей, поставлених поза законом. Були в цій групі і селяни, і міщани, тобто і білі, і сині. Один селянин говорив:

— Все одно, всіх не спіймають. Що значать якісь дев'ятнадцять чоловік? Вони не впіймали Ріу, не впіймали Бенжамене Мулена, не впіймали Гупіля з парафії Андульє.

— І Льор'єля, і Можана,—сказав другий.

Інші додавали:

— І Бріс-Дені.

— І Франсуа Дюдюе.

— Того, що з Лавалю.

— І Гюе з Лоне-Вільє.

— І Грежі.

— І Пілона.

— І Фільєля.

— І Менісана.

— І трьох братів Ложере.

— І пана Лешандельє де-П'єрвіля.

— Дурні!—сказав суворий біловолосий старик.—Вони мають усе, коли взяли Лантенака.

— Ще не взяли,—пробурчав якийсь юнак.

Старий відповів:

— Взяти Лантенака—це взяти душу. Вбити Лантенака—це вбити Вандею.

— Хто, власне, цей Лантенак?—спитав один міщанин.

Другий відповів:

— Якийсь колишній.

А третій додав:

— Один з тих, що розстрілюють жінок.

Мішель Флешар почула і сказала:

— Це правда.

До неї повернулись. А вона додала:

— Бо й мене розстрілювали.

Слова були дивні. Немов жива говорила, що вона мертва. На неї стали поглядати скося.

Справді, на неї неприємно було дивитися. Знеможена, тремтяча, безтямна, скорботна, налякана так, що лякала інших. В жіночому розпачі є щось моторошно безпорадне. Немов бачиш безпорадну істоту над безоднею долі.

Але селяни розглядають такі речі простіше й грубіше. Один з них пробурчав:

— Це коли б не шпionка.

— Мовчіть, кажу вам, і йдіть геть!—шепнула їй та ж добра жінка, яка вже говорила з нею.

Мішель Флешар відповіла:

— Я не роблю нічого поганого. Я шукаю своїх дітей.

Добра жінка поглянула на тих, що дивилися на Мішель Флешар, доторкнулася пальцем до лоба, підморгнула й сказала:

— Це юродива.

Потім вона одвела її вбік і дала їй гречаний корж.

Мішель Флешар, не подякувавши, заходилася жадібно його гризти.

— Так,—казали селяни,—вона їсть, як тварина. Це справді юродива.

І решта зборів теж почала розходитися один по одному. Коли Мішель Флешар поїла, вона сказала селянці:

— Це добре, я поїла. А тепер, де Тург?

— Знову тієї ж!—скрикнула селянка.

— Мені треба іти в Тург. Покажіть мені дорогу на Тург.

— Нікдлі!—сказала селянка.—Щоб вас там убили? Та я й не знаю. Чи ви й справді божевільна? Слухайте, бідолашна, у вас втомлений вигляд. Хочете відпочити в мене?

— Я не відпочиваю,—сказала мати.

— У неї ноги всі в виразках,—прошепотіла селянка.

Мішель Флешар продовжувала:

— Я ж вам сказала, що розшукую своїх дітей. Маленька дівчинка і двоє хлопчиків. Я йду із землянки в лісі. Можна спитати про мене у Тельмарша-Харпака. І потім у того чоловіка, що я зустріла отам на полі. Це Харпак мене врятував. Здається, у мене було щось перебите. Все це сталося справді. І ще сержант Радуб. У нього можна спитати. Він скаже. Бо це ж він зустрів нас у лісі. Троє. Я вам кажу, троє дітей. Старшенький зветься Рене-Жан. Я можу довести все це. Другий зветься Гро-Ален, а дівчинка зветься Жоржетта. Мій чоловік помер. Його вбили. Він був орендарем у Сікуаньярі. Ви на вигляд добра жінка. Покажіть мені дорогу. Я не божевільна, я мати. Я загубила своїх дітей. Я їх шукаю. От і все. Я не знаю гаразд, звідки я йду. Я спала цієї ночі на соломі в якомусь сараї. Тург, от куди я йду. Я не злодійка. Ви добре бачите, що я кажу правду. Треба мені допомогти знайти моїх дітей. Я не з цього краю. Мене розстріляли, але я не знаю де.

Селянка похитала головою й сказала.

— Слухайте, прохожа. В часи революції не треба говорити те, чого люди не розуміють, бо за це вас можуть заарештувати.

— Але Тург!—скрикнула мати.—Ради любові до Христа Ісуса і святої богоматері я вас прошу, я вас благаю, я вас заклинаю, скажіть мені, як пройти на Тург.

Селянка розгнівалася.

— Я не знаю! А якби й знала, все одно не сказала б! Це погане місце. Туди не слід ходити.

— Але я йду туди,—сказала мати.

І рушила в дорогу.

Селянка подивилася, як вона віддалялася, і пробурчала:

— Проте, їй треба ж їсти.

Вона побігла за Мішель Флешар і всунула їй в руку чорний корж.

— Ось вам на вечерю.

Мішель Флешар взяла корж, не відповіла нічого, не повернула голови і продовжувала йти.

Вона вийшла з села. Коли минала останні дімки, зустріла трьох дітей, обшарпаних і босих. Вона наблизилася до них і сказала:

— Ні, це дві дівчинки й один хлопчик.

І побачивши, як вони розглядають її корж, вона віддала його їм.

Діти злякалися, проте корж узяли.

Вона увійшла в ліс.

IV

ПОМИЛКА

Цього ж дня, удосвіта, в темряві лісу на дорозі між Жавене і Лекуссом відбувалося таке:

Усі дороги, що простяглися в Гаю, зокрема дорога між Жавене і Лекуссом, дуже глибокі. До того ж ця дорога була ще й дуже звивиста. Це дужче був яр, ніж дорога. Вона була обгороджена з обох боків живоplotом. Трудно і знайти краще місце для засідки.

Цього ранку, тієї години, коли Мішель Флешар біля другого краю лісу увійшла в перше село, де вона побачила появу похмурого воза, оточеного жандармами, у заростях, крізь які проходить дорога з Жавене, за мостом через Куенон сховалася в гущавині група людей. Це були селяни, всі одягнені в „григо“—шерстяні плащі, які в шостому сторіччі носили бретонські королі, а у вісімнадцятому—селяни. Ці люди були озброєні хто рушницею, а хто сокирою. Ті, що з сокирами, наготували на галявині велику купу сухого хмизу та кругляків, і треба було тільки запалити, щоб зробити велике огнище. Ті, що мали рушниці, згрупувалися з обох боків дороги і застигли в чеканні. Якби хто міг бачити крізь листя, він помітив би, що всі вони держать лальці на спусках курків, а карабіни просунули між гілками. Вони когось підстерігали. Всі рушниці були спрямовані на дорогу, що біліла в ранковій сутіні.

Люди розмовляли в напівтемряві тихими голосами.

— Ти певен, що це вона?
— Так кажуть.
— І її тут повезуть?
— Кажуть, що вона вже близько.
— Її не можна пропустити.
— Її треба спалити.
— Для того ж і зібралося нас тут троє сіл.
— Так, а охорона?
— Охорону переб'ємо.
— Але чи цією ж дорогою її везимуть?
— Кажуть, що цією.
— Алеж це дорога з Вітре.
— Ну то що?
— А казали, що її везимуть із Фужера.
— Все, що виходить із Фужера чи Вітре, однаково від чорта.

— Це так. Треба, щоб воно туди й повернулося.
— А так. Її везуть, здається, у Паріньє?
— Здається.
— Вона не потрапить туди.
— Ні.
— Ні, ні, ні!
— Тихше, мовчіть!

Справді, не заважало дужче притаятись, бо стало розвиднятися.

Раптом люди в засідці затаїли дихання. Почувся стук коліс і тупіт коней. Вони дивилися крізь гілки і невиразно розрізняли на глибокій дорозі довгий віз і кінну охорону навколо нього, а також щось на возі. Все це наближалося до них.

— Он-он!—сказав один, що здавався начальником.
— Так,—потвердив другий,—і охорона є.
— Скільки чоловік охорони?
— Дванадцять.
— Казали, що буде двадцять.
— Дванадцять чи двадцять—всіх поб'ємо.
— Заждіть, доки вони наблизяться.

Незабаром зза повороту дороги з'явився віз і його охорона.

— Хай живе король!—закричав начальник селян.

Сотня рушниць випалила разом.

Коли дим розвіявся, охорона теж зникла. Сім вершників упало, п'ять утекло. Селяни підбігли до воза.

— Стривай,—крикнув начальник,—це не гільйотина. Це драбина.

Справді, на возі тільки й було покляжі, що довга драбина.

Двоє коней корчилося на дорозі. Візник теж був убитий, але його влучили випадково, не навмисне.

— Все одно,—сказав начальник,—драбина, яку везуть під охороною, підозріла. Її везли на Паріньє, певно, для тих, що обложили Тург.

— Спалимо драбину,—закричали селяни.

І вони її спалили.

Щождо того воза, який вони підстерігали, то він проїхав іншою дорогою і був уже на два льє далі, в селі, де його бачила Мішель Флешар при сході сонця.

V

VOX IN DESERTO¹

Мішель Флешар, залишивши трое дітей, яким вона віддала свій корж, рушила навмання через ліс.

Їй не хотіли показати дорогу, і вона надіялася, що знайде її сама. Часом вона сідала, потім підводилася, потім сідала знову. Вона відчувала ту страшну втому, яка з мускулів переходить у кістки. Втому раба. І вона справді була рабом. Рабом своїх втрачених дітей. Вона хотіла їх знайти. Кожна згаяна хвилина могла бути для них загибеллю. Хто має на собі такий обов'язок, той не має більше права. Їй заборонено було й перевести дихання. Але вона була знеможена вкрай. При такій мірі виснаженості кожен крок стає під запитання: чи зможе вона його зробити? Вона йшла від самого ранку, і їй не траплялися більше ні села, ні окремі будинки. Їй здавалося, що вона заблудилася, потім що не заблудилася, потім вона знову блукала в хащах,

¹ Голос у пустині.

де не було ніяких прикмет. Чи наближалася вона до мети? Чи буде колись кінець її мукам? Чи вона впаде на дорозі й сконає? В деякі моменти їй здавалося неможливим пройти вперед хоча б крок. Сонце заходило й вже не пробивалося в ліс, стежки губилися в траві. Вона не знала, що робити. Вона гукала, але ніхто їй не відповідав.

Вона роздивилася навколо, побачила раптом просвіт між гілками, попростувала на нього і несподівано вийшла з лісу.

Перед нею була вузька, як траншея, долина, на дні якої тік ясний струмок. Вона відчула, що хоче пити. Підійшла до води, нахилилася, напилася.

Потім, скористувавшись з того, що стояла навколуюшки, помолилася.

Підвівшись, стала розглядатися.

Потім переступила струмок.

За маленькою долиною тяглося, скільки було видно, широке плато, вкрите дрібним чагарником, який починався від струмка, а потім закривав увесь горизонт. Ліс був місцем самотності, плато було пустинею. В лісі за кожним кущем вона могла когось зустріти; на плато, доки сягало око, вона не бачила нічого. Лише кілька пташок, які наче рятувалися від чогось, літали над кущами.

Перед цим безмежним простором, відчуваючи, що в неї підгинаються ноги, що вона стає зовсім безтямною, мати закричала в розпуці:

— Чи є тут хтонебудь?

І чекала відповіді.

Відповідь надійшла.

Пролунав сурорий і глибокий голос, що виходив зза обрію, луна підхопила його. Він подібний був до удару грому або принаймні пострілу з гармати. І здавалося, що цей голос відповів на запитання матері:

— Так.

Потім запала тиша.

Мати підвелася, вона ожила. Тут був хтось. Їй здавалося, що вона має тепер з ким говорити. Вона напилася й помолилася, сили повернулися до неї, і вона стала вибиратися на плато, у той бік, звідки почула далекий голос.

Раптом на горизонті виникла перед нею висока башта. Ця башта була одинока серед дикого пейзажу. Проміння заходячого сонця червонило її. До цієї башти було понад льє. За цією баштою, зникаючи в передвечірній імлі, виділася широка зелена смуга,—це був Фужерський ліс.

Ця башта з'явилася перед нею в тому місці горизонту, звідки виходило гуркотіння, що здавалося їй закликом. Може якраз ця башта робила цей шум.

Мішель Флешар рушила до вершини плато. Вона не мала нічого перед собою, крім рівнини.

Вона йшла до башти.

VI

СТАНОВИЩЕ

Час настав.

Невблаганний тримав немилосердного.

Лантенак був у руках Сімурдена.

Старий рояліст-бунтівник був загнаний у своє лігво. Він ніяк не міг утекти. І Сімурден чекав, доки він стратить маркіза. Стратить тут же, на цьому місці, на його землях, так би мовити, у його домі, щоб це феодальне гніздо побачило, як скотиться голова феодала, щоб цей приклад запам'ятався всім.

Для того він і послав до Фужера по гільйотину.

Вбити Лантенака—це означало вбити Вандею. Вбити Вандею—це означало врятувати Францію. Сімурден не вагався. Цей чоловік міг виконати найжорстокіший обов'язок.

Здавалося, що маркіз загинув. Щодо цього Сімурден був спокійний, але його непокоїло інше. Бій мав бути страшний. Говен керуватиме ним і схоче взяти в ньому безпосередню участь. В цьому молодому командирові жив солдат. Він був людина, здатна кинутися у найзапекліший бій. Що як його уб'ють? Говена, дитя його душі! Єдину його прив'язаність на землі Говенові досі щастило, але щастя—річ мінлива. Сімурден тремтів. Дивна доля поставила його між двома Говенами, що одному з них він бажав смерті, а другому життя.

Постріл з гармати не тільки збудив Жоржетту і покликав матір з глибокої самотини. Випадково, чи такий був намір каноніра, що націлював гармату, ядро, яке мало бути тільки попередженням, ударило в ґрати, що закривали отвір великої бійниці на другому поверсі башти, і наполовину вирвало їх з стіни. Обложені не мали часу лагодити це ушкодження.

Вони тільки похвалялися, що мають багато зарядів. Справді ж військового припасу у них було дуже мало. Слід підкреслити, що їхнє становище було ще критичніше, ніж його уявляли обложники. Якби вони мали досить пороху, вони висадили б Тург у повітря разом із собою і нападаючими. Але пороху ледве вистачило тільки на те, щоб приготувати по тридцять зарядів на кожного. Вони мали багато рушниць, мушкетів та пістолетів і мало патронів. Вони зарядили усю свою зброю, щоб мати змогу підтримувати безперервний вогонь. Але на скільки часу вистачить зарядів? Вони мусіли і безперервно витрачати їх, і водночас ошаджувати. Це була головна трудність. Щасливим випадком—зловісне щастя!—бій мав відбуватися в рукопашну, на шаблях і кинджалах. Більше мали колоти й рубати, ніж стріляти. На це була вся їхня надія.

Башта всередині здавалася неприступною. У нижньому залі, де був пролом, барикада, майстерно збудована Лантенаком, перегороджувала вхід. За барикадою стояв довгий стіл, вкритий зарядженою зброєю, мушкетонами, карабінами, рушницями, а також шаблями, сокирами й кинджалами. Нижню камеру темниці не було змоги використати для того, щоб висадити башту в повітря, і тому маркіз звелів замкнути двері до льоху. Над нижнім залом містилася кругла кімната другого поверху, до якої можна було пройти тільки дуже вузькими гвинтовими сходами. У цій кімнаті, як і в нижньому залі, стояв стіл з усякою можливою зброєю, до якої треба було тільки простягти руку, а освітлювався він тільки крізь велику бійницю, що в ній ядро вивернуло ґрати. Вгору від цієї кімнати гвинтові сходи вели в круглу ж кімнату третього поверху, де були залізні двері, що виходили до мостового замку. Ця кімната третього поверху звалася

„кімнатою залізних дверей“ або „дзеркальною“ тому, що на голих її стінах висіло на старих іржавих цвяхах багато дзеркал,—чудна мішанина вишуканості й дикунства. Вищі кімнати не було ніякої рації боронити, і тому цю кімнату можна було назвати тим, що Манессон-Мале, законодавець у справі укріплень, називає „останнім пунктом, де обложені мають здатися“.

Як ми вже казали, йшлося про те, щоб не допустити сюди нападаючих.

Цю круглу кімнату третього поверху теж освітлювало крізь бійниці зовнішнє світло. Проте, в ній горів факел. Цей факел, увіткнутий, як і факел у нижньому залі, в залізний підфакельник, засвітив Іманус, поклавши біля нього кінець сірчаного гнота. Страшна завбачливість!

В глибині залу нижнього поверху на довгому помості стояла їжа, як у печері гомерівської доби: великі блюда з рисом, юшка з гречаними галушками, кришена телятина, коржі й оладки, компот із сухих овочів, глечики з сидром. Їли й пили хто скільки хотів.

Постріл з гармати сполошив усіх. Лишалось не більше як півгодини до штурму.

Іманус на вершині башти стежив за наближенням обложників. Лантенак звелів не стріляти і дати їм змогу увійти в башту. Він сказав:

— Їх чотири з половиною тисячі. Вбивати їх на рівнині марна річ. Будемо вбивати тільки всередині. Тільки всередині встановиться рівність.

І він додав, сміючись:

— Рівність і братерство.

Було умовлено, що як тільки ворог почне наступати, Іманус засурмить, подаючи знак.

Всі мовчки стали за барикадою або на сходах, і чекали з рушницями в одній руці і чотками в другій.

Становище визначилось.

Нападаючі мусіли вдертися в пролом, здобути барикаду і в жорстокім бою взяти три поверхи та двоє гвинтових сходів, змагаючись під лютим обстрілом за кожний східець. Обложеним лишалося одне—вмерти.

VII

ПЕРЕД БОЄМ

Говен теж готувався до атаки. Він давав останні вказівки Сімурденові, що, як уже говорилося, мав пильнувати з боку мостового замку. Вирішено було, що ні нижня батарея, яка стояла в лісі, ні батарея на плато не стрілятимуть, коли не буде вилазки або спроб обложених утекти. Говен лишив собі командування штурмовою колоною, і це дуже турбувало Сімурдена.

Сонце пішло на спочинок.

Башта у чистому полі нагадує судно у чистому морі. Її можна атакувати тільки таким самим способом. Це швидше абордаж, ніж штурм. Без гармат, без нічого зайвого. Ради чого обстрілювати мурі п'ятнадцяти футів завтовшки? Пробоїна в борту, крізь яку одні хочуть пробитися, а другі хочуть їх не допустити, сокири, ножі, пістолети, кулаки й зуби,—така картина бою.

Говен зрозумів, що немає іншого способу здобути Тург. Нічого страшнішого не могло бути за таку атаку. Він знав, що являє собою башта, він жив у ній в дитинстві.

Він глибоко замислився.

Тим часом за кілька кроків від нього його заступник Гешан з підзорною трубою в руці оглядав горизонт у напрямі до Паріньє. Раптом він скрикнув:

— А, нарешті!

Цей вигук вивів Говена із задуми.

— Що таке, Гешан?

— Везуть драбину, командире.

— Рятувальну драбину?

— Так.

— Як? Ми не маємо її досі?

— Ні, командире, і я дуже турбувався. Гінець, посланий до Жавене, давно повернувся.

— Я знаю.

— І він повідомив, що в столярній майстерні в Жавене знайшов драбину потрібного розміру, яку він рекувізував, звелів навантажити на віз, роздобув для неї охорону з два-

надцяти верхівців і бачив, що віз під охороною виїхав на Паріньє. Тоді він повернувся назад.

— І доповів нам про це. Він додав, що драбина має тут бути до заходу сонця. Я це добре знаю. Ну і що?

— А те, командире, що сонце зайшло, а віз з драбиною ще не прибув.

— Як це можливо? Ми мусимо атакувати. Час настав. Якщо ми загаємось, обложені подумують, що ми не наважуємось.

— Можна атакувати, командире.

— Але рятувальна драбина необхідна.

— Безперечно.

— А ми її не маємо.

— Матимемо.

— Як?

— Я ж ото й сказав—ага, нарешті! Віз не прибував, то я взяв підзорну трубу і став оглядати дорогу з Паріньє на Тург і тепер я заспокоївся, командире. Віз он там, разом з охороною, спускається з горба. Ви можете його побачити.

Говен взяв трубу і подивився.

— Справді. Вже не досить видно, щоб можна було все розглядіти. Але я добре бачу охорону. Тільки її здається там більше, ніж ви казали, Гешан.

— І мені здається.

— Вони приблизно за чверть льє.

— Рятувальна драбина буде тут через чверть години, командире.

— Можна починати штурм.

Віз справді наближався, тільки на ньому було не те, що вони думали.

Говен, повернувшись, побачив перед собою сержанта Радуба, що стояв виструнчившись і опустивши очі.

— Що ви хочете, сержант?

— Громадянине командир, ми, люди батальйону Червоної Шапки, просимо у вас милості.

— Якої?

— Послати нас на смерть.

— А!—сказав Говен.

— Бажаєте ви виявити до нас цю ласку?

— Але... там видно буде,—сказав Говен.

— Отже, командире, з часу бою в Долі ви нас шкодуєте. Нас усе ще дванадцять.

— То що?

— Нам це прикро.

— Ви в резерві.

— Нам більше до вподоби бути в авангарді.

— Але ви потрібні мені, щоб вирішити успіх в кінці штурму. І я вас бережу.

— Даремно.

— Все одно. Ви ж будете в штурмовій колоні, наступатимете.

— Позаду. А право парижан іти попереду.

— Я про це подумаю, сержанте Радуб.

— Подумайте про це зараз, командире. Така добра нагода. Можна дати доброго гарту і дістати незгірш. Тург обпече пальці, що його торкнуться. Ми просимо милості бути там.

Сержант замовк, покрутив вус і продовжував схвилюваним голосом:

— І потім, бачите, командире, у цій башті наші малята. Там наші діти, діти батальйону. Трое наших дітей. Цей паскудний йолоп, якого називають Згубою Синіх та Іманусом, цей Буж-ле-Грюан, чи Гуж-ле-Брюан, чи Фуж-ле-Трюан, чи чорт його знає як його там звати, цей клятий демон загрожує нашим дітям. Нашим дітям, нашим кришеняткам, командире. Нехай хоч земля провалиться, ми не допустимо, щоб з ними сталося нещастя. Чуєте, командире? Ми не допустимо. Недавно я скористувався тим, що бою не було, піднявся на плато і подивився на них крізь вікно. Вони справді там, їх можна бачити з кручі, і я їх бачив, і тільки налякав бідненьких. Командире, якщо єдиний волос впаде з цих любих голівок, я клянусь усім святим, що є на землі, я, сержант Радуб, не подарую цього богові і я помщуся. І от що каже батальйон: ми хочемо або врятувати малят, або загинути всім. Це наше право, чорт бери, так, наше право усім загинути. А тепер маю честь кланятися.

Говен простяг Радубові руку і сказав:

— Ви молодці. Ви будете в атакуючій колоні. Я вас поділю надвое. Шість поставлю в авангарді, щоб колона йшла без вагання, і шість в ар'єргарді, щоб не відставали.

— А я й досі команду дюжиною?

— Розуміється.

— Дякую, командире. Я буду, значить, в авангарді.

Радуб віддав честь і повернувся в ряди.

Говен витяг годинник, сказав кілька слів на вухо Гешанові, і штурмова колона почала строїтися.

VIII

МОВА І ГАРЧАННЯ

Тим часом Сімурден, що досі не пішов на свій пост на плато і стояв обіч Говена, покликав сигналіста.

— Засурми,—сказав він.

Ріжок засурмив, сурма відповіла.

І знову ріжок та сурма обмінялися сигналами.

— Що це таке?—спитав Говен у Гешана.—Що хоче Сімурден?

Сімурден підійшов до башти з білим платком у руках і сказав голосно:

— Люди в башті, ви знаєте мене?

Другий голос, голос Імануса, відповів з вершини башти:

— Знаємо.

Відбулася така розмова:

— Я уповноважений Республіки.

— Ти колишній кюре з Паріньє.

— Я делегат Комітету громадського рятунку.

— Ти піп.

— Я представник закону.

— Ти ренегат.

— Я комісар революції.

— Ти відступник.

— Я Сімурден.

— Ти демон.

— Ви мене знаєте?

— Ми клянемо тебе.

— Ви були б задоволені, якби мали мене в своїх руках?

— Нас тут вісімнадцять, які віддали б свої голови, щоб здобути твою.

— Гаразд, я йду віддати її вам.

На вершині башти вибухнув дикий регіт, потім почувся крик:

— Іди.

В таборі все затихло в чеканні.

Сімурден продовжував:

— З однією умовою.

— Якою?

— Слухайте.

— Говори.

— Ви мене ненавидите?

— Так.

— А я вас люблю. Я ваш брат.

Голос з вершини башти відповів:

— Так, Каїн.

Голос Сімурдена зазвучав якось особливо, в ньому були водночас і гордість і лагідність:

— Ображайте, але слухайте. Я прийшов сюди парламентом. Так, ви мої брати. Ви бідні спантеличені люди. Я ваш друг. Я світло і говорю з темрявою. Світло завжди прагне братства. Хіба ми не маємо одну спільну матір—батьківщину? Слухайте ж. Ви дізнаєтеся пізніше або ваші діти дізнаються, або діти ваших дітей, що в усьому, що діється в цей момент, позначаються вищі закони. Доки надійде той час, коли всі, навіть і ви, зрозуміють це, коли всі пристрасті, навіть і наші, втишаться, хіба ніхто не зжалиться над вашою темрявою? Я йду до вас, я вам пропоную мою голову, я роблю більше—я простягаю вам руку. Я прошу у вас милості загубити мене, щоб врятувати вас. Я маю необмежену владу і зможу зробити те, про що говорю. Це вирішний момент, я роблю останню спробу. Так, до вас говорить громадянин, республіканець, якому ви не довіряєте, але в ньому багато лишилося від священика. Громадянин

б'ється з вами, а священник вас благає. Слухайте. Багато з вас мають жінок і дітей. Я стаю на оборону ваших дітей і ваших жінок, я обороняю їх проти вас. О, браття мої...

— Ну, завів проповідь!—глузливо вигукнув Іманус.

Сімурден продовжував:

— Браття мої, не допустіть, щоб пробило страшну годину. Почнеться жажна різанина, багато з нас, що стоять перед вами, не побачать сходу сонця ранком. Так, багато з нас загине, а ви всі, всі помрете. Майте милість до самих себе. Для чого марно проливати кров? Для чого вбивати стільки людей, коли досить двох?

— Двох?—спитав Іманус.

— Так. Двох.

— Кого?

— Лантенака і мене.

І Сімурден підвищив голос:

— Двоє людей тут зайвих: Лантенак для нас, я для вас. От що пропоную я вам, і ви врятуєте життя кожного: видайте нам Лантенака і візьміть мене. Лантенака гільйотинують, а ви зробите зо мною все, що схочете.

— Слухай, попе,—прогарчав Іманус,—якби ми дістали тебе до своїх рук, ми б спалили тебе живого на малому вогні.

— Згоджуюсь,—сказав Сімурден.

І продовжував:

— Ви, засуджені, що є в цій башті, ви можете через годину бути вільними. Я вам приніс порятунок. Приймаєте ви його?

Іманус вибухнув люттю.

— Ти не тільки злочинець, ти божевільний. Чого ти прийшов нас турбувати? Хто тебе просив говорити з нами? Щоб ми видали монсеньйора! Що ти хочеш?

— Я пропоную вам свою голову...

— Твою шкіру. Бо ми обдеремо тебе як собаку, кюре Сімурден. Та тільки твоя шкіра не варта його голови. Іди геть.

— Це буде жажна річ. Востаннє кажу, подумайте.

Під час цих зловісних переговорів, які чути було і всередині башти, і навколо неї, зайшла ніч. Маркіз де-Лан-

тенак мовчав і не втручався. Вождем властивий цей жорстокий егоїзм. Це одно з прав відповідальності.

Іманус крикнув через голову Сімурдена:

— Люди, які нападають на нас! Ми вам зробили свої пропозиції і нічого не можемо додати. Приймайте їх, а як ні, то буде лихо! Згоджуєтесь? Ми вам повертаємо трьох дітей, які є в башті, а ви нам даєте змогу вільно пройти і врятувати життя усім нам.

— Усім, крім одного,—відповів Сімурден.

— Кого?

— Лантенака.

— Монсеньйора! Видати монсеньйора? Ніколи.

— Нам потрібен Лантенак.

— Ніколи.

— Ми можемо згодитися тільки на таку умову.

— Ну, то починайте.

Іманус, просурмивши тривогу, спустився вниз. Маркіз взяв шпагу в руки. Дев'ятнадцять обложених згуртувалися мовчки в нижньому залі за барикадою і стали на коліна. Вони чули мірну ходу штурмової колони, яка в темряві наближалася до башти. Раптом вони відчули, що колона вже біля пролomu. Тоді вони всі, стоячи навколюшки, просунули крізь отвори в барикаді свої рушниці та мушкети і один з них, Великосердний, що був священик Тюрмо, підвівся і, держачи голу шаблю в правій руці, а розп'яття в лівій, сказав суворим голосом:

— Во ім'я отця, сина і святого духа!

Всі разом випалили з рушниць, і бій почався.

ІХ

ТИТАНИ ПРОТИ ГІГАНТІВ

Це було щось жахне.

Цей рукопашний бій перевершував усяку уяву.

Щоб знайти щось подібне, треба вдатися до трагедій Есхіла* або до старовинної різни феодалів. До тих „атак короткою зброєю“, які тривали до сімнадцятого сторіччя,

коли укріплені місця здобували крізь проломи. Бої були такі трагічні, що старий сержант з провінції Алантехо говорив: „Коли вибух зробив своє діло, нападаючі наближаються, прикриваючись оббитими бляхою дошками й круглими щитами та маючи достатню кількість гранат, і здобувають ретрашементи й барикади, вибиваючи всіх обложених, не лишаючи нікого“.

Місце атаки було жакхливe. Такий пролом у мові знавців цієї справи зветься „пролом під склепінням“, тобто наскрізний вилом у стіні, а не широка розколина аж доверху, Порох діяв як свердел. Вибух міни подівав так сильно, що башта розкололась більше як на сорок футів угору. Але це була тільки тріщина, і діра, крізь яку можна було пройти в нижній зал, нагадувала дужче рану від удару списом, що проколює, а не від удару сокирою, що розвертає.

Це була проколина в боку башти, довгий наскрізний розлом, так ніби колодязь, покладений на землю, змістий внутрішній коридор, що проходив крізь п'ятнадцятиметрову товщу стіни, якийсь безформний циліндр, завалений уламками каміння, де була сила перешкод, виступів. В темряві цього проходу лоб ударявся об граніт, ноги спотикалися об щeбeнь.

Нападаючі мусіли кинутися в чорну пашу безодні з страшними щелепами, що мала стільки зубів-виступів розваленого муру, скільки не має навіть акула. І в цю діру треба було увійти й вийти з неї.

Всередині свистіли кулі, далі стояла барикада. Такі люті бувають тільки сутички саперів у підземних галереях, коли міна натрапляє на контрміну, та ще бій сокирами й ножами під палубою корабля при абордажах. Найжакхливіша річ— бій на дні ями. І страшно вбивати одне одного, маючи стелю над головою.

В той момент, коли влилася перша хвиля нападаючих, вся барикада спалахнула блискавками, і наче грім розітнувся під землею. На грім засади відповів грім нападу. Постріли відповідали на постріли. Над вибухами їх пролунав крик Говена: „Вперед!“ Потім крик Лантенака: „Тримайтеся міцніше!“ Потім крик Імануса: „До мене, земляки!“

Потім забряжчали шаблі, залпи гримотіли безперервно. Факел на стіні невиразно освітлював увесь цей жах. Неможливо було щось розпізнати в цій червонястій чорноті: Хто потрапляв сюди, ставав глухий і сліпий, глухий від гуркоту і сліпий від диму. Убиті й ранені лежали між уламками. Бійці йшли по трупах, наступали на свіжі рани, давили перебиті кістки. Ранені вили від болю, кусали за ноги проходячих. Іноді наставала тиша, жахливіша за весь шум бою. Хапали один одного за горло, чути було важке дихання, скреготіння, хрипи, прокляття. Потім знову починалися вибухи пострілів. Струмок крові витікав з башти крізь пролом, він розливався в траві широкою калюжею, яка диміла в темряві.

Немов сама велетенська башта сходила кров'ю, як поранений велетень.

Дивна річ, але зовні майже не чути було шуму. Ніч була дуже темна, і на рівнині та в лісі навколо атакованої фортеці нависла якась мертва тиша. В середині було пекло, зовні—могила. Люди в завзятій сутичці нищили одні одних, тріщали постріли, лунали зойки, крики люті, рев, виття, і увесь цей гамір гаснув серед товстих стін і склепінь. Шумові бракувало повітря, і до жаху битви додавалася задуха. А поза баштою майже нічого не було чути. Троє малят спали в цей час.

Запеклість зростала. Барикада держалася міцно. Немає нічого гіршого, як брати таку барикаду з вхідним кутом. Нападаючі незмірно переважали числом, але атакованих незмірно підсилювала їх позиція. Атакуюча колона втрачала багато людей. Витягнувшись біля підніжжя башти, вона помалу заглиблювалася у пролом і коротшала як вуж, що влезить у нору.

Говен, необережний, як і всі молоді полководці, був у місці найдужчої сутички, де безперестанно гули кулі. Треба сказати, що він мав певність людини, ні разу ще не пораненої.

Повернувшись, щоб дати якесь розпорядження, він при блиску пострілів побачив біля себе знайоме обличчя.

— Сімурден!—скрикнув він.—Що ви тут робите?

Це був справді Сімурден. Він відповів:

— Я прийшов, щоб бути біля тебе.

— Вас же можуть убити.

— Можуть. Але й тебе теж.

— Я необхідний тут, а ви ні.

— Раз ти тут, треба, щоб і я був тут.

— Ні, вчителю.

— Так, мій хлопче.

І Сімурден лишився біля Говена.

Мертві нагромаджувалися купою на підлозі нижнього залу.

Хоч барикада ще трималася, але кількість мала перемогти. Обложені були за укриттям, а нападники на видноті. Десять штурмуючих падало проти одного оборонця барикади, але їх усе прибувало. Нападаючих більшало, а оборонців меншало.

Дев'ятнадцять оборонців були всі за барикадою, коли почався штурм. Але тепер серед них були мертві й ранені. Битися могло щонайбільше п'ятнадцять. Один із найлютіших бійців, Зимовий Співець, був страшенно понівечений. Це був присадкуватий і кремезний бретонець, маленький і меткий. Йому викололи око і розбили щелепи. Але ходити він ще міг. Вибравшись на сходи, він поплазував угору, сподіваючись спочити й помолитися в кімнаті другого поверху.

Він притулювся спиною до стіни біля бійниці, щоб подихати свіжим повітрям і набратися трохи сили.

Бійня унизу перед барикадою ставала дедалі жахніша, В перерві між двома залпами Сімурден крикнув:

— Обложені! Ради чого маєте ви проливати далі кров? Ви все одно загинете. Зважте, що нас чотири з половиною тисячі проти дев'ятнадцяти, тобто понад дві сотні проти одного. Здайтеся.

— Годі патякати!—відповів маркіз де-Лантенак.

Двадцять куль були відповіддю Сімурденові.

Барикада не підіймалася до склепіння. Це давало змогу обложеним стріляти через неї, але це ж давало змогу нападаючим на неї вибратися.

— Треба вилізти на барикаду!—скрикнув Говен.—Чи є хтось охочий зробити це?

— Я,—сказав сержант Радуб.

Х

РАДУБ

Тут нападаючі здивувалися неймовірно. Радуб увійшов у пролом на чолі штурмуючої колони разом із п'ятьма іншими парижанами, із яких чотири вже загинуло. Крикнувши: „я!“, він не кинувся вперед, а метнувся назад, нахилився, зігнувся, майже між ногами нападаючих добрався до виходу і вийшов. Чи була це втеча? Щоб такий чоловік міг тікати? Що ж це мало значити?

Вибравшись з пролому, Радуб, ще засліплений димом, протер очі, наче щоб прогнати жах та темряву, і при блиску зірок оглянув стіну башти. Він задоволено хитнув головою, немов хотів сказати: „Я не помилився“.

Радуб помітив, що глибока розколина від вибуху міни підіймалася над проломом аж до бійниці другого поверху, де ядро вирвало і погнуло залізні ґрати. Це давало змогу вибратися нагору і пролізти в бійницю.

Але щоб зробити це, людина мусіла мати кошачу спритність. Радуб якраз мав її. Він належав до тої породи людей, яку Піндар називає „легкими атлетами“. Можна бути старим солдатом і молодою людиною. Радуб, що служив ще у французькій гвардії, мав тільки сорок років. Це був геркулес, але геркулес проворний.

Радуб поклав на землю свій мушкетон, скинув портупею, камзол та жилет і лишив собі тільки два пістолети, які він заткнув за пояс, та шаблю, яку він узяв у зуби. Ручки пістолетів витикалися зза пояса.

Звільнившись таким чином від усього зайвого, Радуб, якого проводили очима всі ті люди з колони, що не встигли ще зайти у пролом, став вибиратися по камінню тріщини в мурі, немов східцями. Він був босий, і це йшло йому на користь. Немає нічого чіпкішого, як боса нога. Він чіплявся пальцями за камінні виступи. Він упирався в них

кулаками й колінами. Підійматися було дуже трудно, немов по зубцях пилки. „На щастя,—думав він,—нікого немає в цій кімнаті другого поверху, хто міг би мені перешкодити влізти“.

Йому треба було лізти таким способом щонайменше сорок футів. В міру того, як він підіймався, розколина ставала вужча, ручки пістолетів дедалі дужче заважали йому, а підійматися було дедалі трудніше. Що глибша ставала прірва, то небезпечнішим ставало падіння.

Нарешті він досяг виступу під бійницею. Він розсунув ґрати і зробив досить широкий прохід, щоб можна було пролізти. Сильним рухом він піднявся над виступом, держачись обома руками за ґрати, і намірявся вже лізти всередину, тримаючи шаблю між зубами.

Йому вже лишалося тільки переступити виступ, щоб опинитися в залі.

Але в цей час у бійниці з'явилося чиесь лице.

Радуб несподівано побачив у темряві перед собою щось страшне: залиту кров'ю маску, на якій одне око витекло і щелепа була розбита.

Ця маска, що мала тільки одне око, розглядала його.

І ця маска мала дві руки. Ці дві руки виткнулися з темряви і наблизилися до Радуба. Одна вихопила в нього пістолети зза пояса, друга—шаблю з зубів.

Радуб був обеззброєний. Його коліно ковзало по схилу карнизу, руки були прикуті до ґрат, що ледве могли витримувати його вагу, а під ним була прірва сорок футів глибини.

Це лице і ці руки—це був Зимовий Співець.

Задихаючись від диму, що підіймався знизу, він жадібно дихав біля бійниці. Чисте повітря його відсвіжило, нічна прохолода спинила кровотечу, і він знову набрався трохи сили. Раптом він побачив, що в бійниці виткнулося чиесь тіло. У Радуба не було вибору: він мусів або впасти, або дати себе обеззброїти. Зимовий Співець, страшний і спокійний, відібрав у нього пістолети й шаблю.

Почалася небачена дуель. Поєдинок між беззбройним і раненим.

Здавалося, переможе вмираючий. Одної кулі було досить, щоб скинути Радуба з страшної висоти.

На Радубове щастя, тримаючи два пістолети в одній руці, Зимовий Співець мусів вдатися до шаблі. Він завдав Радубові удар по плечу. Цей удар поранив Радуба і врятував його.

Радуб беззбройний, але при всій силі, не зважав на рану, яка не зачепила кістки, рвонувся вперед, випустив ґрати і вскочив у кімнату.

Тут він опинився віч-на-віч з Зимовим Співцем, що відкинув шаблю і взяв пістолети в обидві руки.

Зимовий Співець, підвівшись на коліна, прицілився в Радуба майже впритул, але його ослабла рука тремтіла, і він не міг відразу вистрелити.

Радуб скористався з цього, щоб розреготатися йому в лице.

— Ти, гідотна мордо, чи ти думаєш злякати мене своєю розчавленою пикою? А добре тобі оздобили вродливе личко!

Зимовий Співець цілився. Радуб продовжував:

— Нічого сказати, добре тебе поколупали наші кулі, чорт бери. Ну, що ж, стріляй уже з свого пістолетика, бідолашний.

Пролунав постріл і куля відтяла Радубові половину вуха. Зимовий Співець підняв другу руку з пістолетом, але Радуб не дав йому часу прицілитися.

— У мене вже на піввуха поменшало,—крикнув він.— Ти мене ранив двічі. Тепер моя черга.

І він кинувся до Зимового Співця, підбив його руку вгору, і куля полетіла в безвість. Потім здавив йому рукою розбиту щелепу.

Зимовий Співець заревів і знепритомнів.

Радуб переступив його і лишив біля бійниці.

— Тепер, коли ти знаєш мій ультиматум,—сказав він,—лежи й не рипайся. Лишайся там, лихий плазуне. Плазуй собі, свояче моїх шкарбанів. Я не маю часу тебе добити. Та ти й сам незабаром здохнеш, і дізнаєшся, що твій кюре патякав тобі дурниці. Рушай на той світ, мужичок!

І він зробив кілька кроків у залі другого поверху.

— Хоч око виколи,—пробурчав він.

Зимовий Співець борсався і ревів у агонії. Радуб обернувся до нього.

— Тихо! Зроби мені таку приємність, замовкни, несвідомий громадянин. Я не втручаюся більше в твої справи. Я гребую тим, щоб тебе добити. Дай же і мені спокій.

І він стурбовано почухав потилицю, все ще розглядаючи Зимового Співця.

— Що ж його робити? Це все добре, але ж я беззбройний. Я мав два пістолети, і ця тварюка їх у мене вкрала! А тут ще дим так і їсть очі!

Він випадково зачепив своє поранене вухо.

— Ага,—сказав він.—Ти добре відтяв мені вухо, але, зрештою, це тільки прикраса, обійдусь і без нього. Ти мені обдряпав також плече, але це пусте. Здихай, землячок, я тобі прощаю.

Він прислухався. Шум у нижньому залі був страшний. Бій став ще лютіший.

— А здорово б'ються. Все ревуть: „хай живе король!“ Вони благородно подихають.

Його ноги спіткнулися об шаблю, що лежала на підлозі. Він її схопив і сказав до Зимового Співця, який уже не ворухився і, можливо, був мертвий.

— Бачиш, лісовик, для тієї справи, яку я хочу робити, шабля мені ні до чого. Я беру її тільки з приязні. Мені потрібні пістолети, чорт би тебе забрав, дикуне! Але що ж його робити? Тепер я й сам тут ні до чого.

Він ступив далі, намагаючись бачити й орієнтуватися. Раптом у півсутіні за колоною посеред кімнати він помітив довгий стіл і на ньому щось неясно блищало. Він помацав. Це були мушкети, пістолети й карабіни, цілий арсенал наготованої зброї, яку лишалося тільки взяти в руки. Це був резерв, приготований обложеними для другої фази штурму.

— Цілий скарб!—скрикнув Радуб.

І він жадібно кинувся до нього.

Тепер він став грізним.

Двері на сходах, що сполучали нижній і верхній поверхи, були широко розчинені якраз з того боку, де стояв стіл із зброєю.

Радуб відкинув свою шаблю, взяв в обидві руки по пістолету і вистрелив з них навмання крізь двері вниз, потім він схопив мушкет і знову вистрелив, потім він схопив мушкетон, набитий великим дробом, і вистрелив ще раз. Цей мушкетон виригнув п'ятнадцять кульок, що здавалися картечю. Потім Радуб крикнув на всю силу своїх легенів: „Хай живе Париж!“

І, схопивши новий мушкетон, ще більший, ніж перший, він спрямував його на вузькі гвинтові сходи і став чекати.

Неможливо описати переполох, що зчинився внизу. Такі несподіванки завжди викликають паніку і паралізують оборону.

Одним із пострілів Радуб убив старшого з братів Гостросписів, другим—Гузара, тобто пана де-Квелена.

— Вони нагорі,—крикнув маркіз.

Цей крик вирішив долю барикади. Її захисники, як зграя сполоханих птахів, кинулися сходами вгору. Маркіз підбадьорював втікаючих.

— Біжіть швидше,—казав він.—Тепер відвага в тому щоб утекти. Підіймаймося на третій поверх. Там ми почнемо знову боронитися.

І останній залишив барикаду.

Ця хоробрість врятувала його.

Радуб, що засів на другому поверсі, держачи палець на спуску мушкетона, підстерігав утікаючих. Перші, що з'явилися на повороті сходів, дістали прямо в лице страшний заряд. Якби маркіз був між ними, він був би мертвий. Доки Радуб схопив нову зброю і повернувся до дверей, вцілілі втікачі встигли пробігти. Маркіз пройшов останнім і поамаліше від інших. Вони думали, що в залі другого поверху повно нападаючих, і не спинилися в ній, поспішаючи до залу третього поверху, до дзеркальної кімнати. Це була кімната з залізними дверима і сірчаним гнотом, це було місце, де вони мали здатися або вмерти.

Говен, не менш, ніж вони, здивований пострілами на

сходах за барикадою, не міг втямити, звідки прийшла допомога, але, не витрачаючи часу, щоб це зрозуміти, скористувався з неї, перескочив разом з своїми людьми через барикаду і погнався за обложеними до другого поверху.

Там він знайшов Радуба.

Радуб віддав честь і сказав:

— Одну хвилиночку, командире. Це я стріляв. Я згадав про Доль і зробив як ви. Я взяв ворога між два вогні.

— Добрий учень,—сказав Говен, усміхаючись.

Коли довго пробути в темряві, очі пристосовуються до неї, як очі нічних птахів. Говен помітив, що Радуб увесь закривавлений.

— Але тебе поранено, товаришу.

— Не звертайте уваги, командире. Що значить—одним вухом більше чи менше? Я дістав також удар шаблею, але це пусте. Коли розбиваєш шибку, завжди подрпаєшся. А потім—це не тільки моя кров.

В залі другого поверху, здобутому Радубом, зробили ніби перепочинок. Принесли ліхтар. Сімурден та Говен радилися. Було над чим, справді, замислитися. Нападаючі не знали справжнього становища обложених, не знали, що в тих закінчилися бойові припаси і майже не було пороху. Третій поверх був останньою їх твердиною. Нападаючі могли думати, що під сходи підкладено міну.

Чого вони були певні, так це що ворог не може втекти. Ті, що лишилися ще живі, були немов під замком. Лантенак потрапив у пастку.

Мавши таку певність, можна було собі дозволити пошукати деякий час кращого способу нападу. Вони мали вже досить убитих. Треба було постаратися втратити далі якомога менше.

Риск цієї вирішної атаки був великий. Можна було сподіватися, що їх зустрінуть лютим вогнем.

Бій на час припинився. Нападаючі, захопивши нижній і другий поверхи, ждали команди начальника, щоб продовжувати штурм. Говен та Сімурден радилися. Радуб мовчки слухав їхню розмову.

Він знову виструнчився і, віддаючи честь, нерішуче сказав:

— Командире?

— Що таке, Радуб?

— Я маю право на маленьку нагороду?

— Розуміється. Преси все, що ти хочеш.

— Я прошу, щоб мене послали першого.

Йому не можна було відмовити. А втім, він зробив би це й без дозволу.

XI

ПРИРЕЧЕНІ

Доки на другому поверсі радилися, на третьому поверсі споруджували барикаду. Успіх викликає лютість, безнадія—шаленість. Два поверхи мали зійтися в несамопитім бою. У можливості перемогти є щось п'янке. Це була б одна з найдужчих людських сил, якби не існувало відчаю.

Відчай панував угорі.

Відчай спокійний, холодний, зловісний.

Прибувши до цього залу, після якого для них уже нічого не лишалося, обложені насамперед подбали загородити вхід. Замикати двері було ні до чого, краще було загородити сходи. В таких випадках перешкода, через яку можна бачити й стріляти, далеко краща, ніж замкнені двері.

Факел, який Іманус увіткнув у підфакельник і запалив біля сірчаного гніота, освітлював кімнату.

В кутку залу обложені знайшли важку й велику дубову скриню. В такі скрині складали одяг, доки не з'явилися комоди з висувними шухлядами.

Вони витягли цю скриню і поставили її сторч у дверях. Поверх неї ледве могла пролізти людина, їм це було дуже зручно, щоб бити нападників поодиноці. Тільки навряд чи вони зважилися б на такий ризик.

Загородивши вхід, обложені мали змогу передихнути.

Вони підраховували свої сили.

З дев'ятнадцяти лишилося тільки сім, між ними й Іманус. Крім Імануса та маркіза, всі були ранені.

Проте, п'ятеро ранених почували себе бадьоро, бо в запалі бою кожна нестертельна рана не заважає рухатися

й битися. Ранені були Шатене, прозваний Робі, Гінуазо, Гуанар Золота Гілка, Паросток Кохання і Великосердний. Всі інші були мертві.

Вони не мали більше припасів. Патронташі були порожні. Вони порохували патрони. Скільки вони мали на всіх пострілів? Чотири.

Надходив момент, коли їм лишалося тільки вмерти. Вони немов стояли на краю провалля, зяючого і страшного. Здавалося, неможливо було не впасти в нього.

Тим часом наступ почався знову. Але помалу і тим певніше. Чулися удари прикладами—нападаючі випробовували кожний східець.

Не було ніякого способу врятуватися. Через бібліотеку? Але на плато стояло наготові шість гармат, біля яких каноніри тримали запалені гноти. Через кімнати вищого поверху? Ради чого? Щоб потрапити на верх башти, звідки можна було хіба кинутися вниз сторч головою.

Ці сім, які вцілили з усієї епічної банди, бачили, що вони невимовно замкнуті між цими товстими мурами, які охороняли їх і які їх видавали. Їх ще не схопили, проте вони були вже полоненими.

Маркіз промовив голосно:

— Все кінчається, друзі.

І, помовчавши трохи, додав:

— Великосердний знову має стати абатом Тюрмо.

Всі опустилися навколюшки з чотками в руках. Стук прикладів об сходи наближався.

Великосердний, увесь закривавлений, бо куля обдряпала йому череп, підняв у правій руці своє розпяття. Маркіз, невіруючий у глибині душі, теж поставив одне коліно на землю.

— Нехай кожен,—сказав Великосердний,—сповідає голосно свої гріхи. Монсеньйор, починайте.

Маркіз відповів:

— Я убивав.

— Я убивав,—сказав Гуанар.

— Я убивав,—сказав Гінуазо.

— Я убивав,—сказав Паросток Кохання.

— Я убивав,—сказав Шатене.

— Я убивав,—сказав Іманус.

Великосердний промовив:

— В ім'я пресвятої трійці я прощаю вам ваші гріхи.
Хай відійдуть ваші душі в мирі.

— Амінь,—відповіли всі.

Маркіз підвівся.

— Тепер,—сказав він,—будемо вмирати.

— І вбивати,—додав Іманус.

Удари прикладами посипалися на скриню, що загороджувала двері.

— Думайте про бога,—сказав священник.—Земля не існує для вас більше.

— Так,—озвався маркіз.—Ми в могилі.

Всі нахилили голови і почали хреститися. Тільки маркіз та священник стояли. Очі всіх дивилися в землю, священник молився, селяни молилися. Маркіз думав. Скриня, по якій ударили неначе молотом, дзвеніла похоронним дзвоном.

В цей момент жвавий і сильний голос, що прозвучав раптом за ними, крикнув:

— Я ж вам казав, монсеньйор.

Всі голови здивовано повернулися.

У мурі відкрилася діра.

Один камінь, добре припасований до інших, але незацементований, мав скоби вгорі й унизу і повернувся круг самого себе, як турнікет, відкриваючи отвір у стіні. Камінь повертався круг своєї осі і лишав два проходи, ліворуч і праворуч, обидва вузькі, але пройти людині крізь них було можна. За цими несподіваними дверима видно було перші приступки гвинтових сходів. Людське обличчя з'явилося в цих дверях.

Маркіз упізнав Гальмало.

ХІІ

РЯТІВНИК

— Це ти, Гальмало?

— Я, монсеньйор. Тепер ви добре бачите, що камені, які обертаються, існують, і що звідси можна вийти. Я при-

був вчасно, але поспішайте. Через десять хвилин ви будете в гущавині лісу.

— Велик бог,—сказав священик.

— Рятуйтеся, монсеньйор,—скрикнули всі.

— Спершу ви всі,—сказав маркіз.

— Ви перший, монсеньйор,—сказав абат Тюρμο.

— Я останній.

І маркіз додав суворим голосом:

— Боротьба великодушностей ні до чого. Ми не маємо часу на ніжності. Ви всі ранені. Я вам наказую жити і рятуватися. Швидше скористуйтеся цим виходом. Дякую, Гальмало.

— Пане маркіз,—сказав абат Тюρμο.—Ми повинні будемо розлучитися?

— Унизу? Розуміється. Втікати можна тільки поодинці.

— А монсеньйор призначить нам побачення?

— Так. На галявині в лісі. Біля каменя Говенів. Ви знаєте місцевість?

— Знаємо всі.

— Я там буду завтра опівдні. Всі, хто може ходити, хай прийдуть туди.

— Ми всі там будемо.

— І ми знову почнемо війну,—сказав маркіз.

Тим часом Гальмало, натискуючи на обертний камінь, хотів перевірити, чи можна його повернути знову. Це йому не вдавалося. Закрити вхід не було змоги.

— Монсеньйор,—сказав він,—поспішаймо, камінь не рухається. Я зміг відкрити прохід, але я не можу його закрити.

Камінь справді наче примерз до свого шарніра. Зрушити його не було ніякої можливості.

— Монсеньйор,—сказав Гальмало,—я сподівався закрити прохід для синіх, і, зайшовши сюди, вони б нікого не знайшли і нічого б не зрозуміли. Вони подумали б, що ви розтанули, як дим. Але от камінь, що не хоче повертатися. Ворог знайде прохід відкритим і зможе кинутися переслідувати. Тож не втрачаймо і хвилини. Швидше всі на сходи.

Іманус поклав руку Гальмало на плече.

— Товаришу, скільки часу треба, щоб пройти звідси до безпечного місця в лісі?

— Ніхто не поранений серйозно?—спитав Гальмало.

Йому відповіли:

— Ніхто.

— Ну, тоді досить чверть години.

— Отже, якщо вороги не зайдуть сюди раніше, як за чверть години, то...

— Вони можуть гнатися за нами скільки хочуть і не наженуть.

— Але,—сказав маркіз,—вони будуть через п'ять хвилин, бо ця стара скриня не затримає їх довго. Кілька ударів прикладом розіб'ють її на тріски. Чверть години! Хто затримає їх на чверть години?

— Я,—сказав Іманус.

— Ти, Гуж-ле-Брюан?

— Я, монсеньйор. Слухайте. Із нас семи п'ять ранених. Я не маю й подряпини.

— І я теж,—сказав маркіз.

— Ви вождь, монсеньйор. А я солдат. Вождь і солдат—це не однаково.

— Я це знаю, ми маємо різний обов'язок.

— Ні, монсеньйор, і я і ви ми маємо той самий обов'язок—врятувати вас.

Іманус повернувся до товаришів.

— Товариші, треба затримати ворога якомога довше і не дати йому змоги переслідувати. Слухайте. Я не втратив жодної краплини крові і зберіг всю свою силу. Я зможу довше протриматися, ніж хто інший. Ідьте і залишіть мені вашу зброю. Я добре нею скористуюся. Я обіцяю затримати ворога на добрі півгодини. Скільки в нас заряджених пістолетів?

— Чотири.

— Покладіть їх на підлогу.

Вони зробили те, що він хотів.

— Це добре. Я лишаюся. Вони знайдуть з ким говорити. А тепер швидше виходьте.

У таких становищах не до подяк. Вони ледве мали час, щоб потиснути йому руку.

— До скорого побачення,—сказав йому маркіз.

— Ні, монсеньйор. Я сподіваюся, що ні. Не до побачення. Бо я хочу вмерти.

Всі спустилися один по одному на сходи, ранені найперше. Тим часом як вони спускалися, маркіз вийняв із своєї кишенькової записної книжки олівець і написав кілька слів на камені, що не міг більше повертатися і лишав відкритим потайний прохід.

— Ідіть, монсеньйор, лишилися тільки ви,—сказав Гальмало.

І почав сам спускатися.

Маркіз рушив за ним.

Іманус лишився сам.

XIII

КАТ

Чотири пістолети лежали на плитах, бо в цьому залі не було підлоги. Іманус взяв два, по одному в кожну руку.

Він наблизився збоку до виходу на сходи, які загороджувала скриня.

Нападаючі певно боялися якоїсь несподіванки, одного з тих фінальних вибухів, що знищують переможців разом з переможеними. Наскільки перша атака була навальна, настільки друга була повільна й обережна. Вони не могли, а можливо й не хотіли остаточно розбити скриню. Вони тільки пробили її прикладами та проткнули кришку багнетами і крізь пробоїни намагалися заглянути в кімнату.

Світло від ліхтарів, якими вони освітлювали сходи, проходило крізь ці діри.

Іманус помітив в одній з цих дір чийсь очі, що заглядали всередину. Він просунув у цю діру дуло одного з пістолетів і вистрелив. Іманус з радістю почув страшний крик. Куля пробила око й пройшла крізь голову, і солдат, що заглядав у кімнату, упав навзник на сходи.

Нападаючі пробили з боків скрині унизу два досить

широкі отвори, що стали ніби двома бійницями. Іманус скористувався одним із них, просунув у нього руку і навмання вистрелив удруге в купу нападаючих. Куля, певно, пішла рикошетом, бо почулося кілька криків, так наче двоє або троє були вбиті чи поранені. На сходах зчинилася велика колотнеча, почувся тупіт утікаючих.

Іманус відкинув два використані пістолети і взяв два останні. Потім, тримаючи по пістолету в кожній руці, він виглянув крізь одну з дір.

Він відзначив, що перші постріли вплинули як слід.

Нападаючі звільнили сходи. Кілька вмираючих корчилися на східцях. До повороту сходів видно було тільки три чи чотири приступки.

Іманус чекав, прислухаючись.

— Певний час уже виграно,—подумав він.

Раптом він побачив чоловіка, що ліз на животі угору, і водночас трохи нижче голову солдата, що з'явилася за стовпом на сходах. Іманус прицілився в цю голову і вистрелив. Почувся крик, солдат упав, а Іманус взяв з лівої руки в праву останній заряджений пістолет.

В цей момент він відчув жахний біль, і тепер йому довелося страшенно крикнути. Шабля розпорола йому живіт. Рука чоловіка, що ліз на животі вгору, просунулася у нижній отвір скрині і ця рука проколола йому живіт.

Рана була страшна. Живіт був розпоротий увесь.

Іманус не впав. Заскреготавши зубами, він сказав:

— Добре.

Потім, хитаючись, дотягся до факела, що горів обіч залізних дверей, поклав пістолет на землю, витяг факел і, підтримуючи лівою рукою вилізаючі кишки, він правою рукою підніс факел до сірчаного гноту.

Гніт зайнявся. Іманус кинув факел, що горів на підлозі, схопив свій пістолет і, впавши на плити, ще підвівся на лікті і рештою свого дихання став роздмухувати вогонь.

Полум'я побігло по гноту, пройшло за залізні двері і досягло мостового замку.

Бачивши, що його гидотний замір удався, можливо, більше задоволений з свого злочину, ніж з своєї відваги, цей чоловік, що міг бути героєм і був тільки вбивцею, усміхався вмираючи.

— Вони пам'ятатимуть про мене,—пробурчав він.—На їхніх малятах я мщуся за нашого короля, що нудьгує в Тамплі.

XIV

ІМАНУС ТЕЖ ВІДХОДИТЬ

В цей момент почувся великий тріск, скриня з силою була перекинута і відкрила прохід для чоловіка, що вскочив у залу з шаблею в руці.

— Це я, Радуб. Мені набридло чекати. Я рискнув зайти

Хай мене вб'ють. Все одно, комусь я розпоров живіт. Тепер я хочу атакувати вас усіх. Чи йде хто за мною чи ні, однаково. Скільки вас тут?

Радуб справді був сам.

Після бійні, яку вчинив Іманус на сходах, Говен, боячись якоїсь замаскованої міни, відкликав своїх людей і радився з Сімурденом.

Радуб, держачи шаблю в руці і стараючись роздивитися в цій темряві, яку ледве освітлював факел, повторив своє запитання:

— Я сам. Я сам-один. Скільки вас тут?

Не почувши відповіді, він рушив далі. Факел, перед тим як погаснути, яскраво спалахнув і освітив увесь зал.

Радуб побачив дзеркальце на стіні, підійшов до нього, поглянув на своє закривавлене обличчя й поранене вухо і сказав:

— Здорово розписали.

Потім він повернувся, здивовано бачачи порожній зал.

— Немає нікого!—скрикнув він.—Нікогісінько.

Він помітив повернутий камінь, отвір і сходи.

— А, розумію. Вони втекли. Заходьте, товариші, заходьте. Їх тут нема. Втекли. Намазали салом п'яти, дали драла. Ця клята стара башта має таємні проходи. Ось діра, крізь яку вони пролізли, каналії. Як тут покладеш край Піттові та Кобургові, коли тут такі штучки? Сам чорт прийшов їм на допомогу! Немає нікого!

Пролунав постріл з пістолета, куля зачепила його лікоть і вдарилася об мур.

— Але ні! Хтось є. Хто це послав мені такий ніжний привіт?

— Я,—відповів хрипкий голос.

Радуб придивився і побачив у півтемряві якусь постать. Це був Іманус.

— А!—крикнув Радуб.—Я маю одного. Інші втекли, але ти, голубчику, не втечеш.

— Ти так гадаєш?—відповів Іманус.

Радуб зробив один крок і спинився.

— Слухай, чоловіче, що лежиш на землі, хто ти такий?

— Я той, що лежить на землі, і сміється з тих, які стоять.

— Що то в тебе в правій руці?

— Пістолет.

— А в лівій?

— Мої кишки.

— Я беру тебе в полон.

— Спробуй.

І Іманус, дихнувши останнім своїм подихом на сірчаний гніт, сконав.

Через кілька хвилин Говен та Сімурден і всі інші були в залі. Всі побачили отвір у стіні. Обшукали всі закутки. Обдивилися сходи: вони виводили в яр. Сумніву не було, обложені втекли через цей прохід. Підняли Імануса. Він був мертвий. Говен з ліхтарем у руці оглядав камінь, що відкрив прохід обложеним. Йому говорили колись про цей обертний камінь, але він теж вважав це за казку. Пильно розглядаючи камінь, він помітив щось написане олівцем. Присвітивши ліхтарем, він прочитав:

„До побачення, пане віконт.

Лантенак“.

До нього підійшов Гешан. Погоня була, безумовно, марна, бо часу минуло чимало, за втікачів був увесь край, кущі яр, зарості, жителі. Вони, безумовно, були вже досить далеко. Не було ніякого способу їх затримати. І весь Фужерський ліс являв собою суцільну схованку. Що робити? Все мало початися знову. Говен та Гешан ділилися своїм розчаруванням і своїми планами.

Сімурден, серйозний і замислений, слухав їх, не кажучи й слова.

— До речі, Гешан,—питав Говен,—а де драбина?

— Вона не прибула, командир.

— Алеж ви бачили віз, який охороняли жандарми.

Гешан відповів:

— На ній була не драбина.

— А що ж було на ній?

— Гільйотина,—сказав Сімурден.

НЕ СЛІД КЛАСТИ В ОДНУ КИШЕНЮ ГОДИННИК І КЛЮЧ

Маркіз де-Лантенак був не так далеко, як вони гадали. Він був недалеко і проте в цілковитій безпеці.

Він ішов слідом за Гальмало.

Сходи, якими вони з Гальмало спускалися слідом за іншими втікачами, кінчалися в яру під арками мосту вузьким склепінчастим проходом. Цей прохід виводив до глибокої природної розколини в ґрунті, що починалася в яру і кінчалася в лісі. Ця розколина так густо заросла кущами, що була зовсім невидима. Неможливо було впіймати в ній людину. Втікач, добравшись до цієї розколини, міг тільки повзти в ній як вуж. Вхід до таємного проходу на сходи так заріс терном, що будівники цього підземного проходу визнали за непотрібне прикривати його ще якимось.

Маркізові лишалося тільки вийти. Йому не було потреби переодягатися. Від часу, коли він прибув до Бретані, він не скидав селянського одягу, почувавши себе в ньому ще більшим паном.

Він тільки зняв свою шпагу разом з перев'яззю, на якій вона висіла.

Коли Гальмало та маркіз вийшли з проходу в щілину, п'ять інших втікачів, Гінуазо, Гуанар Золота Гілка, Паросток Кохання, Шатене та абат Тюрмо, були вже десь далі.

— А вони не барилися з утечею,—сказав Гальмало.

— Зроби так як вони,—сказав маркіз.

— Монсенйор хоче, щоб я його залишив?

— Безперечно. Я ж тобі вже сказав. Найкраще тікати самому. Там, де пройде один, не пройде двоє. Вкупі ми привертаємо увагу. Через тебе мене можуть упіймати, через мене тебе.

— Монсенйор знає цей край?

— Так.

— Монсенйор призначив побачення біля каменя Говенів?

— Завтра, опівдні.

— Я буду там. Ми будемо.

Гальмало заговорив про інше.

— Ах, монсеньйор, коли я подумаю, що ми були з вами у чистому морі, були самі, і я хотів вас убити, не знаючи, що ви—мій сеньйор, а ви могли мені про це сказати і не сказали. Яка ви людина, монсеньйор!

Маркіз сказав замість відповіді:

— Англія. Немає іншого виходу. Треба, щоб англійці через два тижні були у Франції.

— Я повинен ще дати звіт, монсеньйор. Я виконав усі доручення.

— Ми говоритимемо про це завтра.

— Хай буде завтра, монсеньйор.

— До речі, ти не голодний?

— Можливо, монсеньйор. Я так поспішав, що не мав змоги сьогодні поїсти.

Маркіз витяг з кишені плитку шоколаду, переломив її надвоє, одну половину віддав Гальмало, а другу став їсти сам.

— Монсеньйор,—сказав Гальмало,—праворуч од вас яр, а ліворуч ліс.

— Гаразд. Залиш мене, іди.

Гальмало послухався. Він зник у темряві. Чулося шелестіння розсовуваних кущів, дедалі тихіше. Через кілька секунд трудно було знайти його слід. Цей Гай, поритий ярами, вкритий непрохідними лісами, є добрий помічник втікачів. В ньому людина зникає умить. Ця можливість швидкого розпорошення і спиняла наші армії перед Вандеею, перед цими бійцями, що так загрозливо зникали.

Маркіз деякий час стояв нерухомо. Він був з тих людей, які стараються нічого не почувати. Але й він не міг подати хвилювання від того, що дихав вільним повітрям після запаху крові, після страшної різанини. Почувати себе цілком врятованим після того, як почував цілком загинулим! Після могили, яку бачив так близько, відчувати себе в цілковитій безпеці! Вирватися від смерті і повернутися до життя. Все це потрясло навіть таку людину, як Лантенак. Хоч він був уже в подібному становищі, проте навіть ця загартована душа втратила на хвилину рівновагу. Він признавався сам

собі, що був задоволений. Але він швидко подавив у собі цей порух, майже подібний до радості.

Він витяг свій годинник і натиснув пружину. Котра була година?

На його превелике здивовання, пробило тільки десять. Людину, яка пережила таку пригоду, коли все ставиться на карту, завжди дивує, що ці хвилини, такі повні переживаннями, не довші за інші. Попереджуючий постріл з гармати був зроблений перед заходом сонця, а атакуюча колона підступила до пролому через півгодини після того, між сьомою і восьмою годинами вечора, коли заходила ніч. Отже, колосальний бій, почавшись о восьмій годині, закінчився о десятій. Вся ця епопея тривала тільки сто двадцять хвилин. Іноді катастрофи дорівнюють швидкістю блискавці. Події можуть відбуватися за дивовижно короткий час.

Та, як подумати гаразд, то слід було дивуватися саме з іншого: як могла така маленька жменька бійців триматися стільки часу проти такої великої кількості? Отже, бій не був короткий, не скінчився враз, ця битва дев'ятнадцяти проти чотирьох тисяч тривала досить довго.

А втім, уже був час і йому йти. Гальмало відійшов уже далеко, і не було ніякої потреби для маркіза лишатися тут далі. Він поклав годинник у кишеню. Але вже в іншу кишеню бо помітив, що годинник лежав раніше в одній кишені з великим ключем від залізних дверей, який приніс йому Іманус після огляду замку, і скло годинника легко могло роздавитися. Він намірявся теж іти до лісу. Коли він повертав ліворуч, йому здалося, що якийсь неясний промінь упав на нього.

Він повернувся і крізь кущі, які тепер виразно виступали на червоному фоні неба і видні були до останнього листочка, побачив у ярку яскраву заграву. Лише кілька кроків віддаляло його від ярка. Він рушив було туди, але потім схаменився—при цьому світлі його легко могли помітити. Хіба не все одно йому, що це за світло? І він пішов у тому напрямі, який вказав йому Гальмало.

Раптом маркіз, закритий і схований терновими кущами, почув над головою страшний крик. Цей крик, здавалося, виходив з краю плато, якраз над ярком. Маркіз підняв очі і спинився.

КНИГА П'ЯТА

IN DAEMONE DEUS¹

I

ЗНАЙДЕНІ, АЛЕ ВТРАЧЕНІ

В той момент, коли Мішель Флешар помітила башту, червону від заходячого сонця, вона була від неї далі, ніж на льє. І вона, що ледве мала сили зробити один крок, не

¹ В демоні бог.

злякалася цієї віддалі. Жінки тендітні, але матері дужі. Вона рушила далі.

Сонце зайшло. Спустилися сутінки, потім настала глибока темрява. Ідучи безперестанку, вона чула здалеку, як на невидимій дзвіниці вибило восьму, потім дев'яту годину. Це, певно, була дзвіниця в Паріньє. Час від часу вона спинялася, щоб прислухатися до глухого гуркоту, що, можливо, був тільки невиразним гудінням ночі.

Вона йшла прямо перед собою, скривавленими ногами ламаючи гілки терну, наступаючи на гострі колючки. Вона простувала на слабеньке світло, що блищало з далекої вежі, наче оповиваючи її таємничим сяйвом. Це світло ставало яскравішим, коли гуркотіння дужчало, потім воно зникало.

Широке плато, по якому йшла Мішель Флешар, геть усе було вкрите тільки травою, терном та вереском, не було на ньому жодного дімка, жодного високого дерева. Воно увесь час невідчутно підвищувалося, і, доки сягало око, його пряма суха лінія упиралася в осяяний зорями горизонт, зливаючись з ним. Її сили підтримувало тільки те, що вона увесь час мала башту перед очима.

Башта помалу більшала, вищала.

Глухі вибухи і бліді відсвіти з'являлися з перервами. Вони затихали й гасли, потім сяяли і вибухали знову, задаючи змученій і нещасній матері болісну загадку.

Раптом вони припинилися. Все затихло й погасло, і світло, і шум. Настала цілковита тиша, немов могильний спокій.

Це було якраз у той момент, коли Мішель Флешар підійшла до краю плато.

Вона помітила внизу яр, дно якого зникало в густій темряві ночі. На деякій віддалі на вершині плато була мішанина коліс, насипів і амбразур—перед нею була республіканська батарея, неясно освітлювана запаленими гнотами, а по другий бік величезна будівля, що здавалася спорудженою з ще чорнішої темряви, ніж та, що оточувала її.

Ця будівля складалася з моста, арки якого заглиблювалися в яр, і з якоїсь подоби замку, що зводився на мосту. І замок і міст упиралися в темну круглу башту, до якої мати йшла так здалеку.

У віконцях башти миготіло світло, і, судячи з гомону голосів, який чувся з неї, там було повно людей, частина з яких піднялася аж на вершину башти.

Біля батареї був цілий табір. Мішель Флешар бачила вартових, а вони не бачили її в темряві між кущами.

Вона підійшла до самого краю плато, так близько до мосту, що, здавалося, до нього можна було доторкнутися рукою. Її відділяв від нього тільки ярк. Вона розрізняла в темряві три поверхи мостового замку.

Вона сама не знала, скільки часу стояла тут, бо почуття часу стерлося з її розуму, заціпеніло перед цим зяючим ярком і цією темною будівлею. Що це було? Що там діялося? Чи був це Тург? Їй паморочилося в голові, вона запитувала себе, як вона тут опинилася.

Вона дивилася, вона слухала. Раптом вона перестала будьщо бачити.

Завіса з диму оповила все, на що вона дивилася. Їй защемило від диму в очах, та не встигла вона зажмуритися, як повікі її стали червоні, мов засвітилися. Вона розплющила очі.

Вже не ніч була перед нею, а ясний день. Але день зловісний, страшний—день, утворений огнем. Вона бачила перед своїми очима початок пожежі.

Дим з чорного став багряним, і велике полум'я буяло в ньому. Це полум'я спалахувало, потім зникало, ясно звиваючись, немов гадюка.

Це полум'я виходило, наче із якоїсь пащі, з широкого вікна. Це вікно, заграбоване залізними прутами, що вже розпеклися до червоного жару, було на другому поверсі мостового замку. На всій будівлі видно було тільки це вікно. Дим оповивав усе, і плато теж, і виднівся тільки край ярка на багрянотому фоні.

Мішель Флешар дивилася здивовано. Дим як хмара, а хмара як сон. Вона не втямлювала, що вона бачила. Чи їй тікати, чи їй лишатися? Вона почувала себе майже поза дійсністю.

Порив вітру розірвав завісу диму, і вона побачила всю цю трагічну Бастілію—башту, міст, замок. Все це було слі-

пуче, страшне в чарівній позолоті пожежі, що оповивала будівлю зверху донизу. Мішель Флешар могла все це бачити у зловісній ясності.

Нижній поверх мостового замку увесь палав.

Над ним виднілося ще два поверхи, докищо незацеплені вогнем, але вони стояли наче в клумбі з полум'я. З краю плато, де була Мішель Флешар, крізь звої диму й полум'я можна було заглянути всередину. Всі вікна були відчинені.

Крізь дуже великі вікна другого поверху Мішель Флешар помітила уздовж стін великі засклені шафи, повні книг, а біля одного вікна на підлозі у півсутіні маленьку неясну групу, щось ніби гніздо або виводок, що немов ворушилося якусь мить.

Вона розглядала цю групу.

Що це могло бути?

На такій віддалі ця група здавалася їй живою. Її мучила пропасниця, вона нічого не їла від самого ранку, вона йшла без спочинку, вона була зморена й виснажена і відчувала, що починає ніби марити, і боролася з цим інстинктивно. Проте її очі все пильніше й пильніше вдивлялися в цю невиразну купку, можливо, неживу, з вигляду нерухому, яка виднілася на підлозі цього залу, що був над пожежею.

Раптом огонь, немов він мав свідому волю, видовжився і кинувся на сухий плющ, що вкривав майже увесь той фасад, на який дивилася Мішель Флешар. Огонь мов тільки тепер помітив ці сухі гілки, які враз спалахнули. Вогонь побіг ними вгору, немов по сірчаному гноту. В одну мить полум'я охопило другий поверх, освітивши його середину. В ясному блиску на мить вирізнилися три малі істоти, що спали вкупі.

Це була чудесна група,—руки й ноги сплелися, повіки були сплюснені, біляві голівки усміхалися.

Мати впізнала своїх дітей.

І в неї вирвався страшний крик.

Таким криком безмежної туги може кричати тільки мати. Немає нічого лютішого і нічого зворушливішого. Коли такий крик виривається у матері, здається, що це кричить вовчиця. Коли так кричить вовчиця, здається, що це крик жінки.

Цей крик Мішелі Флешар був виттям. „Гекуба¹ завилала“, — казав Гомер.

Це був той крик, який почув маркіз де-Лантенак.

І почувши його, спинився.

Маркіз був між виходом з потайного ходу, що ним його вивів Гальмало, і ярком. Крізь кущі, які спліталися над його головою, він бачив міст у полум'ї і весь Тург, укритий червоними відблисками. Розсунувши дві гілки, він при світлі пожежі помітив над своєю головою з другого боку край плато, якраз проти горящого замку, несамовиту й жалюгідну постать жінки, що схилилася над ярком.

Ця постать це вже не була Мішель Флешар, це була Горгона.² Нещасні у розпачі стають страшні. Селянка перетворилася в евменіду.³ Ця проста, темна, несвідома, груба селянка дійшла раптом до епічних розмірів відчаю. Велике горе колосально розширяє душі. Ця мати—це було вже материнство. Те, що вміщає в собі все людське, стає надлюдським. Вона стояла там, край яру, перед цим бушуванням вогню, перед цим злочином, наче якась моторошна сила. Вона кричала як тварина, а на вигляд була як богиня. Це лице, що кидало прокльони, здавалося вогненною маскою гніву. Не було нічого величнішого за блиск її очей, сповнених сліз. Її погляд метав на пожежу громи.

Маркіз слухав. Все це падало на його голову. Чулися незв'язні зойки замість слів, але вони рвали душу.

— А! господи! Діти мої! Це ж мої діти! Рятуйте! Гасіть! Поможіть! Алеж ви розбійники! Чи є хтось тут? Алеж мої діти згорять! А, он Жоржетта! Мої діти, Гро-Ален, Рене-Жан! Та що ж це робиться? Хто кинув туди моїх дітей? Вони сплять. Я божеволію! Це щось неможливе. Рятуйте!

¹ Гекуба—за одним із старогрецьких міфів, мати, молодшого сина якої вбив король Полімедр. Вчинивши над ним криваву помсту, Гекуба обернулася в собаку і стрибнула в море.

² Горгони—в старогрецькій міфології три сестри-страховища, бачивши яких люди кам'яніли.

³ Евменіди—казкові богині помсти. В старогрецькій міфології їх змальовували із зміями на голові, з бичем в одній руці і з світильником у другій.

Тим часом велика метушня зчинилася в Тургу і на плато. Увесь табір збігся до огню. Обложники після картечі мали тепер справу з пожежею. Говен, Сімурден, Гешан давали розпорядження. Що робити? У пересохлому струмку можна було набрати хіба кілька відер води. Розгублення й жах зростали. Увесь край плато був укритий зляканими обличчями, які невідривно дивилися на пожежу.

Це справді була страшна річ.

Дивитися і не мати змоги нічого зробити!

Полум'я по сухому плющу перекинулося на верхній поверх. Там було горище, повне соломи, і воно враз спалахнуло. Огонь танцював. Радість огню—зловісна й страшна річ. Здавалося, що чиесь злочинне дихання роздмухує вогонь. Так немов жахливий Іманус геть увесь перетворився у страшний вихор, немов це його потворна душа стала пожежею. Поверх, де містилася бібліотека, ще не був охоплений полум'ям, висота його стелі і товщина його мурів відсувала на якийсь час момент, коли він спалахне, але ця фатальна хвилина наближалася. Пожежа лизала його знизу і гладила зверху. Його торкалися страшні поцілунки смерті. Внизу був киплячий льох, вгорі—палаюче склепіння. Пролотиться стеля, і його засипле червоним жаром. Провалиться підлога, і все впаде в киплячий казан. Рене-Жан, Гро-Ален та Жоржетта ще не прокинулися. Вони спали глибоким і чистим дитячим сном. І крізь заслону полум'я та диму, що то закривала, то відкривала вікна, їх видно було в цьому вогненному гроті, в цьому метеоричному світі. Вони лежали спокійні, граціозні, нерухомі, немов трое дітей-Ісусів довірливо спали в пеклі. Тигр заплакав би, бачачи ці троянди в страшному вогнищі, ці колиски в могилі.

Тим часом мати ламала руки.

— Горить! Чи ви глухі, що не біжите на допомогу? Там же згорять мої діти! Людоньки, рятуйте! Я йшла сюди дні і ночі, і от що я знайшла. Рятуйте, допоможіть! Це ж ангелята, ви бачите, це ж ангелята! Що вони зробили, ці невинні душі? Мене розстріляли, а їх палять! Що ми зробили такого? Рятуйте, допоможіть, врятуйте моїх дітей! Чи ви чуєте мене? І собаку б пожаліли, і до собаки мають жа-

лість! Мої діти, діти мої! Вони сплять. А, Жоржетта! Я бачу її маленький живіт. Рене-Жан! Гро-Ален! Це ж так їх звати. Ви ж добре бачите, що я їхня мати. Та що ж це твориться тут? День і ніч я йшла. І сьогодні ранком я говорила з однією жінкою. Допоможіть, допоможіть! Рятуйте! Та ви ж страховища, а не люди. Це ж жах страшний. Старшому тільки п'ятий рік, а маленький тільки два. Я бачу їхні маленькі голі ніжки. Вони сплять, свята пречисто! Рука неба мені їх повертала, і рука пекла забирає їх. Тільки сказати, скільки я пройшла! Я ж годувала моїх дітей молоком. Я вважала за таке нещастя, що не могла їх знайти! Майте ж жалість до мене! Я хочу мати своїх дітей, мені потрібні мої діти! І це правда, що вони там у огні! Погляньте на мої бідні ноги, які вони скривавлені. Допоможіть! Хіба ж це можливо, щоб були на землі люди, які залишать бідолашних малюків отак померти. Допоможіть! Та це ж вбивство! Хіба може бути ще щось подібне. Ах розбійники! Що це за страшний дім? У мене вкрали їх, щоб убити! Боже милосердний, я хочу своїх дітей. О, я не знаю, що я зроблю! Я не хочу, щоб вони померли. Допоможіть, допоможіть, допоможіть! О, коли вони так умруть, я вб'ю самого бога!

Водночас із страшними благаннями матері на плато і в ярку лунали голоси:

— Драбину!

— Нема драбини.

— Води!

— Нема води.

— Там угорі, в башті, на другому поверсі, є двері.

— Вони залізні.

— Вибийте їх.

— Неможливо.

А мати з подвоєною силою кидала свої розпачливі заклики:

— Та гасіть же! Поможіть! Поспішайте ж! Або вбийте мене! Мої діти, о, мої діти! Вирвіть їх з вогню або киньте й мене туди.

В перервах між цими зойками чулося спокійне потріскування пожежі.

Маркіз помацав кишеню і витяг з неї ключ від залізних дверей. Потім, нахилившись, він увійшов під склепіння і повернувся в прохід, крізь який він рятувався.

II

ВІД КАМ'ЯНИХ ДВЕРЕЙ ДО ДВЕРЕЙ ЗАЛІЗНИХ

Вся армія була в нестямі через неможливість урятувати дітей. Чотири тисячі людей не могли допомогти трьом дітям. Таке було становище.

Драбини, дійсно, не було. Послану з Жавене драбину не привезли. А пожежа розливалася, як розверстий кратер. Смішно було б думати залити її водою з напіввисхлого струмка. Це було б все одно, що вилити склянку води у вулкан.

Сімурден, Гешан та Радуб спустилися в яроч. Говен піднявся у зал третього поверху башти, де був обертний камінь, таємний прохід і залізні двері до бібліотеки. Це звідси Іманус запалив сірчаний гніт, це звідси вийшла пожежа.

Говен взяв з собою двадцять саперів. Був єдиний спосіб добратися до бібліотеки—це виламати залізні двері. Відікнути їх було неможливо.

Почали рубати сокирами. Сокири ламалися. Один із саперів сказав:

— Сталь кришиться об це залізо.

Дійсно, двері були з кутого заліза, скріплені болтами три дюйми завтовшки.

Взяли ломі і пробували ними пробити двері. Залізні ломі ламалися.

— Як сірники,—сказав сапер.

Похмурий Говен пробурчав:

— Хіба ядро зможе відчинити ці двері. Треба спробувати підняти сюди гармату.

— Марна річ!—сказав сапер.

І всі на мить занепали духом. Всі руки безсило опустилися. Мовчазні, переможені, приголомшені, ці люди дивилися розпачливо на страшні двері. Червоний відблиск пробивався спід них унизу. За ними палахкотіла пожежа.

Страшний труп Імануса лежав обіч, зловісний, тріумфуючий.

Може ще кілька хвилин лише, і все завалиться.

Що робити? Надії вже більше не було.

Говен розпачливо скрикнув, пильно дивлячись на обертний камінь в мурі, що відкривав прохід.

— А маркіз де-Лантенак вийшов он туди.

— І звідти повертається,—почувся голос.

І сива голова показалася у кам'яній рамі проходу.

Це був маркіз.

Говен багато років не бачив його так близько. Він відступив.

Усі, що були тут, немов застигли.

Маркіз тримав у руках великий ключ, він величним поглядом відсторонив кількох саперів, що були перед ним, підійшов прямо до дверей, нахилився під склепінням і вставив ключ у замок. Замок зарипів, двері відчинилися, видно стало полум'яну безодню, і маркіз ступив у неї.

Він увійшов туди твердим кроком, високо тримаючи голову.

Всі, тремтячи, проводили його очима.

Ледве маркіз зробив кілька кроків у залі, як паркет, підточений вогнем і зрушений його ходом, провалився, і між ним і дверима утворилася прірва. Маркіз навіть не повернув голови. Він зник у диму.

Більше не видно було нічого.

Чи зможе він пройти далі? Чи не поглине його нове вогненне провалля? Чи не згубив він марно сам себе? Нічого не можна було сказати. Вони бачили перед собою тільки стіну з диму й полум'я. І маркіз був за нею, живий чи мертвий.

III

ДІТИ ПРОКИДАЮТЬСЯ

Тим часом діти порозплющували очі.

Пожежа, що не охопила ще бібліотечний зал, кидала на стелю рожеві відблиски. Діти ще ніколи не бачили такого

світанку. Вони його розглядали. Особливо зацікавилася цим Жоржетта.

Пожежа розгоралася в усій своїй пишноті. У безформному чорному й багряному димі виникали чорні гідри і осяяні дракони. Чорні іскри пронизували темряву, немов комети, змагаючись, ганялися одна за одною. Вогонь—марнотрат. Він розвіює свої скарби по вітру. Недарма ж вугіль і діаманти однакові своїм складом. У стінах третього поверху поробилися тріщини, і крізь них сипалися в ярки каскади самоцвітів. Купи соломи та вівса, що горіли на горищі, почали виливатися звідти лавиною золотого пороку. Овес став аметистами, солома перетворилася в карбункули.

— Гално!—сказала Жоржетта.

І вони попідводилися всі троє.

— А!—кричала мати,—вони встають.

Рене-Жан піднявся, за ним Гро-Ален, потім Жоржетта.

Рене-Жан потягнувся, підійшов до вікна і сказав:

— Мені жарко.

— Жалко,—повторила Жоржетта.

Мати гукнула:

— Мої діти! Рене! Ален! Жоржетта!

Діти стали озиратися. Вони намагалися зрозуміти. Там, де дорослі люди жахаються, діти цікавляться. А хто легко дивується, того не легко злякати. Невідання не знає страху. Діти, навіть побачивши пекло, певно, розглядали б його з цікавістю.

Мати знову крикнула:

— Рене! Ален! Жоржетта!

Рене-Жан повернув голову. Цей голос вивів його з задуми. Діти мають коротку пам'ять, але вони швидко згадують. Все минуле було для них наче вчора. Рене-Жан побачив свою матір, ніскільки з того не здивувався, і в тому дивному оточенні, в якому вони були, відчув невідому потребу підтримки. Він крикнув:

— Мамо!

— Мамо!—повторив Гро-Ален.

— Мма!—сказала Жоржетта.

І вона простягла свої рученята.

А мати ричала:

— Мої діти!

Усі троє підійшли до краю вікна. На щастя, пожежа бушувала з іншого боку.

— Мені дуже жарко,—сказав Рене-Жан.

І додав:

— Печеться.

І він шукав очима матір.

— Іди ж, мамо.

— Йди, мма,—повторила Жоржетта.

Мати, розпатлана, розхристана, закривавлена, покотилася, хапаючись за куці, в ярк. Там були Сімурден та Гешан, такі ж безсилі унизу, як Говен угорі. Солдати, пойняті відчаєм від своєї безпомічності, копошилися круг них. Жара була нестерпна, але ніхто її не відчував. Вони з жахом дивилися на міст, на висоту арок та поверхів, на недосяжність вікон, їх пекла необхідність допомогти якнайшвидше. Три горящі поверхи і ніякої можливості добутися до них! Радуб, поранений шаблею у плече, з відірваним вухом, обливаючись потом і кров'ю, теж прибіг сюди. Він побачив Мішель Флешар.

— Стривай,—сказав він,—це ж розстріляна! Ви таки воскресли?

— Мої діти! Дітоньки мої!—сказала мати.

— Це правда,—відповів Радуб,—у нас нема часу клопотатися виходцями з того світу.

І він став лізти на міст. Та спроби його були марні. Впиваючись нігтями в каміння, він вибрався трохи вгору. Але мури були рівні, каміння було припасоване щільно одне до одного, як у новій стіні. І Радуб впав униз. А пожежа буяла. В осяяному червоним відблиском вікні всі помітили три біляві голівки. Радуб посварився стиснутим кулаком у небо, немов шукав чийогось погляду, і сказав:

— Так от так ти поводишся, госпode?

Мати, обхопивши колінами кам'яний стовп мосту, кричала:

— Змилуйтеся!

Глухий гугіт горящого дерева змішувався з сичанням вогню. В шафах бібліотеки лопалися шибки, з бряжчанням

падаючи на підлогу. Було ясно, що балки та крокви довго не витримають. Ніяка людська сила не могла вже нічого зробити. Ще якийсь момент, і все провалиться в безодню. Уже не ждали нічого, крім катастрофи. І чули голоси малят, що повторяли: „Мамо, мамо!“ Це був пароксизм жаху.

Раптом у вікні, сусідньому з тим, звідки визирали діти, на вогненному пурпурному фоні з'явилася висока постать.

Всі голови піднялися, всі очі прикипіли до цієї постаті. Там угорі був чоловік, чоловік був у бібліотеці, чоловік був у цьому розжареному горні. Ця фігура окреслювалась в полум'ї чорним силуетом, але видно було, що волосся в неї сиве. Можна було впізнати маркиза де-Лантенака.

На мить він зник, потім з'явився знову.

Страшний старик випростався біля вікна, держачи величезну драбину. Ця рятувальна драбина, втягнута в бібліотеку, лежала притулена до стіни. Він притяг її до вікна, з силою схопив і, піднявши її з вправністю атлета, просунув крізь вікно і став спускати вниз, на дно ярка. Радуб, нетямлячись з радості, простяг руки, схопив драбину, стиснув її в руках і закричав:

— Хай живе Республіка!

Маркіз відповів:

— Хай живе король!

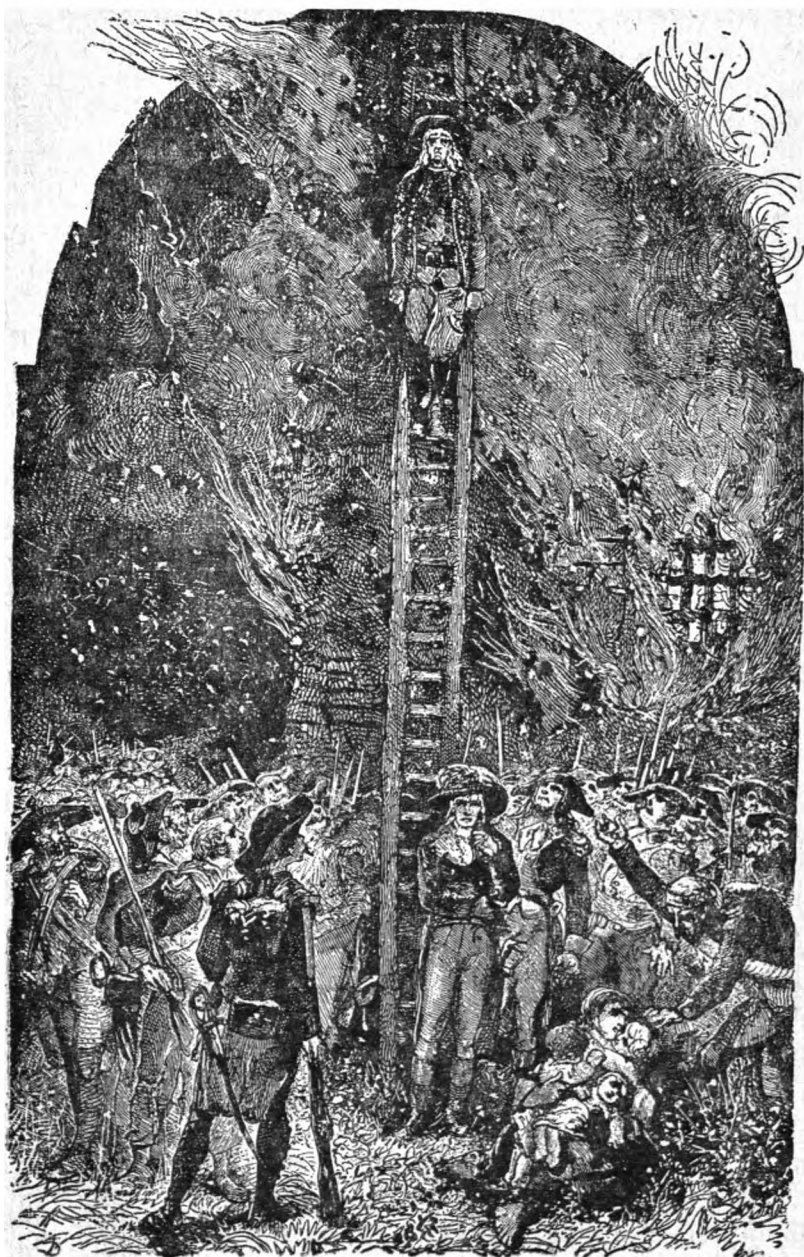
А Радуб пробурчав:

— Ти можеш кричати все, що ти хочеш, говорити які хочеш дурниці, але ти як господь-бог.

Драбина була поставлена. Утворилося сполучення між горящим залом і землею. Двадцять людей підбігло до неї з Радубом на чолі, і вмить вони полізли вгору, вкрили всю драбину, притулившись спинами до щаблів, як це роблять мулярі, коли підіймають або спускають каміння. На дерев'яній драбині була драбина з людей. Радуб на самому її кінці доторкався до вікна.

Невелика армія, що розсипалася між вереском та на схилах, товпилася, схвильована всіма людськими почуттями, на плато, в ярку, навіть на верху башти.

Маркіз знову зник, потім з'явився, несучи дитину.

Залунали нестримні оплески.

Це був перший, хто трапився йому під руку. Це був Гро-Ален.

Гро-Ален кричав:

— Я боюся.

Маркіз віддав Гро-Алена Радубові, який передав його нижньому солдатові, той передав його далі, і тим часом, як Гро-Ален, що дуже злякався й кричав, переходив з рук в руки аж до низу драбини, маркіз знову відійшов і повернувся до вікна з Рене-Жаном, що борсався й плакав і вдарив Радуба в той момент, коли маркіз передавав його сержантові.

Маркіз знову повернувся до залу, де вирувало полум'я. Жоржетта лишилася сама. Він підійшов до неї. Вона усміхалася. Цей гранітний чоловік відчув, що щось вогке підступає йому до очей. Він спитав:

— Як тебе звати?

— Олжетта,—сказала вона.

Він узяв її на руки, вона все усміхалася, і в той момент, коли він передавав її Радубові, його душа, така гордовита й похмура, була вражена сяйвом невинності, і старий, передаючи маленя, поцілував його.

— Це наша маленька лялечка!—кричали солдати.

Жоржетту теж передавали з рук до рук під захоплені вигуки. Солдати ляскали в долоні, тупотіли ногами. Старі гренадери плакали, а вона усміхалася їм.

Мати була внизу біля драбини, задихана, безтямна, наче п'яна від цієї несподіванки, із пекла кинута враз у рай. Раптова, несподівана радість теж вбиває серце. Вона простягла руки, вона схопила Гро-Алена, потім Рене-Жана, потім Жоржетту, вона вкривала їх поцілунками, потім зайшла сміхом і впала непритомна.

Пролунав грімкий крик:

— Всі врятовані.

Справді, всі були вже врятовані, крім маркіза.

Але ніхто не думав про його врятування, можливо, й він сам.

Він постояв якийсь час у задумі край вікна, немов хотів

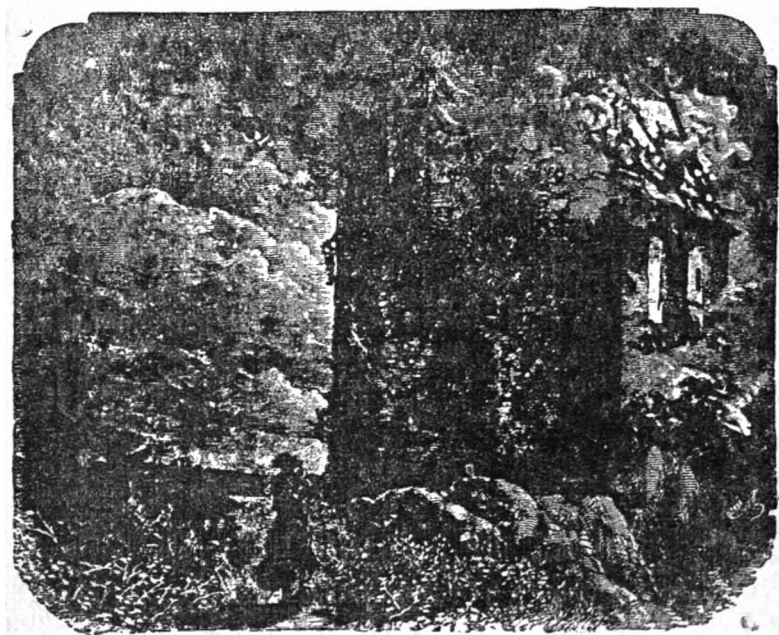
дати змогу полум'яній безодні зробити вибір. Потім не поспішаючи, помалу, спокійно він переступив через вікно і, не обертаючись, прямий, випростаний, сперся на щабель, маючи позад себе пожежу, а перед собою безодню, і став спускатися по драбині в мовчанні, з величністю привида. Ті, що були на драбині, кинулися вниз, з тремтінням і священним жахом відступали перед цим чоловіком, як перед видінням. А він тим часом серйозно і спокійно спускався в темряву, що була перед ним. І в той час, як вони відступали, він до них наближався. Жоден м'яз не ворухився на його мармурово-білому лиці, а в його застиглому погляді, здавалося, не було й іскри життя. І з кожним кроком, який він робив до цих людей, очі яких пильно дивилися на нього з пільми, він наче ставав все більшим, драбина здригалася і рипіла під його важкими ногами, і здавалося, що це статуя командора спускається в свою могилу.

Коли маркіз був унизу, коли він з останнього щабля ступив на землю, чиясь рука лягла йому на плече.

Він обернувся.

— Я заарештовую тебе,—сказав Сімурден.

— Я схвалюю твій вчинок,—сказав Лантенак.

КНИГА ШОСТА

ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ—БОРОТЬБА

I

ЛАНТЕНАК У ПОЛОНІ

Маркіз справді спустився в могилу.

Його повели.

Підземна темниця Турга негайно була відкрита під пильним доглядом Сімурдена. Туди поставили лампу, кухоль води і поклали солдатський хліб та вкинули оберемок соломки. Менш ніж через чверть години після того, як рука колишнього священика схопила маркіза, двері в'язниці зачинилися за Лантенаком.

Після цього Сімурден пішов шукати Говена. В цей момент далека дзвіниця Паріньє вибила одинадцяту годину вечора. Сімурден сказав Говенові:

— Завтра я скликаю військовий суд. Ти не братимеш у ньому участі. Ти Говен і Лантенак Говен. Ти занадто близький йому родич, щоб бути суддею, я ганьблю Егаліте за те, що він судив Капета. Суд складатиметься з трьох осіб: одного офіцера—капітана Гешана, одного унтер-офіцера—сержанта Радуба, і з мене, як голови. Все це тепер тебе не обходить. Ми діятимемо на підставі декрета Конвенту. Ми обмежимося встановленням особи колишнього маркіза Лантенака. Завтра буде суд, післязавтра—гільйотина. Вандея вмерла.

Говен не відповів і слова, а Сімурден, заклопотаний справами, які ще йому треба було зробити, залишив його. Сімурден мав призначити годину і вибрати місце. Він, як і Лекінію в Гранвілі, як Тальєн в Бордо, як Шальє в Ліоні, як Сен-Жюст у Страсбурзі, мав за звичай бути особисто при страті, що вважалося тоді за добрий приклад. Суддя приходив дивитися на роботу ката. Цей звичай терор дев'яносто третього року запозичив у середньовічних французьких парламентів та іспанської інквізиції.

Говен теж був дуже заклопотаний.

У лісі віяв холодний вітер. Говен, залишивши Гешана давати необхідні розпорядження, пішов до свого намету, що стояв у лузі на узліссі біля підніжжя Турга, взяв там свій плащ з капюшоном і загорнувся в нього. Цей плащ був обшитий простим галуном, що за республіканською модою, ворожою до пишних прикрас, був відзнакою старшого начальника. Він став ходити по закривавленому лугу, звідки почався штурм. Він був тут сам. Пожежа продовжувалася, але ніхто на неї вже не зважав. Радуб був біля дітей та матері, виявляючи майже стільки ж материнства, скільки й вона. Мостовий замок догорав, сапери боролися з вогнем. Солдати копали могили та ховали мертвих, перев'язували ранених, ламали барикаду, звільняли від мертвих кімнати та сходи, чистили місце бою, вимітали купи страшного бруду перемоги. Солдати з військовою швидкістю

робили те, що можна назвати господарюванням після закінченого бою. Говен нічого цього не бачив.

У задумі він ледве поглянув на подвоєну варту, поставлену біля пролому з наказу Сімурдена.

Від цього пролому, який він розрізняв у темряві, було кроків з двісті до кінця луку, де ходив Говен з своїми думами. Він бачив цей чорний отвір. Це там почався штурм три години тому. Це крізь нього Говен вдерся з своїми людьми в башту. Це там у нижньому поверсі була барикада. Це там з нижнього поверху відчиняються двері до темниці, де сидів маркіз. Ця варта біля пролому охороняла в'язницю.

В той момент, коли його погляд невиразно помітив цей пролом, в його ушах знову зазвучали, мов глухий похоронний дзвін, слова: „Завтра суд, післязавтра гільйотина“.

Пожежа, поширення якої вдалося припинити і на яку сапери вилили всю воду, що тільки могли дістати, не здавалася без опору і спалахувала час від часу. Іноді чути було, як тріщали стелі і заваливалися один по одному обгорілі поверхи. Тоді вихор іскр вилітав, як від факела, коли ним тріпнути, і все навколо освітлювалося немов блискавкою аж до далекого горизонту. Тінь від башти враз ставала гігантською і простягалася аж до лісу.

Говен повільно ходив у цій тіні перед штурмовим проломом. Він іноді закладав обидві руки за голову, накриту військовим капюшоном. Він думав.

II

ГОВЕНОВІ ДУМИ

Його думи були важкі.

Нечувана зміна сталася перед його очима.

Маркіз де-Лантенак перетворився.

Говен був свідком його перетворення.

Ніколи він не міг думати, що збіг хоч яких обставин може спричинити такі наслідки. Ніколи не міг він уявити, навіть уві сні, щось подібне.

Несподіванка, те невідоме, що так гордовито грається людиною, схопила його і тримала.

Говен бачив перед собою неможливе, що стало дійсністю—видимою, відчутною, неминучою, невмолимою.

Що думав про все це він, Говен?

Тут не можна було чимсь відбутися. Треба було зроби-ти рішучий висновок.

Питання було поставлене перед ним. І не було змоги втекти від нього.

Ким поставлене?

Подіями.

І не тільки подіями.

Бо коли події, що мінливі, ставлять нам запитання, справедливість, що незмінна, змушує нас відповісти.

За хмарою, що кидає на нас свою тінь, є зірка, що кидає нам світло.

Ми не можемо уникнути ні світла, ні тіні.

Говен витримував допит.

Він стояв перед грізним суддею.

Перед своєю совістю.

Говен відчував, що все хитається в ньому. Його най-твердіші переконання, найнепохитніші обіт ниці, найміцніші рішення—все це похитнулося в глибинах його волі.

Душа зазнає іноді великих струсів.

І чим більше він думав над тим, що довелося йому побачити, тим збентеженіший, стривожений ставав.

Говен, республіканець, гадав, що досяг абсолютного. Тепер вищий абсолют відкрився йому.

Над абсолютот революційним був абсолют людський.

Цього не можна було обминути. Діялося занадто важливе, і Говен брав участь у ньому. Він не міг, не смів відступити. Гаразд, Сімурден сказав йому: „Це тебе не обходить“. Але він почував себе так, як відчуває себе дерево в той момент, коли його відривають від кореня.

Кожна людина має підвалину. Коли захитається ця підвалина, стається глибокий душевний розлад. Говен почував такий розлад.

Він стискував обома руками голову, мов хотів видавити

з неї істину. Не легко з'ясувати таке становище, не могло бути нічого скрутнішого. Він мав перед собою страшні цифри, які мусів підсумувати. Зробити підсумок долі—яке паморочливе завдання! Він пробував, старався доміркуватися. Він силкувався зібратися з думками, угамувати протест, що зростав у ньому, знову переглянути факти. Він викладав їх у порядку собі самому.

Кому не траплялося давати собі звіт, запитувати, куди ж іти, чи вперед, чи назад?

Говен був присутній при чуді.

В той самий час, як відбувався кривавий земний бій, відбувався і бій небесний.

Бій добра проти зла.

І страшне серце було переможене.

З людиною, сповненою усього найгіршого—жорстокості, насильства, засліплення, лихої впертості, незмірної гордовитості, егоїзму,—перед очима в Говена сталося чудо. Це була перемога людяності над людиною.

Людяність перемогла нелюдськість.

І яким засобом? Яким способом? Як подолала вона цього колоса гніву й ненависті? Яку зброю вона вживала? Яке знаряддя війни?—Колиску.

В розпалі громадянської війни, в розпалі ворожнечі й помсти, у момент найбільшого розгулу темряви й люті, в годину, коли злочин все віддав огню, а ненависть оповила все пільмою, у запеклій боротьбі, де все стає руйнівничим знаряддям, де все так перемішалось, що не знаєш, у чому справедливість, у чому честь, у чому істина,—раптом з'являється невідомий таємничий напутник людських душ і все осяює вічним сяйвом.

Над похмурим двобоєм облуди і відносної справедливості раптом з'являється лице істини.

Троє бідолашних дітей, що недавно народилися, неслідомих, покинутих, осиротілих, самотніх, дітей, що вміли тільки усміхатися та лепетати, мали проти себе громадянську війну, страшну логіку репресій, душоубство, різанину, братовбивство, гнів та нелюдську злобу, і перемогли. Підпал, що мав привести до небувалого злочину, не досяг мети.

Жахний замір не здійснився. Стара феодальна лють, закореніле презирство до нижчих, гадане знання воєнних потреб, державні міркування, гордовиті упередження жорстокосердної старості розтанули під голубим поглядом тих, які майже не жили. І це цілком проста річ, бо ті, що не жили, не робили зла, вони були сама справедливість, сама істина, сама чистота, і в цих малих дітях були небесні ангели.

Повчальне видовище. Порада, урок. Шалені бійці громадянської війни раптом побачили, як на боротьбу з злочинами, з лихими задумами, з фанатизмом, помстою, що роздмухує вогнища, назустріч смерті, що йшла з факелом у руках, проти величезного легіону злочинств виступила ця всемогутня сила—невинність.

І невинність перемогла.

Можна було сказати: ні, громадянська війна не існує, варварство не існує, ненависть не існує, злочинство не існує, темрява не існує. Щоб розвіяти ці страшні примари, досить було ранкової зорі—дитинства.

Ніколи, ні в якому бою бог і сатана не видні були так ясно.

Бій відбувався на арені людської совісті.

Совісті Лантенака.

Тепер він починався ще з більшою запеклістю й рішучістю в іншій совісті.

Совісті Говена.

Яке велике поле бою—людина!

Ми віддані на поталу цим богам, цим страховищам—нашим думкам. Часто ці страшні бійці топчуть ногами нашу душу.

Говен міркував. Маркіз де-Лантенак, оточений, обложений, засуджений, поставлений поза законом, замкнений, як тварина в цирку, як цвях у тисках, загнаний у своє лігво, що стало його в'язницею, відрізаний з усіх сторін стіною з вогню й заліза, зміг визволитися. Йому вдалося це чудо. Йому вдалося найтрудніше у такій війні—втеча. Він знову мав у своєму розпорядженні ліс, щоб укріплятися, країну, щоб битися, темряву, щоб зникати. Він міг стати знову грізним і невловимим, начальником невидимих, вождем під-

земних людей, господарем нетрів. Говен досяг перемоги, але Лантенак був на волі. Лантенак був у безпеці, мав необмежене поле діяльності, невичерпаний вибір притулків. Він був недосяжний, неприступний. Лев був упійманий у пастку і виривався.

І от він повернувся в неї знову.

Маркіз де-Лантенак своєю волею, з власного бажання, з вільного вибору покинув ліс, темряву, безпеку, волю, щоб повернутися до страшної небезпеки. Говен бачив, як він безбоязно кинувся у вир пожежі, ризикуючи не вернутися з неї, а потім він спустився цією драбиною до своїх ворогів, драбиною, що була рятувальною для одних і згубною для нього.

І ради чого зробив він це?

Щоб врятувати трьох дітей.

І тепер що мають зробити з цим чоловіком?

Гільйотинувати його.

Ради трьох дітей,—його власних?—ні; рідних йому?—ні; з його стану?—ні; для цих трьох бідолашних малюків, перших зустрічних, невідомих, обідраних, босоногих, цей аристократ, цей принц, цей старик, врятований, визволений, переможець, бо така втеча дорівнює перемозі,—усе кинув, знехтував, усе поставив на карту і у той самий момент, коли він врятував дітей, віддав ворогам свою голову, досі страшну, а тепер величну.

І що мають з нею зробити?

Прийняти цю жертву.

Маркіз де-Лантенак мусів зробити вибір між чужим життям і своїм. І він гордо вибрав смерть.

І на цей його вибір згоджуються.

Його мають убити.

Яка відплата за героїзм!

Відповісти дикунством на великодушність.

Показати таку підкладку революції.

Так здрібнити ідею республіки.

В той час як людина, наскрізь просякнута забобонами й рабством, раптом перетворюється, повертається до людяності, вони, визвольники, поборники свободи, лишаться тільки

людьми громадянської війни, неспроможними перемогти рутину, людьми, що тільки проливатимуть кров у братовбивчій війні.

І найвищий закон прощення, самозречення, самопожертви, спокути існуватиме для оборонців облуди і не існуватиме для борців за істину!

Як! Поступитися у боротьбі великодушності, скоритися цій поразці, будши дужчими, стати слабішими, будши переможцями, стати вбивцями, дати змогу говорити, що прихильники монархії врятовують дітей, а прихильники республіки вбивають стариків!

Цей великий воїн, цей могутній старик, цей беззброєний борець, швидше упійманий, ніж полонений, захоплений при доброму ділі, зв'язаний з власного дозволу, після того як вчинив величний подвиг, має зійти на ешафот, як на найвищу вершину слави. І вони покладуть під ніж гільйотини цю голову, круг якої літатимуть благаючи три душі маленьких урятованих ангелів. І перед цією стратою, ганебною для катів, зневажлива і горда усмішка з'явиться на лиці цієї людини, а лице Республіки залле краска сорому!

І це станеться в присутності його, Говена, начальника.

І мавши змогу перешкодити цьому, він ухилиться! І він задовольниться цією гордовитою порадою: „Це тебе не обходить!“ І він не скаже собі, що в таких випадках стояти осторонь—це бути співником! І він не зрозуміє, що в такій величезній справі той, хто чинить злочин, менший злочинець, ніж той, хто дозволяє злочинові статися.

Але хіба не обіцяв він цю смерть? Він, Говен, людина милосердна, хіба не заявив Сімурденові, що він робить виняток з свого милосердя для Лантенака? Хіба не поклявся він видати Лантенака Сімурденові?

Він винен цю голову і він її віддає. От і все.

Але чи ж це та сама голова?

Досі Говен бачив у Лантенакові тільки дикого воїна, фанатичного рояліста та феодала, вбивцю полонених, душогуба, що лютував у час війни, людину кровожерну. Коли б він досі був такий, Говен не боявся б, не задумуючись, засудив би його на смерть. З цим немилосердним і він був би

немилосердний. Не було нічого простішого, дорога була прокладена, і дуже легко було нею йти, все було визначено, треба було тільки вбивати того, хто вбиває. Це була жахлива, але пряма лінія. Раптом ця пряма лінія урвалася, за несподіваним поворотом дороги з'явився новий обрій, сталася метаморфоза. Новий Лантенак несподівано з'явився на сцені. Герой вийшов із страховища. Та ні, більше ніж герой—людина. Більше ніж душа—серце. Це не був убивця, якого Говен досі мав перед собою, це був рятівник. Говен був подоланий хвилею небесного світла. Лантенак вразив його блискавкою доброти.

І перетворення Лантенака хіба не перетворить Говена? Як! Цей блиск світла не дістане відповіді! Людина минулого піде вперед, а людина майбутнього назад. Людина варварства і марновірства розкриє крила, піднесеться в височинь і зверху буде дивитися на людину ідеалу, що борсатиметься в багні й темряві. Говен лишиться в старій колії лютості, тоді як Лантенак ширятиме у величній високості.

Ще одне.

Споріднення.

Ця кров, яку він має пролити,—бо дозволити пролити все одно, що пролити самому,—хіба ця кров не є його кров, кров Говена? Його дід помер. Але його двоюрідний дід живе. І цей двоюрідний дід є маркіз де-Лантенак. Хіба той з братів, що лежить у могилі, не піднявся б, щоб не дати другому в неї увійти? Хіба не звелів би він своєму внукові віднині шанувати цю голову, вкриту сивиною, рідною сестрою його власної сивини? Хіба не було між Говеном і Лантенаком цього обуреного погляду привида?

Хіба революція має за мету спотворювати людську природу? Хіба вона має зруйнувати сім'ю, задушити в людині людяність? Зовсім ні. Вона прийшла ствердити, зміцнити одвічні цінності, а не відкидати їх. Зруйнувати Бастілію—це визволити людськість, знищити феодалізм—це створити міцну сім'ю. Немає більшого авторитету за авторитет батьківства. От чому matka у бджіл вважається за царицю. Вона тому цариця, що мати. Безглуздість королівської влади якраз у тому, що це влада людини, яка, не будши батьком,

не може бути й господарем. Через те й знищено королівську владу, встановлено республіку. Що таке республіка? Це сім'я, це людськість, це революція. Революція—це запанування народу. А в основі народу—людина.

Треба було вирішити, чи мусить Говен після того, як Лантенак повернувся до людськості, повернутися до сім'ї.

Треба було вирішити, чи з'єднаються внук і дід у цьому найвищому світлі, чи тоді, коли дід піднявся до цього світла, внук збентежено відступить. В цьому патетичному змаганні Говена з своєю совістю саме так ставилося питання, і відповідь впливала сама собою: треба врятувати Лантенака.

Гаразд. А Франція? Тут запоморочлива проблема враз змінювала лице.

Як! Франція у такій скруті, Францію зрадили, відкрили для ворога. Вона не має більше кордонів—Німеччина перейшла через Рейн. Вона не має більше мурів—Італія переступила через Альпи, а Іспанія через Піренеї. Їй лишилася тільки одна велика підпора—океан. Вона мала за собою безодню. Вона могла спертися на неї і, могутня, велика, перемогти всю землю. Ця підпора була непоборна. Але хіба не відбирають її в неї? Океан вже належить не тільки їй. На океані і Англія. Це правда, Англія не знає, як його переступити. І от з'являється людина, щоб перекинути для неї міст, щоб простягти їй руку, людина, що хоче сказати Піттові, Крегові, Корнуельсові, Дундасові, всім піратам: „Ідіть!“ Людина, що хоче крикнути: „Англія, бери Францію!“ І ця людина—маркіз де-Лантенак.

Вони тримають цього чоловіка в руках. Три місяці полювали на нього, невпинно переслідували і нарешті схопили. Рука революції лягла на плече цього бандита. Рука дев'яносто третього року взяла за горло цього ката-рояліста. Доля судила, щоб у підземеллі свого родового замку цей вбивця тепер чекав своєї кари. Феодал був у феодалній темниці. Каміння його замку повстало проти нього і замкнуло його в собі, і той, хто хотів зрадити свою батьківщину, був зраджений своїм домом. В усьому цьому видно волю божу. Година відплати настала, і революція кинула у в'язницю цього ворога народу. Він не може більше битися, не може

змагатися, не може чинити шкоду. У цієї Вандеї тисячі рук і тільки єдина голова. Відтяти її—це покласти кінець громадянській війні. І вони мають цю голову в руках. Це трагічна і щаслива розв'язка. Після такої кривавої бійні й різанини людина, що стільки вбивала, тепер мусіла сама вмерти.

І невже знайдеться хтось, хто її врятує?

Сімурден, тобто дев'яносто третій рік, тримає Лантенака, тобто монархію, і невже знайдеться хтось, хто вирве цю здобич з залізних тисків? Лантенак, людина, у якій сконцентрувалися всі жахи минулого, маркіз де-Лантенак був у могилі, важкі двері вічності замкнулися за ним, і от прийде хтось зовні і відімкне їх. Цей злочинець проти суспільства—мертвий, а з ним мертвий і бунт, мертва братовбивча звіряча війна. І от хтось воскресить усе це.

О, як тоді сміятиметься ця мертва голова!

Як гордовито скаже цей привид: „Дякую вам, дурні, я—живий!“

З яким запалом він знову візьметься до своєї гидотної справи. Як знову Лантенак, немилосердний і радісний, порине в безодню ненависті й війни. І завтра ж знов запалають оселі, знову вбиватимуть полонених, добиватимуть ранених, розстрілюватимуть жінок.

Та й крім всього іншого, чи не перебільшує Говен значення того вчинку, який він оцінював?

Трое дітей мали загинути, Лантенак врятував їх. Але хто спричинив їхню загибель?

Хіба не Лантенак?

Хто поставив їхні колиски в огонь?

Хіба не Іманус?

А хто такий Іманус?

Помічник маркіза.

Відповідальність лежить на начальникові.

Підпалювач і вбивця—це Лантенак.

І що особливого він вчинив?

Він тільки не довершив свого наміру, більше нічого.

Підготувавши злочин, він відступив перед ним. Він вжахнувся самого себе. Крик матері сколихнув в глибині його душі цю стару людську жалість, яку одвічне життя закла-

дає в усі душі, навіть найзапекліші. І цей крик повернув його назад. Із ночі, в яку він заглибився, він оступився в ясний день. Зробивши злочин, він припинив його. В цьому вся його заслуга. Він тільки не став потворним страховищем до кінця.

І за цю дрібницю повернути йому все? Повернути йому простір, поля, рівнини, повітря, світло, ліс, який він використовує для бандитизму, волю, яку він використовує для поневолення, життя, яке він використовує, щоб чинити смерть? Смішно було б пробувати дійти з ним згоди, порозумітися з цією гордовитою душею, пропонувати йому свободу, змогу врятувати життя з умовою, що він відмовиться від усякої ворожнечі і всякого бунту. Було б помилкою дати йому таку перевагу. Яким глузуванням, яким ляпасом була б його відповідь. Лантенак, безперечно, скаже: „Залиште безчестя собі, вбийте мене“.

Ні, цю людину можна було або вбити або просто звільнити. Ця людина стояла немов на високій скелі, була завжди готова і на злочин і на подвиг, і злетіти орлом у піднебесся і звалитися в безодню. Це була дивна душа.

Вбити його? Який жах! Звільнити? Яка відповідальність!

Звільнити Лантенака, значить, знову починати боротьбу з Вандеєю, як з гідрою, якій не відтяли голову. За одну мить з швидкістю метеора знову спалахне полум'я пожежі, яка погасла, коли цей чоловік зник. Лантенак не відступить, доки не здійснить свій гидотний план, доки не накриє республіку гробовою накривкою монархії, Франції—Англією. Врятувати Лантенака—це пожертвувати Францією. Життя Лантенака—це смерть тисяч неповинних чоловіків, жінок, дітей, захоплених домашньою війною. Це десант англійців, відступ революції, розгромлені міста, розтерзаний народ, кровоточаща Бретань. Звільнити Лантенака—це кинути здобич у пазурі хижака.

У хиткому світлі суперечливих доводів проступала невиразна думка, що він, Говен, хоче випустити на волю тигра.

А потім знову питання поставало у початковому вигляді.

Сізіфів камінь¹ боротьби людини з самою собою знову ко-
тився вниз: а чи дійсно ж Лантенак тигр?

Можливо, він був тигром, але тепер?.. Думка Говена кружляла на одному місці, увесь час повертаючись до ви-
хідної точки, звиваючись спіраллю, як змія. Справді, навіть
після найсуворішої перевірки фактів, чи можна не бачити у
вчинку Лантенака стоїчного самозречення, благородної са-
можертви, безкорисливої доброти? Під загрозою всіх роз-
заявлених пащ громадянської війни виявити людяність! В роз-
палі боротьби нижчих істин стати провісником істини
вищої! Довести, що вище за всіх королів, вище за всю ре-
волюцію, вище за все земне стоїть душа людська, яка від-
гукується на чуже страждання, проголошує, що дужий му-
сить допомагати слабшому, що, врятувавшись, він мусить ря-
тувати гинучих, що всі діти мають право на батьківське
пклування всіх стариків. І довести ці високі істини ціною
своєї голови!

Бути полководцем і зректися стратегії, боїв, відплати.
Бути роялістом і, поклавши на терези по один бік
короля Франції, монархію, що існувала п'ятнадцять сторіч,
відновлення старих законів, повернення старого ладу,
а по другий якихось трьох селянських дітей і прийти до вис-
новку, що король, трон, скіпетр і п'ятнадцять сторіч мо-
нархії не можуть переважити трьох малят! І на все це не
зважати? І той, хто все це зробив, лишається протегом тигром
і до нього треба ставитися, як до дикого звіра?.. Ні, ні і ні!
Не був страховищем чоловік, що осяяв божественним світ-
лом великодушного вчинку чорну безодню громадянської
війни. Меченосець перетворився в носія світла. Сатана знову
став небесним Люціфером. Всі свої звірячі вчинки Лантенак
спокутував актом самопожертви: гублячи своє тіло, він вря-
тував свою душу. Тепер він чистий: своєю рукою він під-
писав собі прощення всіх гріхів. Хіба не можна простити
самому собі? Він заслужив пошану.

¹ Сізіфів камінь—за старогрецьким міфом, Сізіф, будівник і цар
Корінфа, не догодив богам і вони його покарали: в підземному світі Сізіф
мусів безперестанку викочувати камінь на високу гору, звідки він враз
знову падав униз.

Лантенак показав себе людиною незвичайною.

Тепер була Говенова черга. Чим він відповість на це?

У ту добу боротьба благородних і гідотних пристрастей створювала хаос у всьому світі. Піднявшись над цим хаосом, Лантенак виділив із нього ідею людяності. Говен повинен був тепер виділити з нього ідею сім'ї.

Як він вчинить?

Чи зловживе він довір'ям творця?

І він повторяв у думці: „Я врятую Лантенака“.

„Чудово!“—чувся в душі його інший голос.—„Іди, допомагай англійцям. Дезертируй. Передавайся до ворога. Рятуй Лантенака і зраджуй Францію“.

Він тремтів від цього голосу: „Ти не можеш нічого вирішити, мрійнику!“—говорив він собі і бачив крізь пільму зловісну усмішку сфінкса.

Ця боротьба з самим собою завела його в глухий кут, на роздоріжжя суперечливих істин, де пильним поглядом дивилися один на одного три найвищі принципи, до яких тільки додумалася людина,—людськість, батьківщина, сім'я.

Кожен підносив свій голос і кожен говорив правду. Як тут вибрати? Кожен із трьох, здавалося, стояв на твердих підвалинах мудрості й справедливості, кажучи: „Ось як ти повинен зробити“. Але чи справді це треба було робити?—Так. Ні. Логіка говорила одне, почуття—інше: поради були цілком протилежні. Але логіка—тільки розум. Почуття ж часто буває совістю.

Логіка є робота людського розуму, почуття ж часто спадає в нашу душу зверху. Тому почуття не таке ясне, як розум, але дужче за нього.

А разом з тим яка сила—строго логічний розум!

Говен вагався.

Це було страшне вагання.

Перед ним відкривалися дві безодні. Він повинен був або погубити Лантенака, або врятувати його. І треба було зважитися.

Яка з цих двох безодень мусіла стати його обов'язком?

ПЛАЩ КОМАНДИРА

Дійсно, ішлося якраз про обов'язок.

Зловісний стояв цей обов'язок перед Сімурденом, грізний—перед Говеном.

Простий перед одним; складний, многогранний, звивистий перед другим.

Вибило північ, потім першу годину.

Говен, сам не помітивши як, підійшов до пролому.

Пожежа згасала і кидала тільки невиразне світло.

Плато з другого боку башти, куди падав відсвіт, то освілювалося, то зникало в темряві. Від цих раптових змін світла й темряви речі набирали якихось неприродних розмірів, і вартіві в таборі мали вигляд привидів. Говен, заглибившись у свої думи, неуважно стежив, як то полум'я закривало дим, то дим закривав полум'я. Ця поява й зникання світла перед його очима були немов якоюсь аналогією до появи й зникання істини в його думках.

Раптовий спалах, що вилетів між двома клубами диму із згасаючого вогнища, яскраво освітив вершину плато, і виразно виступив багрянний силует якогось воза. Говен дивився на цей віз. Він був оточений вершниками в жандармських капелюхах. Йому здалося, що це той самий віз, який вони з Гешаном бачили у підзорну трубу на горизонті кілька годин тому, коли сонце заходило. На возі були люди і вони наче щось вивантажували. Те, що вони витягали з воза, було, певно, важке, часом щось бряжчало. Трудно було сказати, що це таке. Воно скидалося на зруб. Двоє зсаджували на землю ящик, у якому, судячи по формі, ма-ла бути якась трикутна річ. Спалах погас, і все знову вкрила темрява. Говен стояв у задумі, не відриваючи погляду від того, що було в пітьмі.

Засвітили ліхтарі, при їх світлі на плато вешталися люди, але рухливі постаті були невиразні. Зрештою Говен знизу, по другий бік ярка, міг бачити тільки край плато. Чулися голоси, але він не розрізняв слів. Десять дзвеніли

удари сокири по дереву. Чувся якийсь невідомий металічний скрегіт, немов хтось гострив косу.

Вибило другу годину.

Говен помалу, як людина, що охоче робила б два кроки вперед і три назад, увійшов у пролом. При його наближенні вартовий, розпізнавши в темряві обшитий галунами плащ командира, віддав йому рушницею честь. Говен увійшов до залу нижнього поверху, перетвореного в кордегардію. Під склепінням висів ліхтар. Він освітлював приміщення лише настільки, щоб можна було, не наступаючи на тіла, пройти повз караульних, які лежали на підлозі і здебільша спали.

Вони лежали там, де билися кілька годин тому. Залізні й свинцеві кульки картечі, погано виметені, лишилися під солом'яною підстилкою і заважали їм спати. Але вони були втомлені і спочивали. Цей зал був страшним місцем. Тут відбувався штурм, тут вони рубали, кололи, стріляли, вбивали і вмирали. Тут ричали, вили від болю, скреготіли зубами, конали. Багато з них упало тут мертвими на плити, на яких тепер вони відпочивали. Солома, що правила їм за підстилку, напоєна була кров'ю їхніх товаришів. Тепер це скінчилося, кров висохла, шаблі були витерті, мертві були мертві. А вони тихомирно спали. Така є війна. І потім завтра, усі спатимуть таким же сном.

Коли Говен зайшов, кілька з цих людей підвелось, між ними й офіцер, що командував караулом. Говен показав йому на двері до темниці.

— Відчиніть,—сказав він.

Засуви були відсунуті, двері відчинилися.

Говен зайшов у темницю.

Двері замкнулися за ним.

КНИГА СЬОМА

ФЕОДАЛІЗМ І РЕВОЛЮЦІЯ

I

ПРЕДОК

На кам'яній підлозі склепу, біля квадратної відтулини нижньої камери, стояв ліхтар.

Видно було також повний кухоль води, солдатський хліб і оберемок соломи. Склеп був висічений у скелі, і якби в'язневі спало на думку підпалити солому, щоб викликати

пожежу, то його намір був би марний, бо темниця не могла згоріти, а він напевне задихнувся б.

В ту хвилину, коли двері повернулися на петлях, маркіз ходив по своїй камері. Ходити з кутка в куток властиво всім хижакам, посадженим у клітку.

На шум від одкривання та закривання дверей він підвів голову, і ліхтар, що стояв на підлозі між Говеном і маркізом, освітив обличчя обох.

Вони поглянули одне на одного, і цей погляд був такий, що зробив їх обох нерухожими.

Маркіз зареготав і скрикнув:

— Добрий вечір, пане. Чимало років я не мав щастя з вами зустрічатися. Ви мені зробили ласку прийти побачитись зі мною. Дуже вам дякую. Я не хочу нічого кращого, як побалакати трохи. Я починав уже нудьгувати. Ваші друзі витрачають час на встановлення особи, на військовий суд, на всі ці довгі церемонії. У мене такі справи робилися простіше. Я тут у себе. Будьте ласкаві, заходьте. Ну, що ви скажете про все те, що тепер діється? Оригінально, правда ж? Був собі король і була королева. Король це був король, королева—це була Франція. Королю відтяли голову і одружили королеву з Робесп'єром. У цього пана та цієї пані народилася дочка, названа Гільйотиною, з якою мені, певно, доведеться познайомитися завтра вранці. Буду дуже радий з того, як радий і вас бачити. Може, ви в цій справі й прийшли? Може, вас підвищили в чині? Може, ви вже стали катом? Якщо це просто дружній візит, то я зворушений. Пане віконт, ви вже забули, що таке дворянин. То гаразд, от перед вами один, це я. Подивіться на нього. Це цікаво. Він вірить у бога, вірить у традиції, вірить у сім'ю, вірить у своїх предків, шанує приклад свого батька, вірність, лойяльність, обов'язок перед своїм монархом. Він шанує старі закони, добродієність, справедливість, усе те, що ви з великою охотою розстріляли б. Сідайте, прошу. На підлогу, правда, крісел у цьому салоні немає. Але хто живе в бруді, може сидіти на землі. Я це кажу не для того, щоб вас образити, бо те, що ми зevamo брудом, ви називаєте народом. Ви ж не будете вимагати, щоб я кричав:

свобода, рівність, братерство? Це старовинна кімната мого замку. Колись сеньйори кидали сюди мужиків, тепер мужики сюди кидають сеньйорів. Ця нісенітниця зветься революцією. Здається, мені тут мають відтяти голову через тридцять шість годин. Я не бачу в цьому ніякої незручності. А от без тютюну погано. Якби ви були ввічливі, ви б прислали мені табакерку, яку я забув там нагорі, у дзеркальній кімнаті, де ви гралися малим хлоп'ям і стрибали на моїх колінах. Пане, я хочу вам дещо сказати. Ви називаєтесь Говен, і, дивна річ, в ваших жилах тече благородна кров, така ж, як і моя. І ця кров, що зробила з мене людину честі, зробила з вас якесь чорт-зна що. Бувають такі своєрідні явища. Ви мені скажете, що це не ваша вина. Але й не моя. Бувають, очевидно, злочинці, які не свідомі цього. Це залежить від того, яким повітрям дихати. У такі часи, як наші, ніхто не відповідає за свої вчинки, революція—це дурисвітка, що обкручує всіх. І всі ваші великі злочинці тільки великі простаки. Почати хоча б з вас. Мушу вам сказати, що я від вас у захваті. Так, я дивуюся такій людині, як ви. Бувши людиною достойною, з добрим становищем у суспільстві, віконтом цього замку Тур-Говен, принцом Бретонським, мавши змогу пролити кров за велику справу, сподіваючись по праву стати герцогом і успадкувати звання пера Франції, маючи майже все, чого може бажати на землі розсудлива людина,—стати тим, чим ви є, і так старанно цього домагатися, що вороги вважають вас за злочинця, а ваші друзі—за дурня. До речі, передайте мої привітання панові абатові Сімурдену.

Маркіз говорив невимушено, просто, нічого не підкреслюючи, тоном приятельської розмови, дивлячись своїми ясними й спокійними очима і заклавши обидві руки в кишені жилета. Він спинився, передихнув і продовжував:

— Не буду критися від вас: я зробив усе можливе для того, щоб вас убити. Я сам особисто, своїми руками тричі націлював на вас гармату. Це неввічливо, я визнаю. Але дивно було б сподіватися від ворогів, щоб вони чинили вам приємне. Бож ми на війні, пане мій внук. Все в огні і крові. Короля ж убили. Прекрасні часи.

Він знову спинився, потім продовжував:

— І тільки подумати, що нічого б цього не сталося, якби повісили Вольтера та заслали Руссо* на галери. Ах, це справжній бич—ці розумні люди! До речі, що ви можете закинути монархії? Правда, заслали абата Пусселя в його абатство Корбін'є, давши йому змогу самому вибрати екіпаж і їхати не поспішаючи. А щодо вашого пана Тітона, який був, треба сказати, добрий розпусник і негідник, то його спровадили із Венсенського замку в замок Гам у Пікардії, який стоїть, слід визнати, в досить поганій місцевості. От і всі провини. Я пригадую це. Я теж кричав свого часу, я теж був такий дурний, як і ви.

Маркіз помацав у кишені, немов шукав табакерку, і продовжував:

— Але не такий лихий. Ми говорили, щоб поговорити. Ми також обурювалися тоді всякою судовою тяганиною. Потім прийшли панове філософи. Їхні твори палили, а слід було палити самих авторів. До всього домішувалися ще двірські інтриги. І були всі ці йолопи, Тюрго*, Кене, Мальзєбр, фізіократи і так далі. Ну й пішло. Всьому причиною писаки та віршомази. Як же: Енциклопедія!* Дідро!* д'Аламбер! Ах, дурні недотепи! І така благородна людина, як пруський король, теж упіймалася на їхній гачок! Я б розправився з усіма цими борзописцями. О, ми колись уміли чинити суд. Тут на стінах видно знаки коліс для четвертування. Ми не жартували. Ні, ні, не треба ніяких писак, бо коли будуть Вольтери, будуть і Марати. Коли будуть люди, що переводять папір, будуть і негідники, які вбивають. Доки буде чорнило, буде й чорнота. Доки руки людей триматимуть гусяче перо, глупота перетворюватиметься в лють і жорстокість. Книги породжують злочин. Слово „химера“ має подвійний зміст, воно означає і мрію, і страховище. Як доводиться розплачуватися за дурощі! Що ви нам співаєте про ваші права? Права людини! Права народу! Вигадки, дурні байки! Чисте безглуздя, пуста патяканина! Коли я кажу: Авуаза, сестра Конана II, принесла Бретань в посаг Гоелеві, графові Нантському і Корнуельському, який лишив свій трон Аленові

Ферганові, дядькові Берти, дружини Алена Чорного, сеньйора Ла-Рош-Сюріон, які мали сина Конана Малого, прадіда Гі та Говена де-Туар, нашого предка, я кажу ясну річ, і от вам право. Але ваші пройдисвіти, ваші шахраї, ваші нікчеми, що вони називають своїми правами? Боговбивство і царевбивство! Хіба ж це не гидота? О, мерзотники! Мені соромно за вас, пане. Адже в вас тече ця горда бретонська кров. Ви і я—ми мали Говена Туарського прадідом. Ми мали також, як предка, великого герцога Монбазона, що був пер Франції і вшанований був орденським ланцюгом, що взяв штурмом Тур і був ранений у бою під Д'Арком і що помер обер-егермейстером Франції у своєму замку Кузьєр в Турені на вісімдесят сьомому році. Я можу вам також назвати герцога Лодюнуа, сина пані де-ла-Гарнах, Клода де-Лоррена, герцога де-Шеврез і Анрі де-Ленонкур та Франсуазу де-Лаваль-Буадофен. Але для чого? Пан має честь бути ідіотом, і він домагається рівності з моїм конюхом. Я був уже старий, коли ви були ще хлопчиком. Я втирав вам тоді носа і втру тепер. Зростаючи, ви знаходили спосіб залишитись маленьким. Від того часу, як ми бачилися, ми обидва йшли кожен своїм шляхом. Я шляхом честі, ви—протилежним. О, я не знаю, чим це скінчиться. Але панове ваші друзі—мерзенні негідники. Так це справді, я з цим охоче згоджуюсь: ми маємо надзвичайний прогрес. У нас в армії солдата за п'янство карали водою: три дні підряд він мусів випивати перед фронтом пляшку води. Цю кару скасовано. Ви завели обмеження цін. Ви маєте Конвент, єпископа Гобеля, пана Шометта* й пана Гебера і знищуєте гуртом усе минуле, від Бастилії до календаря. Святих замінили овочами. Дуже добре, панове громадяни, будьте господарями, царюйте, порядкуйте, не соромтесь. Все це не завадить релігії бути релігією, все це не викреслить п'ятнадцяти сторіч з нашої історії, коли Франція була королівством, і стара французька аристократія, хоч їй і відтяти голову, буде вища за вас. А щодо вашого глузування з історичного права королівських родів, то ми тільки знижуємо плечима. Гільперіх справді був тільки монахом на ім'я Даніель. Це Ренфруа вигадав Гіль-

періха, щоб зробити прикрість Карлові Мартелеві. Ми це знаємо не гірше за вас. Та не в тому річ. А річ ось у чому. Що було велике королівство, стара Франція, ця чудово впорядкована держава, де найперше шанували священну особу монарха, самодержавного володаря, потім принців, потім королівських офіцерів, що охороняли нашу землю на суші і на морі, потім керівників та управителів фінансів. Далі були вищі й нижчі судді, збирачі мита й державних податків, нарешті, королівська поліція. От у чому добрий і благородний державний лад. Ви його знищили. Ви знищили провінції, зробивши це як жалюгідні неуки, не знаючи, що ці провінції значать. Геній Франції сполучає в собі геній всього континенту, і кожна з провінцій Франції репрезентує якусь гідність Європи: німецьку прямоту—Пікардія, шведську великодушність—Шампань, голландську працездатність та хазяйновитість—Бургундія, польську жвавість—Лангедок, іспанську гордість—Гасконія, італійську мудрість—Прованс, грецьку промітність—Нормандія, швейцарську вірність—Дофіне. Ви не знали нічого про це, ви розбили, поламали, потрощили, а самі лишилися дикунами й звірами. А, ви не хочете більше мати дворянство! Гаразд, ви його не матимете. Та ви ще пошкодуєте за ним. Ви не матимете більше рицарів, не матимете героїв. Прощай, стара велич. Знайдіть мені тепер д'Ассаса! Ви всі тремтите за вашу шкіру! Де тепер рицарі Фонтене, які вклонялися ворогові перед тим, як його вбити? Де ті бійці у шовкових панчохах, що билися при Леріді! Минули ті дні військової слави, коли султани кавалерійські миготіли як метеори. Ви скінчений народ. Ви потрапите під іноземне ярмо. Якщо повернеться Аларіх II, назустріч йому не виступить більше Хлодвіг; якщо Абдерам прийде знову, його не зустріне Карл Мартель; якщо знову нападуть сакси, їм не дасть відсічі Піпін. Не буде таких боїв, як при Агнедалі, Рокруа, Лансі, Стаффарді, Нервінді, Штейнкірхені, Марселі, Року, Лоуфельді, Магоні. Не буде Мариньяна з Франсуа I. Не буде Бовена з Філіппом Августом, що одною рукою взяв у полон Рено, графа Болонського, а другою—Феррана, графа Фландрського. Ви ще матимете Азенкур, але ви не матимете

Бакевілля, цього великого прапороносця, що загорнувся в прапор і так дав себе вбити. Робіть своє, продовжуйте! Будьте новими людьми. Ставайте дрібнотою.

Маркіз на хвилину замовк, потім продовжував:

— Але дайте нам змогу бути великими. Вбивайте короля, вбивайте аристократів, вбивайте священиків, знищуйте, руйнуйте, вигублюйте, топчіть усе під ноги. Кидайте старі закони, традиції, звичаї під свої підбори, перекидайте трон, зганьбляйте вівтарі, трощіть бога і танцюйте над усім тим! Це ваша справа. Ви зрадники і боягузи, нездатні на подвиг, на порив самозречення. Я все сказав. Тепер гільйотинуйте мене, пане віконт. Маю честь кланятися.

І він додав:

— Я наговорив вам багато гірких істин! Але чого ж мені боятися? Я мертвий.

— Ви вільні,—сказав Говен.

І Говен підійшов до маркіза, скинув свій плащ командувача, накинув йому на плечі і насунув йому капюшон на очі. Обидва були однакові на зріст.

— Що ж ти це робиш?—спитав маркіз.

Говен крикнув:

— Лейтенант, відчиніть мені.

Двері відчинилися.

Говен крикнув:

— Потурбуйтеся замкнути за мною.

І він випхнув за двері приголомшеного маркіза.

Нижній зал, перетворений у кордегардію, був освітлений, як ми вже говорили, тільки одним ліхтарем. В цьому невиразному світлі ті з солдатів, які не спали, побачили високого чоловіка у плащі командувача, обшитому галуном. Вони віддали йому честь, і чоловік вийшов.

Маркіз повільно пройшов через кордегардію, крізь пролом, не раз стукнувшись головою, і вийшов.

Вартовий, думаючи, що бачить Говена, віддав йому честь.

Коли він був уже надворі, відчуючи під ногами траву, за двісті кроків від лісу, маючи перед собою широкий простір, ніч, волю, життя, він спинився і стояв якийсь момент нерухомо, як людина, що розгубилася від несподі-

ванки, що випадково потрапила в розчинені двері і, вагаючись, міркує: чи не зробила вона чого поганого, чи йти вперед, чи повернутися назад? Після кількох секунд пильного роздумування він підняв праву руку, клацнув пальцями і сказав:

— Ну, й що ж!

І пішов далі.

Двері темниці були замкнені. Говен лишився за ними.

II

ВІЙСЬКОВИЙ СУД

Тоді військові суди не мали твердого розпорядку. Генерал Дюма у Законодавчих зборах накреслив проект військових законів. Цей проект пізніше переробив і доповів Раді п'ятисот Тало, але остаточно кодекс військових судів був заведений тільки за імперії. Між іншим за імперії було запроваджено й правило про те, що у військових судах голосування провадиться, починаючи з найнижчого чину. За революції цей закон не існував.

В 1793 році голова Військового трибуналу являв собою майже весь суд. Він призначав членів суду, установляв порядок розгляду справи та голосування. Він був водночас і суддя і господар.

Сімурден призначив місцем засідання військового суду той самий зал у нижньому поверсі, де була барикада, а тепер кордегардія. Він хотів усе спростити, скоротити і дорогу від в'язниці до трибуналу, і дорогу від трибуналу до ешафота.

Опівдні, згідно з його розпорядженням, суд зібрався в такій обстановці: три солом'яні стільці, сосновий стіл із двома засвіченими на ньому свічками, табурет перед столом.

Стільці були для суддів, а табурет для—підсудного. З двох кінців столу були два інші табурети, один для прокурора,—прокурором призначили одного з фур'єрів,¹ другий для секретаря—це був один з капралів.

¹ Ф у р'є р—унтер-офіцер, що виконує різні господарські обов'язки.

На столі стояли дві чорнильниці, лежала паличка червоного сургучу, мідна печатка Республіки, дві папки з чистим папером і два розгорнуті друковані плакати: один із списком оголошених поза законом, другий—декрет Конвенту.

За середнім стільцем поставлено було кілька триколових прапорів. В ці часи суворої простоти декорування було нескладне, і не треба було багато часу, щоб перетворити кордегардію в судовий зал.

Стілець посередині призначений був для голови, що сидів прямо проти дверей темниці.

За публіку були солдати.

Два жандарми охороняли „лаву підсудних“.

Сімурден сидів на середньому стільці, маючи по правий бік капітана Гешана, першого суддю, і по ліву сержанта Радуба—другого суддю.

Він мав на голові капелюх з триколовим султаном, шаблю при боці і два пістолети за поясом. Шрам на лиці, що був яскравочервоний, підкреслював його похмурий вигляд.

Радуб врешті дозволив себе перев'язати. Круг його голови був обмотаний платок, на якому дедалі ширшала кривава пляма.

Опівдні, доки судове засідання ще не починалося, біля столу стояв гінець, а надворі бив копитами його кінь.

Сімурден писав. Він написав такі два рядки:

„Громадяни члени Комітету громадського рятунку.

Лантенака ввіймано. Завтра він буде страчений“.

Він поставив число і підписав, згорнув і запечатав депешу і простяг її гінцеві. Гінець вийшов.

Зробивши це, Сімурден сказав голосно:

— Відчиніть в'язницю.

Два жандарми відсунули засуви, відчинили двері і увійшли всередину.

Сімурден підняв голову, схрестив руки, поглянув на двері і крикнув:

— Уведіть в'язня.

Під дверним склепінням з'явився між двома жандармами чоловік.

Це був Говен.

Сімурден здригнувся.

— Говен!—скрикнув він.

Потім сказав:

— Я велів привести заарештованого.

— Це я,—сказав Говен.

— Ти?

— Я.

— А Лантенак?

— Він на волі.

— На волі!

— Так.

— Утік?

— Утік.

Сімурден пробурмотів тремтячим голосом:

— І справді, це ж його замок, він знає усі проходи й виходи, камера сполучалася, певно, з якимсь проходом, я мусів би про це подумати, він знайшов спосіб утекти, для того він і не потребував чужої допомоги.

— Йому допомагали,—сказав Говен.

— Утекти?

— Утекти.

— Хто допомагав?

— Я.

— Ти!

— Я.

— Ти мариш?

— Я зайшов у в'язницю, був там сам із полоненим, я скинув свій плащ, надяг на нього, насунув йому на лице капюшон, і він вийшов замість мене, а я лишився на його місці. От і все.

— Ти не зробив цього!

— Я це зробив.

— Це неможливо!

— Це сталося.

— Приведіть Лантенака!

— Його тут нема. Солдати, побачивши плащ командувача, взяли його за мене і дали змогу пройти. Це ж було вночі.

— Ти збожеволів?

— Я сказав те, що є.

Настала тиша. Сімурден насилу промовив:

— Отже ти заслуговуєш...

— Смерті,—сказав Говен.

Сімурден зблід, як відтята голова. Він сидів нерухомо, як людина, вражена блискавкою. Він, здавалося, не дихав. Велика крапля поту виступила на його лобі.

Нарешті він сказав здавленим голосом:

— Жандарми, відведіть підсудного на його місце.

Говен сів на табурет.

Сімурден додав:

— Жандарми, шаблі наголо.

Це була формула, уживана тоді, коли підсудному загрожувала смертна кара.

Жандарми витягли шаблі.

Голос Сімурдена знову набрав звичайного виразу.

— Підсудний,—сказав він,—встаньте.

Він уже не говорив Говенові „ти“.

III

ГОЛОСУВАННЯ

Говен підвівся.

— Як ваше ім'я?—спитав Сімурден.

Говен відповів:

— Говен.

Сімурден продовжував допит:

— Хто ви такий?

— Я командувач експедиційної колонії Північного побережжя.

— Ви родич чи свояк утікача?

— Я його двоюрідний внук.

— Ви знаєте декрет Конвенту?

— Я бачу об'яву про нього у вас на столі.

— Що ви скажете про цей декрет?

— Що я його скріпив своїм підписом, наказував пильно його виконувати і що я складав цю приписку, під якою стоїть мій підпис.

— Виберіть собі оборонця.

— Я захищатиму себе сам.

— Ви маєте слово.

Сімурден став знову незворушним. Тільки це була дужче незрушність скелі, ніж спокій людини.

Говен якийсь момент мовчав, немов збираючись з думками.

Сімурден спитав:

— Що ви можете сказати на свою оборону?

Говен помалу підвів голову, не дивлячись ні на кого, і відповів:

— За одним я не побачив іншого. Один добрий вчинок, побачений зблизька, закryw для мене сотні злочинних вчинків. З одного боку старик, з другого врятовані діти—все це стало між мною і моїм обов'язком. Я забув про спалені села, про сплюндровані поля, про вбитих полонених, про добитих ранених, про розстріляних жінок, забув про Францію, видану Англії. І я випустив на волю убійника батьківщини. Говорячи так, я немов би говорю проти себе, але це не так. Я говорю за себе. Коли винний визнає свою вину, він рятує єдине, що можна врятувати,—свою честь.

— І це все,—спитав Сімурден,—що ви можете сказати на свою оборону?

— Я додаю тільки, що, будучи начальником, я мусів давати приклад, і що ви, будучи суддями, повинні його дати.

— Якого прикладу ви хочете?

— Моєї смерті.

— Ви це визнаєте справедливим?

— І необхідним.

— Сідайте.

Прокурор підвівся і почав читати, спочатку постанову, що оголошувала поза законом колишнього маркіза Лантенака, потім декрет Конвенту про смертну кару для кожного, хто допомагатиме втечі полоненого бунтівника. І закінчив кількома рядками, приписаними внизу об'яви про декрет, що забороняли „давати будьяку допомогу бунтівникам під страхом смертної кари“ і підписані були: „командувач експедиційної колони Говен“.

Скінчивши, прокурор сів.

Сімурден схрестив руки і сказав:

— Підсудний, будьте уважні. Публіка, слухайте, дивіться і мовчіть. Ви маєте перед собою закон. Ми переходимо до голосування. Вирок буде ухвалений простою більшістю голосів. Кожен суддя по черзі висловиться вголос, при підсудному, правосуддя не має чого таїти.

Зробивши паузу, Сімурден продовжував:

— Слово має перший суддя. Говоріть, капітан Гешан.

Капітан Гешан, здавалося, не бачив ні Сімурдена, ні Говена. Він вступив очі в об'яву про декрет і немов бачив перед собою безодню. Він сказав:

— Закон ясний. Суддя і менший і більший ніж людина. Він менший від людини, бо не повинен мати серця. Він більший від людини, бо в його руці меч. 414 року до нашої ери Манліус звелів стратити свого сина за такий злочин, як перемога без дозволу. Порушення дисципліни заслуговує кари. А тут зламано закон. Закон же вищий за дисципліну. Через надмірну жалість республіка знову в небезпеці. Жалість може набирати розмірів злочину. Командувач Говен випустив бунтівника Лантенака. Говен винен. Я голосую за смерть.

— Запишіть, секретарю,—сказав Сімурден.

Секретар написав: „Капітан Гешан: смерть“.

Говен сказав голосно:

— Гешан, ви добре голосували, дякую вам.

Сімурден продовжував:

— Слово має другий суддя. Говоріть, сержант Радуб.

Радуб підвівся, повернувся до Говена і віддав йому повійському честь. Потім він скрикнув:

— Коли так, гільйотинуйте мене, бо, клянусь богом і всім найсвятішим на землі, я б хотів зробити те, що зробив старий, а потім, те, що зробив мій командир. Коли я побачив, як цей вісімдесятилітній чоловік кинувся в огонь, щоб врятувати трьох малят, я сказав: „Чоловіче, та ти ж молодець!“ І коли я дізнався, що мій командир врятував цього старого від вашої клятої гільйотини, хай чорти її візьмуть, я сказав: „Командире, ви повинні бути моїм генералом, ви справжня людина, і я, побий мене грим, я б дав вам хрест

святого Луї, якби були ще хрести, якби були ще святі! Як це! Хіба ми стали цілковитими дурнями? Хіба для того ми перемагали при Жемаппі, при Вальмі, при Флеру і при Ваттінє? Коли для того, то так треба й сказати. Як це! От командир Говен понад чотири місяці з барабанним боем б'є й жене цю роялістську наволоч, своєю шаблею рятує республіку, робить те, що він зробив у Долі, а для того треба було мати добру голову, і от ви, маючи таку людину, хочете зжити її з світу! Замість зробити його генералом, ви хочете йому відтяти голову! Та це ж все одно, що кинути сторч головою з Нового мосту. І ви самі, громадянине Говен, командире, якби замість того, щоб бути моїм генералом, ви були моїм капралом, то я сказав би вам, що ви плели страшні нісенітниці увесь цей час. Старий добре зробив, що врятував дітей. Ви добре зробили, що врятували старого. І коли гільйотинують людей за добрі вчинки, то хай все йде під три чорти. Я не знаю, про що тут говорити. Це все таки певно, справді? Я щипаю себе, щоб пересвідчитись, що я не сплю. Я не розумію. Хіба треба було, щоб старий залишив дітей у вогні? Хіба треба, щоб мій командир дозволив відтяти голову старикові? Стривайте. Гільйотинуйте мене. Так буде краще. Хіба б ви хотіли, щоб наші малята були мертві, а батальйон Червоної Шапки був збезчещений? Це ви хотіли? Тоді давайте пожирати один одного. Я теж знаюся на політиці не згірше за вас. Я був у клубі секції Пік. Чи ми осатаніли вкрай? Так от я кінчаю. Я терпіти не можу таких справ, коли не знаєш уже що до чого. Ради якого чорта маємо ми вбивати один одного? Ради чого вбивати нашого командира? А дзуськи, Лізетто! Я хочу мати свого командира й далі. Мені потрібен мій командир. Я люблю його сьогодні ще дужче, ніж учора. Послати його на гільйотину, та це ж сміх! Ми всі тут, ми не хочемо цього. Я вже наслухався. Можете казати все, що ви хочете, проте це неможливо, цього не повинно бути.

І Радуб сів. Його рана відкрилася. Кров спід пов'язки текла на шию з того боку, де було його ранене вухо.

Сімурден повернувся до Радуба:

— Ви за те, щоб виправдати підсудного?

— Я голосую за те,—сказав Радуб,—щоб його зробити генералом.

— Я питаю, чи ви хочете, щоб він був виправданий?

— Я за те, щоб зробити його першою людиною в республіці.

— Сержант Радуб, ви голосуєте за те, щоб командир Говен був виправданий, так чи ні?

— Я голосую за те, щоб мені відтяли голову замість нього.

— За виправдання,—сказав Сімурден.—Пишіть, секретарю.

Секретар написав: „Сержант Радуб: виправдати“.

Потім секретар сказав:

— Один голос за смерть, один голос за виправдання.
Голоси поділились.

Тепер мав голосувати Сімурден.

Він підвівся. Скинув свій капелюх і поклав на стіл.

Він не був уже блідий, його лице було кольору землі.

Якби всі присутні лежали в трунах, то й тоді тиша не була б глибша.

Сімурден сказав урочисто, повільно й твердо:

— Підсудний Говен, слухайте. В ім'я республіки, військовий суд більшістю двох голосів проти одного...

Він спинився, немов вагаючись; чи він вагався перед смертю? чи він вагався перед життям? Всі затаїли подих.
Сімурден продовжував:

— ...ви засуджені до смертної кари.

Його обличчя виявляло муку зловісного тріумфу. Коли Іаков у темряві примусив подоланого ним ангела благословити його, на обличчі його, певно, була така усмішка.

Та це був тільки відблиск, що швидко зник. Сімурден знову став мармуровий, сів, надів свій капелюх і додав:

— Говен, ви будете страчені завтра при сході сонця.

Говен підвівся, уклонився і сказав:

— Я дякую судові.

— Виведіть засудженого,—сказав Сімурден.

Сімурден подав знак, двері темниці відчинилися, пропустили Говена і замкнулися за ним. Два жандарми лишилися з обох боків дверей, держачи шаблі наголо.

Радуба винесли—він упав непритомний.

ПІСЛЯ СІМУРДЕНА-СУДДІ—СІМУРДЕН-ГОСПОДАР

Військовий табір як осине гніздо. А в часи революції особливо. Жало громадянськості, яке є в солдатові, висувається охоче й швидко. І не спиняється перед тим, щоб ужалити начальника після того, як ворога прогнано. Відважний загін, що взяв штурмом Тург, загув на всі лади. Спершу, коли дізналися, що командував Говен випустив Лантенака. Коли побачили, що з темниці, де, як гадали, був Лантенак, вийшов Говен, це електричною іскрою за одну мить рознеслося по всьому табору. Вся маленька армія загомонила, спочатку бурчали: „Говена мають судити. Але це тільки для годиться. Хіба церковник засудить колишнього! Ми бачили віконта, що врятував маркіза, і ми бачитимемо священика, що виправдає аристократа!“ Коли дізналися про засудження Говена, почалося інше бурчання: „Ні, це занадто. Засудити нашого начальника, нашого хороброго командира, нашого молодого командувача, нашого героя! Це правда, що він віконт, але тим більша його заслуга, що він став республіканцем! Як! Його, що звільнив Понторсон, Вільдье, Понт-о-Бо! Переможця в Долі і Тургу! Того, хто зробив нас непереможними! Того, хто був мечем республіки в Вандеї! Чоловіка, що п'ять місяців б'є шуанів і виправляє всі дурниці Лешеля та інших! Цей Сімурден насмілювався засудити його на смерть! За що? За те, що він урятував старика, який урятував трьох дітей? Піп сміє вбивати солдата!“

Так гув переможний і незадоволений табір. Темний гнів оточував Сімурдена. Чотири тисячі чоловік проти одного. Їм здавалося, що вони становлять силу. Але це була помилка, бо ці чотири тисячі були юрбою, а Сімурден—це була воля. В глибині душі вони знали, що Сімурденові досить наморщити брову, щоб держати армію в покорі. В ці суворі часи досить було тіні Комітету громадського рятунку позаду людини, щоб зробити цю людину грізною, і щоб всяке ремство припинилося. Як і до цього обуреного бурчання, Сімурден лишався владним господарем долі

Говена, та й долі всіх. Вони знали, що вимагати в нього не можна, що просити марно, що він послухає тільки голосу своєї совісті, того надлюдського голосу, який він чує тільки сам. Все залежало від нього. Те, що він зробив, як військовий суддя, тільки він міг скасувати, як делегат республіки. Тільки він міг помилувати. Він мав необмежені повноваження. Єдиний його знак міг повернути Говенові волю. Він був господарем життя і смерті. Він розпоряджався гільйотиною. В цей трагічний час він був людиною всемогутньою.

Нічого не лишалось, як тільки ждати.

Настала ніч.

V

ТЕМНИЦЯ

Судовий зал знову перетворився в кордегардію. Варта була подвоєна. Два жандарми охороняли замкнені двері темниці.

Опівночі чоловік, що тримав у руках ліхтар, зайшов у кордегардію і звелів відкрити темницю. Це був Сімурден.

Він зайшов туди, і двері за ним лишилися напіввідчинені.

В камері було темно й тихо. Сімурден зробив у цій темряві крок, поставив ліхтар на землю і спинився. Чулося рівне дихання сплячої людини. Сімурден задумливо слухав цей мирний шум.

Говен лежав у глибині камери на оберемку соломи. Це його дихання чулося. Він глибоко спав.

Сімурден, стараючись якнайменше шуміти, наблизився до Говена і уважно дивився на нього. І в погляді матері, що розглядає своє дитя, не могло бути більше ніжності й виразності. Цей погляд, можливо, був сильніший за Сімурдена. Сімурден приклав, як це іноді роблять діти, кулаки до очей і якусь мить стояв нерухомо. Потім він став навколяшки, ніжно підняв Говенову руку і підніс її до губ.

Говен заворушився. Він розплющив очі з несвідомим здивуванням збудженої людини. Ліхтар тьмяно освітлював його. Говен упізнав Сімурдена.

— А, це ви, учителю!

І він додав:

— Мені снилося, що смерть поцілувала мою руку.

Сімурден здригнувся, як здригаються від раптового напливу хвилі думок. Іноді ця хвиля така висока й бурхлива, що, здається, вона от-от погасить душу. Але ніщо не вирвалося з глибини Сімурденового серця. Він міг тільки сказати.

— Говен!

І обидва дивилися один на одного. Сімурден з очима, сповненими того полум'я, від якого висихають сльози, Говен з м'якою усмішкою.

Говен підвівся на лікті і сказав:

— Цей шрам, який я бачу на вашому обличчі, це від удару шаблею, який ви дістали за мене. Ще вчора ви були у жорстокій сутичці біля мене і через мене. Якби провидіння не поставило вас біля моєї колиски, де був би я сьогодні?—В темряві. Якщо я маю свідомість обов'язку, я дістав її від вас. Я народився зв'язаний, бож забобони—це пута. Ви зняли їх з мене, ви дали мені змогу вільно зростати, і з мене, що був уже тільки мумією, ви зробили справжню людину. В мертвонародженого ви вдихнули живу душу. Без вас я був би карликом. Я існую, дякуючи вам. Я був тільки сеньйором, ви зробили з мене громадянина. Я був тільки громадянином—ви зробили з мене мислящу людину. Ви зробили мене здатним до земного життя, а мою душу здатною до життя небесного. Ви дали мені, щоб увійти в людську дійсність, ключ до істини і ключ до світла. О, мій учителю! я вам дякую. Це ви мене створили.

Сімурден сів на соломі біля Говена і сказав йому:

— Я прийшов повечеряти з тобою.

Говен розломив чорний хліб і подав йому. Сімурден узяв шматок.

Потім Говен простяг йому кухоль з водою.

— Пий перший,—сказав Сімурден.

Говен напився і передав кухоль Сімурденові, що напився після нього. Говен випив тільки один ковток.

Сімурден пив довго й жадібно.

Під час цієї вечери Говен їв, а Сімурден пив,—певна ознака спокою першого і хвилювання другого.

Якийсь страшний спокій був у темниці. Ці двоє людей розмовляли.

Говен казав:

— Великі події насуваються. Те, що революція робить у цей момент, сховано від нас. За видимим діянням є невидиме. Одне закриває друге. Видиме діяння жорстоке, невидиме—велично-прекрасне. Я розпізнаю це тепер дуже ясно. Як дивно й гарно! Треба було гаразд використати матеріал минулого. Звідси цей надзвичайний дев'яносто третій рік. Під риштованням варварства будується храм цивілізації.

— Так,—відповів Сімурден,—із тимчасового вийде остаточне. Остаточне, тобто відповідність права і обов'язку, прогресивний і пропорціональний податок, обов'язкова для всіх військова служба, зрівняння всіх без ніяких відхилень. І над цим усім пряма лінія—закон. Республіка абсолюту.

— Мені любіша,—сказав Говен,—республіка ідеалу.

Він спинився, потім продовжував:

— О, вчителю, в усьому тому, що ви сказали, де приділяєте ви місце самовідданості, саможертві, великодушності, любові? Зрівняти все—це добре, але привести в гармонію—це краще. Ліра вища за терези. Ваша республіка розважає, розміряє і регулює людину. Моя—підносить у ясну блакить. Це відмінність між теоремою і орлом.

— Ти витаєш у хмарі.

— А ви загрузли в обрахунку.

— Гармонія—це мрія.

— Мрія є і в алгебрі.

— Я хотів би, щоб людина була створена Евклідом*.

— А мені,—сказав Говен,—більше до вподоби бути створеним Гомером.

Серйозна усмішка Сімурдена спинилася на Говенові, ніби щоб затримати цю душу.

— Поезія. Не вір поетам.

— Так, я знаю ці слова. Не вір подувам вітру, не вір промінню сонця, не вір пахощам, не вір квітам, не вір сузір'ям.

— Нічого цього не можна споживати.

— Звідки ви знаєте? Ідея теж пожиточна. Думати—це жити.

— Не треба абстракцій. Республіка—це два і два—чотири. Коли я дам кожному, що йому належить...

— Вам лишиться тільки дати кожному те, що йому не належить.

— Що ти розумієш під цим?

— Я розумію безмежну взаємну поступку кожного для всіх і всіх для кожного, що означає суспільне життя.

— Поза точно означеним правом немає нічого.

— Є все.

— Я бачу тільки право.

— А я дивлюся вище.

— А що ж є вище за право?

— Справедливість.

Іноді розмова уривалася, наче кожен заглиблювався в свої думки.

Сімурден перепитав:

— Скажи точніше, бо так я не вірю.

— Гаразд. Ви хочете обов'язкової військової служби. Проти кого? Проти інших людей. Я не хочу зовсім військової служби. Я хочу миру. Ви хочете допомоги бідним, а я хочу знищити бідність. Ви хочете пропорціонального податку, я не хочу ніяких податків. Я хочу, щоб загальні витрати зведені були до найпростішого і сплачувалися з надміру громадського прибутку.

— Що ти розумієш під цим?

— А от що: найперше, знищіть паразитизм. Паразитизм священика, паразитизм судді, паразитизм солдата. Потім використайте ваші багатства. Ви кидаєте добриво в помийну яму, кидайте його в борозну. Три чверті ґрунту лежить облогодом, заоріть усю землю Франції, оберніть на поля зайві пасовища, розподіліть комунальну землю. Щоб кожен чоловік мав землю і кожна земля мала чоловіка. Ви у сто разів збільшите громадську продуктивність. Франція в цей час дає своїм селянам м'ясо тільки чотири рази на рік. Коли краще налагодити її господарство, вона прогодує

триста мільйонів людності, всю Європу. Використайте природу, могутню помічницю, яку досі зневажали. Заставте працювати на себе кожен подув вітру, всі водопади, всі магнітні струми. Земна куля має цілу мережу підземних жил, і в них відбувається дивний обіг води, олії, вогню. Проколить ці земні жили, нехай бризне звідти вода для ваших фонтанів, олія для ваших ламп, огонь для ваших печей. Подумайте про рух хвиль, про силу припливу і відпливу, про морський прибій. Що таке океан? Величезна сила, яка марно витрачається. Яка дурна земля, що не використовує океан!

— Все це цілковита мрія.

— Тобто цілковита дійсність.

Говен продовжував:

— А жінка? Що ви з неї зробили?

Сімурден відповів:

— Те, чим вона є. Служанку чоловіка.

— Це так, але з одною умовою.

— Якою?

— Щоб чоловік був слугою жінки.

— Як! Та що ти думаєш?—скрикнув Сімурден:—Чоловік—слугою! Ніколи. Чоловік—господар. Я визнаю тільки самодержавство в домі. Чоловік у себе король.

— Так. З одною умовою.

— Якою?

— Щоб жінка була королевою.

— Тобто ти хочеш для чоловіка і для жінки...

— Рівності.

— Рівності! Про це ти мрієш? Між двома цілком різними істотами?

— Я сказав рівність. Я не сказав тотожність.

І знову настала пауза, немов перемир'я між цими двома розумами, що метали блискавки. Сімурден урвав її:

— А дитина! Кому ти даси її?

— Найперше батькові, що її зароджує, потім матері, що народжує її, потім учителеві, що виховує, потім місту, що її вирощує, потім батьківщині, як найвищій матері, потім людству, цьому великому предкові.

Сімурден зробив жест, як людина, що застерігає іншу.

— Говен, не заносься так високо в небо. Ми хочемо здійснити можливе.

— Можна і можливе зробити неможливим.

— Можливе можна здійснити завжди.

— Зовсім не завжди. Коли поводитися грубо з утопією це її вбиває. Немає нічого беззахиснішого, як яйце.

— Проте, треба вставити утопію в оправу з фактів. Абстрактну ідею треба перетворити в ідею конкретну. Вона втратить тоді на красі, але виграє на корисності, вона зменшиться, але поліпшає. Треба, щоб право стало основою закону. І коли право стане законом, воно абсолютне. От що я називаю можливим.

— Можливе більше, ніж це.

— А, знову мрія!

— Можливо є таємничий птах, що кружляє над людиною.

— Треба впіймати його.

— Живим.

Говен продовжував:

— Моя думка така: завжди вперед. Якби бог хотів, щоб людина відступала, він би дав їй очі позаду голови. Дивімося завжди в напрямі ранкової зорі, розквіту, зародження. Те, що відживає, підбадьорює те, що підіймається. У тріскові старого дерева є заклик до дерева нового. Кожен вік творить своє діло, сьогодні громадянське, завтра людське. Сьогодні питання права, завтра питання винагорода. Винагорода і право—це по суті одне слово. Людині мають платити за те, що вона живе. Бог, даючи їй життя, стає їй винним. Право—це вроджена винагорода. Винагорода—це набуте право.

Говен говорив із зосередженістю пророка. Сімурден слухав. Ролі змінилися. І тепер здавалося, що учень став учителем.

Сімурден буркнув:

— Дуже вже ти швидкий.

— Це, мабуть, через те, що в мене лишилося мало часу.

І він продовжував:

— От де, вчителю, відмінність між нашими двома утопіями. Ви хочете обов'язкової казарми, а я хочу школи. Ви мрієте про людину-солдата, я—про людину-громадянина. Ви про людину грізну, а я—про мислящу істоту. Ви створюєте республіку меча, а я створюю...

Він запнувся:

— А я створив би республіку духа.

Сімурден розглядав підлогу камери. Потім сказав:

— А покищо чого ти хочеш?

— Того, що є.

— Ти виправдуєш теперішній момент?

— Так.

— Чому?

— Бо це буря. Буря завжди знає, що вона робить. На один розбитий блискавкою дуб скільки оздоровлених лісів! Цивілізація заражена чумою, цей великий вітер звільняє її від неї. Він, можливо, не дуже розбирається, що вимітати. Але чи може він інакше? Він має зробити таку величезну чистку! Перед жахом зарази я розумію лютість вітру.

Говен продовжував:

— А втім, чого мені боятися бурі, коли я маю компас, і що лихого зроблять мені події, коли я маю живу совість.

І він додав низьким голосом, що звучав урочисто:

— Є хтось, кому не можна заважати.

— Хто?—спитав Сімурден.

Говен підняв палець над головою. Сімурден стежив поглядом за напрямом цього піднятого пальця, і йому здавалося, що крізь склепіння темниці він бачить зоряне небо.

Вони знову помовчали.

Сімурден заговорив:

— Суспільство вище над природу? Кажу тобі, що це неможливо, це мрія.

— Це мета. Інакше, навіщо потрібне суспільство? Лишайтеся в природі. Будьте дикунами. Отаті—рай. І в цьому раї не думають. Але краще людське пекло, ніж тваринний рай. Та ні, ніякого пекла. Будьмо людським суспільством. Вищим за природу. Так, так. Коли ви нічого не додасте

до природи, для чого ж виходити з неї? Отже, задовольняйтеся роботою, як мурашка, і медом, як бджола. Лишайтеся робочою худобою замість бути мислячими істотами. Коли ви додаєте щось до природи, ви неминуче стаєте більшими за неї. Додавати—це збільшувати, а збільшувати—це підносити. Суспільство—це звеличена природа. Я хочу мати усе те, чого бракує вуликові, усе те, чого бракує мурашникові—монументи, мистецтво, поезію, героїв, геніїв. Носити одвічні тягарі—це не закон для людини. Ні, ні, ні, не треба паріїв, не треба рабів, не треба каторжників, не треба вигнанців! Я хочу, щоб кожен з атрибутів людини був символом цивілізації і рушієм прогресу. Я хочу волі для розуму, рівності для серця, братерства для душі. Геть ярмо! Людина створена не для того, щоб носити кайдани, а щоб розправити крила. Геть людину-плазуна! Я хочу перетворення лялечки в комаху, я хочу, щоб земляний червাক перетворився в живу квітку і полетів, я хочу...

Він спинився. Його очі сяяли.

Його губи ворушилися. Він перестав говорити.

Двері лишилися відчиненими. Якийсь шум зовні пробивався в темницю. Чути було неясні звуки ріжків, певно, грали зорю. Потім загупали приклади рушниць об землю—змінювалися вартіві. Потім зовсім близько біля башти почувся якийсь рух, немов перетягали дошки та балки, а потім переривчастий стук, наче удари молотка.

Сімурден, збліднувши, слухав. Говен не чув нічого.

Його думи ставали дедалі глибшими. Здавалося, він не дихав, так він прислухався до того, що зароджувалося в його мозку. Він відчував якесь тепле тріпотіння. Сяйво ранкової зорі було в його розширених зіницях.

Так минув досить довгий час. Сімурден спитав його:

— Про що ти думаєш?

— Про майбутнє,—сказав Говен.

І він знову заглибився у свої думи. Сімурден підвівся із солом'яного ложа, на якому вони сиділи обидва. Говен цього не помітив, Сімурден, не відриваючи пильного погляду від задуманого молодого чоловіка, відступив помалу до дверей і вийшов. Темниця замкнулася.

ТИМ ЧАСОМ СХОДИТЬ СОНЦЕ

Незабаром на обрії стало світати.

Разом із днем щось незвичайне, нерухоме, дивовижне, чого не знали небесні птахи, з'явилося на плато біля Турга під Фужерським лісом.

Воно поставлене було тут уночі. Здалека на горизонті підіймався силует із прямокутних і жорстких ліній, що мав вигляд єврейської літери або одного з тих єгипетських ієрогліфів, з яких складається загадкова старовинна азбука.

При першому погляді виникала думка, що ця річ тут зайва. Вона була тут серед розквітлого вереску. Виникало запитання: для чого вона могла тут стояти? Потім людина, що бачила цю річ, відчувала якесь несвідоме тремтіння. Це був ніби поміст на чотирьох стовпах. В кінці цього помосту на двох інших високих і прямих стовпах, сполучених угорі перекладиною, тримався трикутник, що здавався чорним у ранковій блакиті. З другого краю помосту була драбина. Між двома стовпами унизу під трикутником можна було розрізнити якусь раму, що складалася з двох рухомих половинок, які, будиши сполучені, утворювали круглий отвір приблизно такого розміру, як людська шия. Одна з половинок цієї дошки пересувалася в жолобі, так що її можна було підіймати і опускати. Тепер рама була розсунута. Біля підніжжя двох стовпів, що тримали трикутник, була дошка, що поверталася на шарнірах і мала вигляд гойдалки. Збоку, біля цієї дошки стояв довгий кошик, а між стовпами спереду, при кінці помосту, кошик чотирикутний. Усе було пофарбовано червоним. Все було з дерева, крім залізного трикутника. Почувалося, що ця річ збудована людиною, така вона була гидотна, жалюгідна й нікчемна. І водночас була вона така страшна, немов її принесли лихі духи.

Ця гидотна споруда була гільйотина.

Проти неї, недалеко, за ярком, стояла інша потвора—Тург. Потвора з дерева ніби доповнювала потвору з каменя. Коли людина доторкається до дерева або каменя, дерево й

камінь перестають бути деревом і каменем, вони набирають чогось від людини. У будівлі є догмат, у машині—ідея.

Тург був таким же фатальним витвором минулого, як Бастілія в Парижі, Тоуер у Англії, Шпільберг в Німеччині, Ескуріал в Іспанії, Кремль у Москві, замок Сент-Ан в Римі.

У Тургові сконцентрувалися п'ятнадцять сторіч, васальство, кріпацтво, феодалізм. У гільйотині—один рік—93-й. І ці дванадцять місяців урівноважували п'ятнадцять сторіч.

Тург—це була монархія. Гільйотина—це була революція. Трагічне зіставлення.

По один бік—борг. По другий—сплата. По один бік—складне готичне сплетіння: кріпак і пан, раб і господар, простий люд і дворянство, не однакові для всіх закони, спілка судді й попа, незліченні пута, державний податок, соляне мито, подушне, позбавлення майнових прав, винятки, прерогативи, забобони, фанатизм, королівські привілеї, скіпетр, трон, сваволя, „божественне“ право. По другий—щось зовсім просте—ніж гільйотини.

По один бік—вузол, по другий—сокира.

Тург довго був сам-один у цій пустині. Він був тут з своїми бійницями, із яких лилася кипляча олія, горяща смола, розтоплений свинець, із своїми підземними темницями, що вимощені були людськими кістками, із своєю кімнатою тортур, де четвертували людей, з цією величезною трагедією, яка сповнювала його. Він панував своєю лютою постаттю над цим лісом, він п'ятнадцять віків стояв у похмурому спокої в затінку цього лісу. Він був у цьому краї єдиною владою, єдиною силою і єдиним страхом. Він царював. Він був єдиним втіленням варварства. І раптом він побачив, що перед ним і проти нього шідіймається щось,—більше ніж щось, хтось,—щось так само страшне, як і він,—гільйотина.

Камінь іноді немов має дивні очі. Статуя спостерігає, башта стежить, фасад будівлі споглядає. Тург немов вивчав, розглядаючи, гільйотину.

Він немов запитував: що це таке?

Здавалося, що воно постало із землі.

І воно справді вийшло з землі.

У фатальній землі зародилося зловісне дерево. Із цієї землі, зрошеної потом, слізьми й кров'ю, із цієї землі, поритої ровами, могилами, печерами, засідками, із цієї землі, де гнили кості стількох мерців, позбавлених життя усякими способами тиранії, із цієї землі, вкритої безоднями, засіяної страшним зерном усіх злочинств, із цієї глибокої землі вийшла призначеного дня ця незнайомка, ця месниця, ця грізна машина-мечоносиця, і дев'яносто третій рік сказав старому світові: „Ось я“.

І гільйотина мала право сказати башті: „Я твоя дочка“.

І в той самий час башта,—бо ці речі живуть темним життям,—відчула, що її вбито.

Тург перед цією страшною появою немов збентежився, стривожився. Здавалося, він злякався. Велетенська гранітна озія була велична й огидна, ця дошка з її трикутником була страшна. Падаюча всемогутність відчувала жах перед всемогутністю новою. Злочин споглядав кару. Минуле насильство порівнювало себе з насильством теперішнім. Старовинна фортеця, старовинна в'язниця, старовинна дворянська твердиня, де лунали зойки катованих жертв, ця споруда для війни і вбивства, вже не здатна ні для того, ні для того, розбита, обідрана, розвінчана купа каміння, варта не більше за купу попелу, гидотна, пишна й мертва, уся сповнена кривавим чадом страшних віків, дивилася на прихід живого страху. Вчора тремтіло перед сьогодні, стара лють схилилася перед новою грізністю, те, що стало нічим, розплющило тьмяні очі перед тим, що було жахом, примара розглядала привид.

Природа безжальна. Вона не хоче прибирати свої квіти, свою музику, свої пахощі і своє проміння перед людською гидотою. Вона пригнічує людину контрастом божественної краси і соціальної гидоти. Вона не хоче поступитися ні крильцем метелика, ні піснею пташки. І в розпалі вбивства, в розпалі помсти, в розпалі варварства людина повинна дивитися на ці святощі. Від цього не можна втекти, і безмежний докір світової гармонії, невмолима ясність блакиті гнітить людину. Треба, щоб гидотність людських законів

показувалася в усій голизні серед сліпучого блиску вічного світу. Людина трощить і ламає, людина знепліднює, людина вбиває. А літо лишається літом, лілія лілією, зоря зорею.

Ніколи свіже небо світанку не було таким чарівним, як цього ранку. Теплий вітер колихав паростки вереску, між гіллям м'яко слався, танучи, туман, Фужерський ліс, увесь пройнятий диханням струмків, курився на світанку, як величезна кадьльниця, повна фіміаму. Блакить неба, білість хмар, прозора ясність вод, гармонійна гама зелені всіх відтінків, від аквамаринового до смарагдового, братерські групи дерев, скатертини трави, глибокі рівнини,—все мало ту чистоту, яка є вічною порадою природи людині. Посеред усього цього виставляла себе страшна людська безсоромність. Посеред усього цього здіймалися фортеця і ешафот, війна і страта, утвір кривавих віків і утвір кривавої хвилини. Сова минулої ночі і присмерковий кажан майбутнього дня. Перед лицем квітнучої, запашної, люблячої і чарівної природи щедре небо обливало світанком Тург і гільйотину і, здавалося, говорило людям: дивіться, що роблю я і що робите ви.

Так іноді сонце уживає своє світло.

Це видовище мало глядачів.

Чотири тисячі людей невеликої експедиційної армії були вистроєні в бойовому порядку на плато. Вони оточували гільйотину з трьох боків, утворюючи геометричну фігуру на візирі літери Е. Поставлена посередині найдовшої лінії батарея утворювала середню рисочку в цьому Е. Червона машина була наче замкнена цією живою стіною з солдатів, загнutoю з обох країв аж до краю плато. Четвертий бік, що дивився на Тург,—це був яр.

Посередині цього чотирикутника був ешафот. В міру того, як наставав день, тінь, що падала від гільйотини на траву, робилася коротша.

Артилеристи були біля своїх гармат із запаленими гнотами. М'який синій дим підіймався з яру: це був дим від догораючої пожежі.

Цей дим оповивав башту, але не закривав вершини, що панувала над усім обрієм. Ця вершина відділялася від

гільйотини тільки ярком. Від одної можна було розмовляти з другою.

На вершині башти поставили стіл з військового трибуналу і стілець, позаду якого примістили жмут трикольорових прапорів. Сонце зійшло за Тургом, і в його промінні чорною озією вималювалася фортеця, а на її вершині, на затіненому прапорами стільці сиділа постать людини, нерухома і з схрещеними руками.

Ця людина був Сімурден. Як і напередодні, він був у костюмі громадського делегата, на голові мав капелюх з трикольоровим султаном, при боці шаблю і пістолети за поясом.

Він мовчав. Всі мовчали. Солдати тримали рушниці біля ноги і потупили очі. Вони торкалися ліктями своїх сусідів, але не розмовляли. Вони невиразно думали про цю війну, про всі пережиті бої, про напади із засідок, які вони відважно відбивали, про хмари розлютованих селян, які вони розвіювали, про здобуті фортеці, про успішні битви, про перемоги, і їм здавалося тепер, що вся їхня слава перетворюється в ганьбу. Важке чекання стискувало кожні груди. Вони бачили на помості гільйотини ката, що ходив туди й сюди. Дедалі ясніше сяйво ранку величаво заливало небо.

Раптом почувся заглушений дріб покритих крепом барабанів. Ці похмурі звуки наближалися. Ряди розступилися, і в каре увійшов кортеж, простуючи до ешафота.

Попереду чорні барабани, потім рота гренадерів з опущеними рушницями, потім взвод жандармів з шаблями наголо, потім засуджений—Говен.

Говен ішов вільно. Він не мав кайданів ні на ногах, ні на руках. Він був у похідній формі, із шпагою.

За ним ішов другий взвод жандармів.

На обличчі у нього була ще та задумлива радість, яка осяяла його, коли він сказав Сімурденові: „Я думаю про майбутнє“. Не було нічого зворушливішого і величнішого за цю усмішку.

Коли він підійшов до сумного місця, перший свій погляд він кинув на вершину башти. Гільйотину він зневажав.

Він знав, що Сімурден вважатиме за свій обов'язок

бути при страті. І він поглянув на вершину башти. Його погляд знайшов Сімурдена.

Сімурден був смертельно блідий і холодний. Ті, що були біля нього, не чули його дихання.

Коли він помітив Говена, він не затремтів.

Говен тим часом наблизився до ешафота.

Ідучи, він дивився на Сімурдена, а Сімурден на нього. Здавалося, Сімурдена підтримував цей погляд.

Говен підійшов до підніжжя ешафота. Піднявся на нього. Офіцер, що командував гренадерами, ішов за ним. Він зняв свою шпагу і віддав офіцерові, зняв галстук і віддав катові.

Він здавався якимсь видінням. Ніколи не був він такий гарний. Його чорне волосся розвівалося на вітрі,—тоді ще не стригли низько голови. Його біла шия була як жіноча, а його героїчний і владний погляд—як погляд архангела. І на ешафоті він мріяв. Це теж була вершина. Говен стояв на ній прямо, величний і спокійний. Сонце обливало його світлом, наче ореолом слави.

Проте треба було його зв'язати. Кат підійшов з вірьовкою в руці.

В цей момент, коли солдати побачили, що їхнього молодого начальника мають покласти під ніж, вони не витримали. Серця переповнилися. Почулося щось неймовірно—ридання цілої армії. Знявся одностайний крик: „Пощади! Пощади!“ Деякі падали навколюшки. Інші кидали рушниці і підіймали руки до вершини башти, де був Сімурден. Один гренадер крикнув, показуючи на гільйотину: „Чи приймають тут замісників? Візьміть мене!“ Всі кричали несамовито: „Пощади! Пощади!“ І леви, почувши це, були б зворушені або злякалися б, бо сльози солдатів страшні.

Кат спинився, не знаючи що робити.

І тут глухий і низький голос, який, проте, всі почули, такий він був зловісний, крикнув з вершини башти:

— Виконайте закон!

В цьому голосі була непохитність. Говорив Сімурден. Армія затремтіла.

Кат більше не вагався. Він підійшов, тримаючи вірьовку.

— Почекайте,—сказав Говен.

Він повернувся до Сімурдена і зробив йому правою, ще вільною рукою прощальний жест, а тоді дав себе зв'язати.

Коли він був уже зв'язаний, він сказав катові:

— Вибачте, ще хвилинку.

І крикнув:

— Хай живе республіка!

Його поклали на дошку. Цю горду і прекрасну голову всунули в ганебний нашійник. Кат м'яким рухом підняв його волосся, потім натиснув пружину. Трикутник сприснув, і посунувся спершу помалу, потім хутко. Почувся огидний стук...

В той самий момент почувся інший. На удар сокири відповів постріл з пістолета. Сімурден вихопив зза пояса один з своїх пістолетів, і в той момент, коли Говенова голова скотилася в кошик, Сімурден пробив собі серце кулею. Кров линула з його рота, і він упав мертвий. І ці дві душі, трагічні сестри, полетіли вкупі, пітьма одної змішалася з світлом другої.

РОМАН „ДЕВ'ЯНОСТО ТРЕТІЙ РІК“ І ЙОГО АВТОР

„При кінці травня 1793 року“—так починається перший розділ прочитаного вами визначного роману великого французького письменника Віктора Гюго.

1793 рік... Так, це незабутня дата в історії. Це—найважливіший момент в історії Французької буржуазної революції 1789 року: момент найвищого напруження сил французького народу, що боровся з зовнішньою та внутрішньою контрреволюцією.

14 липня 1789 р. народні маси паризьких передмість, з'єднавшись із повсталими солдатами, взяли штурмом і зруйнували Бастілію—паризьку тюрму, символ французької монархії; настала революція.

Це була революція буржуазна, „бо визволення країни від абсолютизму і від поміщицьких кріпосницьких привілеїв давало на ділі свободу розвитку капіталу“ (Ленін, т. XVI, стор. 190). Але, полишена на саму себе, французька міська буржуазія не могла б відібрати владу від дворян, „тільки втручання селянства і пролетаріату, „плебейського елементу міст“, здатне серйозно рухати вперед буржуазну революцію“ (Ленін, т. XII, стор. 195). Демократичне плебейство та селянство і були тими революційними масами, які своїм бойовим ентузіазмом скинули дворянську монархію у Франції. Роль цих мас у розвитку революції 1789 р. винятково велика. Вони настояли на арешті та страті короля

Луї XVI (21 січня 1793 р.), якого ліберальна буржуазія тільки обмежила в його владі. Користуючись угодовством цієї буржуазії, король провадив таємні зносини з інтервентами, що поспішали його виручати, і навіть пробував утекти назустріч війську контрреволюції. Ті ж маси з надзвичайною мужністю й завзяттям вигнали за кордони Франції інтервентів—австрійців та прусаків (вересень—листопад 1792 р.).

Під різким тиском цих мас тимчасовий буржуазний уряд, „Законодавчі збори“, ще восени 1792 р. змушений був скликати особливий „Національний Конвент“, щоб вирішити участь короля і виробити нову систему управління державою.

Але й у цьому Конвенті велика буржуазія, налякана тим, що дедалі більшає політичне значення міських плебейських мас, намагалась зміцнити свої завоювання і всяко обмежити, відтіснити народні маси. Війна виснажила Францію, гроші знецінились, недисципліновані армії танули, дорожнеча й голод зростали що не день, збуджуючи незадоволення в народі. Створивши власну бойову організацію—„Центральний Повстанський Комітет“, народні маси Парижа 31 травня 1793 р. беруть владу в свої руки: на чолі Конвенту стають яacobі́нці, що, за словами Леніна, були „представниками найреволюційнішого класу XVIII віку, міської й сільської бідноти“ (т. XX, стор. 505). „Яcobі́нці 1793 року“,—каже Ленін,—„увійшли в історію великим зразком дійсно революційної боротьби *проти класу експлуататорів з боку класу трудящих і пригноблених*, що взяв усю державну владу в свої руки“ (там же, стор. 506). Це з їх рядів вийшли Марат, Робесп'єр, Сен-Жюст.

Правда, навесні 1794 р. яacobі́нська диктатура була зрадницьки скинута змовою ставлеників буржуазії, але за час свого панування вона дуже багато зробила, щоб полегшити життя народних мас і обмежити клас експлуататорів.

Однак, буржуазія, викинута з Конвенту, не здавалась; ватажки її, розсіявшись по провінціях Франції, підіймали прапори контрреволюційного бунту, з'єдналися з бандами монархістів, здали портове місто і військову гавань Тулон найлютішому ворогові революційної Франції—Англії.

Антиякобінські повстання, що запалали навколо Парижа, немов би прагнули злитися з хвилею селянського бунту, що вибухнув з особливою силою у Вандеї. Це була одна з найглухіших провінцій на північному заході Франції. Її густі ліси ховали контрабандистів, бандитів і головне—контрреволюціонерів, що рятувалися в них від революційного правосуддя.

Прихильники старого режиму, монархісти—попи й поміщики—використовували і відсталість вандейського селянства, і незадоволення, посіяне в ньому частими реквізиціями хліба та фуражу, необхідних для революційної армії. Спираючись на куркульство, вони підняли бунт проти революційного уряду і створили величезну партизанську армію (до 100 тисяч чоловік), перед якою довелося відступити незначним (до 15 тисяч чоловік) силам республіканців. Коли повстання охопило цілу область, англійці та французькі білоемігранти вирішили його серйозно підтримати: люди, зброя, бойові припаси, гроші потекли у Вандею. Перед бунтівниками поставили завдання пробитися до моря, щоб забезпечити місце для англійського десанту, який став би ядром для партизанської армії.

Спочатку справжні організатори повстання—дворяни та священники, які мріяли про повернення відібраних революцією привілей, висували, щоб ховатись за їх спиною, нібито „народних“ вождів—биндюжника Катліно, лісничого Стоффле, перукаря Гастона. Але коли повстання розвинулося у справжній фронт громадянської війни, на чолі обдурених селян, що називалися вже „католицькою й королівською армією“, стали місцеві дворяни та емігранти, перекинуті з Англії: д'Ельбе, Райран, Шаретт, Ла-Рошжаклен. У згоді з директивою англійського командування, яке субсидувало цю авантюру (англійська буржуазія XVIII ст. стає, за словами товариша Сталіна, „в перші лави громителів визвольного руху людства“), бунтівники, захопивши цілий ряд міст і важливих стратегічних пунктів, повели наступ на місто Нант, що відкривало дорогу до побережжя. Але вперта оборона Нанта дала революційному командуванню час зібратися з силами: розрізнені загони бунтівників, що погано корилися вищим вождям,

були охоплені тисками двох особливих армій, а третя—спеціально перекинена з австро-пруського фронту Майнцька армія під командою генерала Клебера,—вирішила долю цього заміру білоемігрантів та куркульства.

При кінці червня військо Конвенту відкидає бунтівників від Нанта і тим самим знищує загрозу англійського десанту. Після кількох ударів, що розкидали деморалізовані сили противника, армії Конвенту завдають бунтівникам поразку під Шале (17 жовтня 1793 р.) і довершують їх розгром у бою під Ле-Ман (24 грудня 1793 р.), де бунтівники лишили до 10 тисяч убитих.

Такі ото події стали за матеріал для роману Гюго: боротьба не на життя, а на смерть між старим режимом і новим, боротьба революційного Парижа з темною контрреволюційною Вандеею, яка намагалася затримати переможний рух історії, що змітала загниваючий державний лад абсолютизму.

Такі були події. Як же про них розказано в книзі? І насамперед, хто був автор роману, чому в 1873 р. (час написання цієї книги) згадав він про великий 1793 рік?

В 1873 р. за В. Гюго вже був п'ятидесятилітній письменницький стаж.

Уже в ранніх своїх творах—в цілому ряді драм, які показували придворних XVI—XVII сторіч, В. Гюго висловлював демократичні ідеї, критикував носіїв королівської влади у Франції (негативно змальовано короля Луї XIII у драмі „Маріон де-Лорм“, короля Франціска I у драмі „Король бавиться“).

Та й у численних своїх поезіях Гюго оспівував прогрес людства під лозунгами братерства й рівності, обурено картав і ганьбив свавілля реакції, яка жорстоко придушувала буржуазно-демократичні повстання, що спалахували в різних кінцях Європи.

Але політичні погляди Гюго були надзвичайно невиразні. Ворог реакції, ворог і феодальних і капіталістичних форм пригноблення людини, Гюго не мав твердих політичних переконань, відбиваючи хитання більшості французької буржуазної інтелігенції.

Проте, одна важлива політична подія зробила переворот у житті Гюго і залишила незгладимий відбиток у його творчості.

Після буржуазної революції 1848 р. Гюго брав активну участь у політичному житті Франції, бувши до певної міри виразником настроїв радикальної дрібнобуржуазної інтелігенції. В 1851 р. президент Французької республіки Луї-Наполеон (племінник імператора Наполеона I), після кривавого перевороту, оголосив себе імператором Франції під ім'ям Наполеона III. Гюго—політичний противник Наполеона—був висланий із Франції. Довгі роки вигнання Гюго провів переважно на двох англо-нормандських островах у затоці Сен-Мало—Джерсеї та Гернсеї. І от у ці якраз роки написав Гюго цілий ряд творів, що картали й ганьбили загарбника Наполеона III та брудну зграю його прибічників: „Наполеон Малий“, „Історія одного злочину“, „Кари“—ці книги Гюго переконливо говорять про ненависть Гюго до монархізму, про симпатії Гюго до пригноблених і знедолених мас.

Романи, написані В. Гюго у вигнанні, розвивають основні ідеї цих його художньо-політичних творів. У романі „Знедолені“ Гюго оспівує героїзм паризької бідноти в дні барикадних боїв у липні 1830 р.

У романі „Чоловік, що сміється“ бродячий актор Гуїнплен кидає в лице англійській аристократії обвинувачення в нелюдяності, дикості, підлості; яскраво змальовує Гуїнплен жахне становище трудящих у Англії й загрожує лордам революційною бурею, яка змете їх з лиця землі.

Як бачимо, Гюго увесь час близький до проблеми революції, постійно протестує проти соціальної нерівності, бачить і засуджує злочинність капіталізму, який губить людство. Але чи бачить Гюго шляхи боротьби з капіталізмом? Ні, саме поняття класової боротьби завжди було для нього чужим; єдиний шлях до зміни умов існування, до перебудови світу Гюго бачив у моральному самовдосконаленні людини. Однак, тема революції завжди хвилювала його.

Потрібна була ще одна важлива політична подія, щоб ця тема захопила Гюго цілком.

Восени 1870 р. в одному з рішучих боїв так званої Франко-пруської війни імператор Наполеон III, остаточно розбитий пруссаками, здався в полон. В Парижі була проголошена республіка.

В. Гюго—на той час уже письменник із світовим ім'ям, політичний вигнанець, ворог Наполеона—повернувся на батьківщину, що сходила кров'ю в авантюрі, затіяній бездарним імператором та його міністрами.

Навесні 1871 р. Гюго став свідком подій Паризької комуни.

Гюго засуджував капіталізм, але разом з тим він був дрібнобуржуазним радикалом. Тому він не зрозумів великого значення Паризької комуни. Але, як давній ворог усякої реакції і як співець боротьби за волю людства, Гюго глибоко обурився політикою Тьєра та звірячими розправами версальців. Жорстока сутичка двох класів, що відбувалася перед його очима, дуже вразила Гюго, і він не тільки відгукнувся на неї у поезіях та статтях; безперечно, у зв'язку з враженнями від днів Комуни створюється „Дев'яносто третій рік“—найкращий із романів Гюго, пройнятий певністю перемоги буржуазної революції над старим феодальним ладом.

Як можна охарактеризувати ту літературну манеру, у якій написано цей роман? Якими художніми засобами користується Гюго, щоб змалювати в ньому громадянську війну у Франції XVIII ст.?

Ось палкий революціонер Сімурден, а ось монархіст Лантенак; вони—пряма протилежність один одному. Грізний сержант Радуб, криклива маркітантка батальйону Червоної Шапки виявляють себе прекрасними щиросердними людьми. Та й безпощадний Сімурден безконечно ніжний до Говена. Навіть жорстокий кат-монархіст, маркіз де-Лантенак, жертвує собою, рятуючи дітей.

Якщо вони у чомунебудь і схожі один на одного, то тільки в неможливості й твердості, з якими служать своїм переконанням.

А ось Говен,—він немов би однодумець Сімурдена і ворог Лантенака, але хіба схожий м'який, вразливий Говен

на Сімурдена, що ані на крок не відступає від своїх поглядів?

Протилежності, контрасти—от до чого особливо часто вдається Гюго. Роман розгортається немов би із протиставлень, визначених уже основними протиставленнями: революція протиставлена контрреволюції.

Певна річ, картина життя, написана контрастами—різкими фарбами,—дуже виразиста. Але якраз контрасти, підкреслюючи тільки ту чи іншу сторону характеру, події, роблять таке зображення умовним. Тому й дієві особи роману показані неглибоко, наївно, схематично. Вони тільки ілюстрації до певних думок Гюго, а не живі люди, створені умовами своєї епохи.

І в їх реальність нас не примусить повірити навіть багатющий історичний і побутовий фон, на якому вони діють. А фон цей змальовано з надзвичайною пильністю й яскравістю: дано прекрасні пейзажі Вандеї, захоплююче показано революційний Париж, до найдрібніших подробиць описано феодальний замок Ла-Тург.

Те, що Гюго приділяє таку величезну увагу фонові, який відтіняє фігури дійових осіб, і те, що роман будується за принципом протиставлень-контрастів, дозволяє нам залічити Гюго до представників літературної течії, що називалася романтизмом. Це характерні риси романтизму. Були романтики-реакціонери, які мріяли про повернення до середньовічної старовини, були романтики-казкарі, які йшли від дійсності у світ фантастичних образів, вигаданих ними. А от Гюго був представником ліберального романтизму: він прагнув виховати в читачеві любов до свободи, ненависть до деспотизму, протест проти пригноблення людської особи. Гюго був дрібнобуржуазний романтик-демократ, але Гюго не розумів, що єдиним правдивим засобом, який руйнує спорохнявілий лад безповоротно, є революція, що безжалісно знищує всіх, хто їй чинить опір. Заключні сцени роману особливо виразно показують цю особливість у ставленні Гюго до революції.

Молодий Говен—ідеальний виразник настроїв Гюго—палкий революціонер, бойовий командир якобінської армії.

Але він—прихильник „республіки ідеалу“, „республіки милосердя“, у якій знайшлося б місце для „самозречення“, „самопожертви“, „любви до ближнього“, „великодушності“. Що розуміє під цими гучними словами Говен?

А ось що: Говен помилював бунтівників Третона та Безье, які вразили його своєю хоробрістю. І обидва вони стали ватажками банд, що полювали на бійців республіканської армії. Говен врятував Лантенака, що потряс його самопожертвою—і ця надвичайно небезпечна людина, один із вождів вандейського бунту та кат революціонерів, уникає заслуженої кари. Ось до чого приводить „милосердя“ Говена.

Чи усвідомлює свою вину Говен перед лицем Сімурдена, втіленням революційної совісті? Усвідомлює, але на злочин іде теж свідомо, бо його сприймання революції затемнене облудними поняттями про „милосердя“ та „великодушність“. Звичайно, дорогі були ці поняття і для Гюго. Щоправда, в цьому романі Гюго—цілком на стороні повсталого народу, цілком засуджує вандейський бунт та його натхненників.

Але нездійсненна мрія про „ідеальну“ людину, яка прощає своїм ворогам і вірить у їх виправлення, змушує його знайти риси привабливості у запеклому контрреволюціонерві Лантенакові.

Мало того: ці ж настрої примушують Гюго перекрутити історичну дійсність.

Бувши прихильником і поборником Французької буржуазної революції, Гюго в багато чому не згоджується з якобінцями—справжніми вождями народних мас Франції в революції 1789 року.

Він з ними не згоджується у дуже важливому пункті, пункті про терор, а терор був надійною зброєю народних мас Франції у боротьбі проти контрреволюціонерів.

Лякаючись терору, Гюго умисне викривляє образ Марата—„друга народу“, вождя паризької бідноти; він показує і його, і другого вождя якобінців—Робесп'єра, як людей, що домагаються у політиці задоволення дрібних особистих інтересів.

Недарма Гюго так негативно характеризує цих вождів якобінізму. Ленін підкреслював, що „дрібній буржуазії властиво боятися його“ (якобінства) (т. XX, стор. 556).

Не так показано Сімурдена—улюбленця паризької бідноти. Рядом з Дантоном, Робесп'єром і Маратом він змальований підкреслено позитивними рисами—і в цьому позначилася своєрідна глибока любов В. Гюго до народу.

По-своєму вірячи в народ, як у якесь ідеальне поняття, Гюго приписував йому свої погляди. Він зображує яacobinців далекими від народу, ідеї терору—чужими для народу. Сімурден, комісар Конвенту, подавляючи себе, вимагає страти Говена; солдати Говена—„народ“—вимагають його звільнення. Сімурден виконує до кінця свій обов'язок, але з смертю Говена вмирає й сам. Сімурден, представник паризької бідноти, народу, не зміг перемогти в собі „народного“—так підкреслює Гюго почуття жалості до злочинця Говена. Так хоче довести Гюго справедливість своїх гуманістичних, „загальнолюдських“ помилкових поглядів. Їх проповідують у романі і Говен, і жебрак Тельмарш. Обидва вони, спонукувані „милосердям“, чинять злочин—Тельмарш ховає Лантенака в своєму лігві і тим врятовує одного з найжорстокіших ватажків бунту, Говен обдурює революцію і випускає на волю вбивцю тисяч республіканців.

Обидва вони розуміють, що вчинок їх—злочин з погляду революційних законів. Але для них закон не писаний, вони, як і сам Гюго, „завжди за жертву, хоч би хто вона була“. За Лантенаком женуться, Лантенака повинні стратити—значить, він для Гюго „жертва“.

Ми вже сказали про небезсторонне змалювання вождів яacobинства; в романі є й інші явні відхилення від історичної правдоподібності.

Мало ймовірно, щоб батальйон високосвідомих революційних бійців мстився над вандейцями за трьох дітей, захоплених у них Лантенаком. Мало ймовірно, щоб банда Лантенака сховалася в напівзруйнованому замку, коли далеко кращим пристановищем був би для неї кожен із семи вандейських лісів. Ще менш імовірно, щоб Лантенак серйозно вважав трьох дітей за заручників і щоб про долю цих дітей так багато говорили. Це все—плоди романтичної фантазії Гюго, які допомагають йому повніше заволодіти почуттями читача, викликати в читачеві зміну настроїв—від героїчного

пафосу до ніжності, суму, розчулення. Проте, хоч і вдається Гюго до такого способу, загальний настрій книги—піднесено-героїчний—справляє враження одноманітності, як односторонні й „контрасні“ характери дієвих осіб.

І все ж роман Гюго хвилює читача, викликає в ньому любов та пошану до героїчної боротьби революційного французького народу проти контрреволюції, викликає в читача презирство до цієї контрреволюції: її Гюго показує лихим, чорним ділом, на яке Лантенаки та англійські купці, що стоять за ними, підбурюють темне, затуркане селянство.

Хоч Говен та Сімурден загинули, хоч почуття Гюго хиткі й безладні, проте роман цей повний віри в поразку старого ладу.

Коли в 1885 р. Гюго помер, народні маси Парижа показали своє ставлення до померлого письменника: біля мільйона чоловік провожало останки Гюго до місця останнього упокоєння. Це ще раз свідчить про те, що масовий читач, не зважаючи на багато неправильних поглядів Гюго, відчував у ньому глибоку любов до пригноблених і віру в створення нового, безмежно кращого світу. Гюго не знайшов шляхів до цього світу, але, картаючи світ старий, він, при всій своїй нерішучості, завжди ставав на бік тих, хто виступав проти старого світу: він тягся до великих ідей визволеної праці і визволеного людства.

Прочитана книга Гюго про буржуазну революцію для нас, будівників соціалізму, цінна не тільки широкою історичною панорамою епохи, але й гарячою ненавистю автора до тих, хто намагався спинити колесо історії.

Проф. О. І. Білецький

ПРИМІТКИ

Алквіад—грецький (афінський) політик і полководець (451—404 рр. до нашого літочислення).

Анріо, Франсуа (1761—1794) — син бідного селянина, служив писарем у паризькій митниці. На початку революції був заарештований за участь у спаленні паризьких митних застав і звільнений з Бісетра (карної тюрми) тільки 1790 р. дякуючи домаганням Марата. З 31 травня 1793 р. — командувач Національної гвардії, висунутий на цей пост революційною народною організацією, що збиралася в колишньому єпископському палаці (єпископат).

Анріо гільйотинований разом з іншими робесп'єристами 28 червня 1794 р. Буржуазні історики закидали його пам'ять брудом. Гюґо, як і в багатьох інших випадках, брав свою характеристику з таких наклепницьких джерел.

Аргонна, Жемапп, Вальмі — місця боїв, у яких республіканське військо відбило напад європейських монархій.

Бабеф, Франсуа-Ноель, прозваний по імені славнозвісного римського діяча Гракхом (1760—1797) — керівник революційного „Товариства рівних“, яке він заснував разом з Марешалем, *Буонаротті* (див.) і Дарте. В 1795 р. Бабеф був ув'язнений у тюрмі, де остаточно склалися його комуністичні переконання. Вийшовши з тюрми по загальній амністії, Бабеф відновляє видання своєї газети „Народний трибун“. Він домагався знищення економічної нерівності та приватної власності на землю й засоби виробництва і встановлення диктатури в інтересах народної бідноти. Не уясняючи собі виразно розподілу суспільства на класи і революційної ролі пролетаріату, він звертався з своїми ідеями до бідноти взагалі.

„Товариство рівних“ згуртувало круг себе тисячі однодумців і виробило план повстання проти Директорії. Через зраду змова була викрита і Бабефа та Дарте гільйотинували 26 травня 1797 року.

Барнав, Антуан (1761—1793)—адвокат, видатний оратор, з початку революції дуже популярний у Якобінському клубі. Побойуючись поглиблення революції, ще навесні 1791 р. висловився за необхідність „покласти революції межу“ і перейшов на сторону короля. Після падіння коро-

лівської влади в Тюільрі виявлена була його переписка з королівським двором, і це привело Барнава на гільотину.

Бастілія—побудована при кінці XIV століття в Парижі фортеця. Поступово фортеця перетворилася в тюрму, куди саджали з простого наказу короля, дуже часто на довічне ув'язнення. Взявши 14 липня 1789 р. Бастілію штурмом (це було початком революції), народ не лишив у ній каменя на камені.

Бургав, Герман (1668—1714)—голландський лікар і хемік, що був дуже популярний у всій Європі. Написав ряд праць з медицини й хемії.

Бомарше, П'єр-Огюстен (1732—1799)—драматург і памфлетист передреволюційної епохи. Світову славу завоювали його комедії „Севільський цирульник“ та „Весілля Фігаро“.

Бріссо, Жан-П'єр (1754—1793)—вождь жірондистів. Обстоював інтереси великої буржуазії, і після падіння королівської влади за головну мету мав боротьбу з паризькою революційною Комуною, з *Горою* (див.), з усіма тими, хто хотів поглибити революцію. Гільотинований за присудом Революційного трибуналу 31 жовтня 1793 року.

Брут, Люцій-Юній—за римською легендою вождь республіканського повстання проти царя Тарквінія Гордого, що привело до встановлення в Римі республіки. Засудив на смерть своїх синів за зраду республіки.

Буонаротті, Філіпп (1761—1837)—французький революціонер, італієць родом. За участь у змові Бабефа був засуджений на довічне заслання. Втік з Франції і надрукував у Брюсселі 1828 року двотомну працю „Історія змови на користь рівності, що зветься змовою Бабефа“. Повернувшись до Франції 1830 р., провадив у робітничих гуртках революційну пропаганду.

Бушотт, Жан-Батіст (1754—1840)—військовий міністр з квітня 1793 р. до 31 березня 1794 р.

Вандея—департамент у приморській області Західної Франції, що був центром контрреволюційного повстання темного, фанатичного релігійного селянства під проводом духовенства й поміщиків в 1793—1796 рр.

Варенн.—Щоб дати королю змогу втекти з Парижа за кордон і стати там на чолі емігрантів та німецького війська, була ціла змова. Переодягнений лакеєм король з сім'єю виїхав з Парижа. Але народ упізнав його і затримав 21 червня 1791 р. в Варенні. Варенська втеча викрила все лицемірство Луї XVI і викликала широкий республіканський рух.

Варле, Жан (нар. 1746 р. в Парижі, рік смерті невідомий)—один із вождів „шалених“, що обстоювали інтереси найбіднішої частини ремісничого пролетаріату.

Вереснева розправа.—В перших числах вересня 1792 року народні маси знищували по тюрмах ворогів революції. За привід до цього стали чутки про широку змову роялістів (прибічників короля).

Верньйо, П'єр (1753—1793)—член Конвенту, видатний жірондист, блискучий оратор. Намагався не допустити знищення монархії і страти Луї XVI. Боровся проти монтаньярів та *Паризької комуни* (див.). Гільотинований після вигнання жірондистів з Конвенту.

Вестерман, Франсуа-Жозеф (1751—1794)—стояв на чолі марсельських та нантських добровольців, що брали 10 серпня Тюільрійський палац. Успішно командував потім військом у Бельгії і Вандеї. Як друг Дантона, був гільйотинований разом з ним 5 квітня 1794 р.

Вільгельм Телль—за переказами, швейцарський селянин, що став на чолі таємної змови проти тяжкого панування австрійців на початку XIV ст. Вільгельм Телль—герой відомої драми Шіллера, де він змальовується борцем за народну свободу.

Вісімнадцяте брюмера—день повалення *Директорії* (див.). В цей день (9 листопада 1799 р.) генерал Наполеон Бонапарт розігнав Раду п'ятисот і зробився першим консулом.

Вольтер, Франсуа (1694—1778)—відомий французький письменник і мислитель, що мав великий ідейний вплив по всій Європі. Проповідував широку віротерпимість, боровся з забобонами, був запеклим ворогом церкви і духовенства.

Гебер, Жак-Рене (1757—1794)—вождь лівих *якобінців* (див.), газета якого „Отець Дюшен“ була дуже популярна серед населення передмість. Гебер був членом ради *Паризької комуни* (див.).

Гебер та гебертисти вимагали підсилити терор і нещадно боротися з спекулянтами. Певної продуманої програми в них не було. Гебер хотів „примусити фінансистів вернути те, що вони награвували у народа, обрізати пазурі усім цим хижакам“. Коли стало ясно, що гебертисти хочуть зробити „чистку“ Конвенту і утворити новий уряд, робесп'єристи та дантоністи домоглися гільйотинування їх у березні 1794 р.

Гобель, Жан-Батіст (1727—1794)—паризький єпископ. 1789 р. став на сторону революції. Під впливом *Клоотса й Шометта* (див.) зрікся сану.

Гора або монтаньяри.—Ще в Установчих зборах Робесп'єр і інші ліві депутати сиділи на верхніх місцях. Звідси назва лівої в Конвенті—Гора; „монтаньяр“ значить по-французькому „горянин“.

Гош, Лазар (1768—1797)—республіканський генерал, що блискуче провів кілька воєн і придушив контрреволюційне повстання в Нижній Вандеї.

Гракхи, брати—державні діячі старого Рима. Тіберій Гракх (163—133) запропонував переділити землю, щоб урівняти багатих з бідними, за що аристократи вбили його. Брат його Кай (151—123) продовжував його справу, домігся деяких аграрних реформ, але незабаром його теж убили.

Давід, Жак-Луї (1748—1825)—видатний французький живописець, прибічник Марата і Робесп'єра в революції.

Дам'єн, Робер-Франсуа (1715—1757)—майстровий, що зробив замах на життя Луї XV за його деспотичне правління. Після страшних тортур четвертований на Гревському майдані.

Дантон, Жорж-Жак (1759—1794)—адвокат і добрий оратор, член Конвенту. Бувши членом першого Комітету громадського рятунку, фактично керував ним. Чимало зробив для організації нищівної відсічі іно-

земним нападникам, але відносно повсталих департаментів та жірондистів вів занадто м'яку політику. Хотів помирити Гору з Жірондою, був проти арешту жірондистів. Після обрання 10 липня 1793 р. другого Комітету громадського рятунку, де керувати став Робесп'єр, Дантон, що репрезентував інтереси великої буржуазії, вимагав ліквідації революційного порядку управління.

5 квітня 1794 року Дантон разом з його друзями був гільйотинований.

Двадцять червня 1792 р.—в цей день відбулась грандіозна народна демонстрація проти короля.

„Декларація прав людини й громадянина“—прийнята Національними зборами 2/X 1789 р. Декларація проголошує право власності, свободу, рівність усіх перед законом і право нації обрати собі уряд. Декларація на ділі прикриває фактичне класове панування буржуазії.

Демулен, Каміл (1760—1794)—адвокат і журналіст, один з ініціаторів штурму Бастилії, активний учасник повстання 10 серпня 1792 р. Приєднався потім до групи Дантона. Був гільйотинований разом з Дантоном.

Десяте серпня 1792 року—в цей день населення Парижа взяло штурмом королівський Тюльрійський палац, втративши при цьому біля півтори тисячі вбитими. Короля з сім'єю заарештували і посадили в тюрму, віддавши під нагляд Комуні. В наслідок 10 серпня королівська влада була знищена, поширено виборчі права, взагалі революція пішла вперед.

Директорія—уряд з п'яти директорів, установлений 26 жовтня 1795 р. Часи правління Директорії визначаються розбещеним життям буржуазії і розквітом спекуляції.

Дідро, Дені (1713—1784)—визначний французький письменник і філософ передреволюційної епохи.

Дюмур'є, Шарль-Франсуа (1739—1823)—генерал, політичний авантюрист. Спочатку приєднався до революції, а потім почав готувати відновлення монархії.

Дюпле, Шатле, Дідье, Нікола, Гарньє-Делоне—присяжні Революційного трибуналу. У Дюпле, хазяїна столярної майстерні, жив Робесп'єр.

Евклід—стародавній математик (330—275 років до нашого літочислення).

Енциклопедія—„Пояснювальний словник наук, мистецтв та ремесл“, що виходив з 1751 по 1780 р. під редакцією Дідро та математика д'Аламбера. Всі статті його склалися так, щоб звернути увагу читача на різні сторони старого режиму і змусити його відчувати необхідність корінних змін. Видавців Енциклопедії переслідувало дворянство і церква.

Есхіл (525—456 рр. до нашого літочислення)—старогрецький письменник-трагик.

Жірондисти—виразники інтересів великої торгово-промислової буржуазії, в Конвенті були правим крилом. Назву свою дістали від де-

партаменту Жіронди, де вони мали найбільший вплив. Були зметені народним рухом 31 травня—2 червня 1793 р.

Закон про підозрілих видано було 17 вересня 1793 р. За цим законом мали заарештовувати всіх, підозрюваних у співчутті „тиранії“, тобто монархії, всіх „ворогів свободи“, емігрантів і т. д.

Камбїз—персидський (іранський) цар, що завоював Єгипет у 525 р. до нашого літочислення.

„Карманьйола“—супроводжувана танцем революційна пісня, складена паризькими санкюлотами 1792 р. Вона яскраво, відтворює картину 10 серпня, що покінчило з монархією, зло висміює короля та королеву і вихваляє бідноту паризьких передмість, яка штурмувала королівський палац.

Карно, Лазар (1753—1813)—член Законодавчих зборів, потім Конвенту. Бувши членом Комітету громадського рятунку, організовував військові сили революції.

Клебер, Жан-Батіст (1753—1800)—один із видатних республіканських генералів, визначився у боротьбі з вандейською контрреволюційною армією, брав участь у єгипетському поході Бонапарта і після його від'їзду лишився головним командувачем французького війська в Єгипті.

Клоотц, Жан-Батіст (1755—1794),—палкий борець проти релігії, особливо християнства, діяч Французької революції, родом німецький барон. За найвидатніший день свого життя вважав 19 червня 1790 р., коли він на чолі іноземців, в тому числі негрів та арабів, з'явився на засідання Національних зборів і виголосив славнозвісну промову на тему про світову республіку, після чого його прозвали „оратором роду людського“. Приєднався до гебертистів і разом з Гебером відданий був на суд революційного трибуналу і страчений.

Клуб Кордельєрів—виник 1790 р. під назвою „Товариство друзів прав людини“. Назву дістав від чернечого об'єднання, якому раніше належало приміщення клубу. Хоч до цього клубу належали Дантон і Демулен, проте він був центром рішучих революціонерів—Марата, Гебера Шометта.

Коллод'Ербуа, Жан-Марі (1750—1796)—актор і драматург, член Конвенту й Комітету громадського рятунку. Стояв за рішучий терор. Після розгрому якобінців його заслали на каторгу в Кайєну, де він і помер.

Комітет громадського рятунку—найвищий урядовий орган революційної Франції, створений декретом Конвенту 6 квітня 1793 р. „для оборони республіки заходами надзвичайними і невідкладними“. В час якобінської диктатури зосереджував у собі всю політичну владу, здійснюючи свою диктатуру на місцях і в армії через підлеглих йому комісарів Конвенту. Це давало змогу якобінцям переборювати величезні економічні труднощі і успішно боротися з внутрішньою й зовнішньою контрреволюцією.

Комітет громадської безпеки—орган, на який Конвент поклав боротьбу з контрреволюцією і нагляд за ворожими революції й ненадійними елементами.

Конституція II року.—В ухваленій 1791 р. конституції деякі

проголошені „Декларацією прав“ свободи були обмежені, зокрема виборцями могли бути тільки люди, що мають певний достаток. Конституція II (1793) року скасувала ці обмеження. Про неї вона не була здійснена.

Король Луї (Людовік) XVI (1774—1793), Бурбон. 21 січня 1793 р. був гільйотинований.

Кромвель, Олівер (1599—1658)—вождь англійської буржуазної революції. Коли за постановою парламенту 30 січня 1649 р. англійський король Карл I був страчений, Кромвель став на чолі республіки. Він боровся з монархістами і демократичними угрупованнями, нещадно подавляючи всякий опір і обстоючи інтереси великого торговельного капіталу.

Лафайєт, Жозеф (1757—1834)—маркіз, генерал. 1797 року був начальником Національної гвардії. Ліберальний балакун і по суті монархіст, Лафайєт був улюбленцем паризької буржуазії, що бачила в ньому певну підпору свого спокою і ладу. Після скинення короля утік з Франції.

Максимум—обмежені ціни на товари і нормована зарплата, встановлені Конвентом.

Марат, Жан-Поль (1743—1793)—один з найбільших вождів Французької революції, вождь якобінської партії, член Конвенту. З 1789 р. видавав газету „Друг народу“, що з перервами виходила аж до його смерті. Паризька біднота дуже його любила, бо він послідовно обстоював республіканські ідеї.

Буржуазія кричала, що Марат „кровожерний“. Але Марат був тільки „проти дурної поблажливості до найжорстокішого нашого ворога“. Він писав 1792 року: „Коли я свого часу радив відрубати 500 злочинних голів, то робив це тільки для того, щоб зберегти голови півмільйонові невинних. Якби цим півтисячі вчасно відтяли голови, то не втратили б з того часу своїх голів сто тисяч людей, які боролися за батьківщину, і життю інших ста тисяч не загрожувала б небезпека; в наших областях не було б такої кількості доведених до розпачу сиріт, голод і велика нужда не спустошували б країну майже чотири роки підряд, не було б навали у Францію варварських полчищ, покликаних на допомогу півтисячею злочинців, яких пошадити“.

Зв'язавши своє життя з пригнобленими й поневоленими, Марат палко ненавидів буржуазію. А буржуазія ненавиділа його. 13 липня 1793 р. Марат був убитий Шарлоттою Корде.

„Марсельєза“—гімн, складений Руже де-Лілем 26 квітня 1792 р., уночі перед тим, як революційна армія мала рушити до кордону, і названий „Военною піснею рейнської армії“. Пізнішу назву пісня дістала через те, що вперше в Парижі її співали марсельські добровольці. Тепер „Марсельєза“ є державний (національний) гімн Французької республіки.

Марсо, Франсуа (1769—1796)—один із найбільших генералів Французької революції. Разом з Клебером успішно провадив війну у Вандеї, потім брав участь у війні в Бельгії та Голландії і був смертельно ранений у бою при Альтеркірхені.

Мерсьє, Луї-Себастьян (1740—1814)—письменник. Як член Конвенту

голосував проти страти Луї XVI, за що був ув'язнений і вийшов на волю тільки після 9 термідора. Потім був членом *Ради п'ятисот* (див.).

Мірабо, Оноре-Габріель-Рікетті (1749—1792)—граф, що на початку революції перейшов на бік буржуазії. Блискучий оратор. Людина честюлюбна і чваньковита.

„Монітер“—паризька газета, заснована 24 листопада 1789 р. з 1790 р. стала напівофіційною газетою: в ній друкувалися протоколи і звіти засідань Законодавчих зборів, Конвенту, Ради Комуни тощо.

Монтаньяри—див. Гора.

Національна гвардія, організована в 1789 р.—озброєна класова організація французької буржуазії, з виборним командним складом. Національна гвардія в різні епохи життя Франції виступала то як революційна, то як реакційна сила. Після скинення Наполеона III 1870 р. в ній було багато робітників. Спроба буржуазного уряду Тьера її обеззброїти привела до проголошення Паризької комуни 1871 року. Після розгрому Комуни Національна гвардія була скасована.

Національні збори.—17 червня 1789 року депутати „третього стану“ оповістили себе Національними зборами, закликавши інших депутатів приєднатися до них. Король, злякавшись, хотів їх розігнати, але не вдалося. Назвавшись потім **Установчими**, ці збори працювали два роки, доки їх змінили Законодавчі, що теж були замінені Конвентом.

„Отець Дюшен“—політична газета, яку видавав *Гебер* (див.).

Пале-Рояль—палац герцогів Орлеанських. Філіпп Орлеанський перебудував його 1786 р. і став здавати під ресторани, магазини тощо. При кінці XVIII ст. служив місцем зборищ і з своїм садом перетворився в клуб на вільному повітрі, де збиралася буржуазія.

Паризька комуна—орган міського самоврядування. В 1792—94 рр. була осередком і виявом революційної енергії міських мас.

Патріоти.—До революції окремі частини Франції були зовсім роз'єднані і почували себе окремими державами. „Патріотами“ називалися тоді громадяни, віддані єдиній республіці, противники королівської влади.

Паш, Жан-Ніко́ла (1746—1823) був призначений при кінці 1792 р. військовим міністром, але незабаром його усунули як прихильника лівих, що тоді ще не взяли влади. Був мером (головою міського самоврядування) Парижа в найреволюційніші дні Комуни.

Пелопонеська війна (431—404 р. до нашого літочислення)—війна між Афінами і Спартою, яка перетворилася в загальногрецьку війну, що ускладнилася втручанням Персії (Ірана).

Петіон де-Вільнев, Жером (1756—1794)—адвокат, з кінця 1790 р.—член Національних зборів, з 1791—мер Парижа. Обраний до Конвенту пристав до жірондистів, боровся проти якобінців. Після вигнання жірондистів утік.

Пітт, Вільям (1759—1806)—англійський прем'єр-міністр, що всіма способами боровся проти Французької революції. При ньому Англія всяко підтримувала змови проти Французької республіки та контрреволюційну

діяльність французьких емігрантів, робила все можливе, щоб послабити Французьку революцію. Зокрема, щоб підірвати французький ринок, виготовляла мільйони фальшивих асигнацій, переправляючи їх у Францію.

П у н і ч н і в і й н и (III—II ст. до нашого літочислення)—війни між римлянами і карфагенянами через суперництво їх при поширенні своїх володінь. Закінчилися знищенням самостійності Карфагена.

П'я т е ж о в т н я.—5 жовтня 1789 р. в Парижі почалося повстання. Маса, що кричала: „Хліба!“, вночі рушила на Версаль і вдерлася в королівський палац. Другого дня вони поставили вимогу, щоб король переїхав до Парижа, під догляд народу.

Рада п'яти сот та Рада старшин.—Термідоріанський Конвент ухвалив восени 1795 р. нову конституцію, що знову передавала владу в руки великої буржуазії. Загальне виборче право, пряме голосування і однопалатна система касувались, виборці мали бути платниками особистого або земельного податку. Виконавча влада була передана п'яти директорам, а законодавча—Раді п'яти сот та Раді старшин. Ухвала Ради п'яти сот могла стати законом, тільки будучи схвалена Радою старшин.

Р е в о л ю ц і й н и й (республіканський) к а л е н д а р, вироблений групою вчених і ухвалений Конвентом, заводив літочислення не від початку християнства, а з 22 вересня 1792 р.—дня оголошення республіки у Франції. 22 вересня було також днем осіннього рівнодення. Рік ділився на 12 місяців по 30 днів, а 5 днів, називаних „санкюлотидами“, закінчували рік. Місяці ділилися на десятиденки, і десятий день був святковим. Місяці дістали назви по характерній для них погоді, рослинності тощо. Діяв цей календар до 1 січня 1806 р., коли Наполеон Бонапарт, що став імператором, відновив старе літочислення.

Р и ц а р і к и н д ж а л а. Після 9 термідора банди чорносотенної „золотої молоді“ палили прилюдно революційну літературу, громили друкарні, де друкувалися революційні газети, побивали яacobінців у театрах, кофейнях і на вулицях, нападаючи гуртом на одного. Але їм цього було мало. Вони ще кидалися на свої жертви зза рогу і заколювали їх кинджалом. Наймані вбивці вривалися в доми приречених на смерть, забирали їх нібито в ратушу, а дорогою вбивали ударом кинджала в спину.

Р о б е с п'є р, Максиміліан (1758—1794)—один з найбільших вождів Французької революції, вождь яacobінської партії, фактичний голова уряду в другій половині 1793 р. і першій половині 1794 р. Обстоював інтереси середньої та дрібної буржуазії, борячись і проти заступників інтересів буржуазії великої, і проти заступників інтересів робітників та селян. Обуривши проти себе велику буржуазію, Робесп'єр та керований ним Яacobінський клуб не могли спертися і на народні маси. Тому й перемогли термідоріанці, пославши Робесп'єра та його прихильників на гільотину.

Р о м м, Шарль-Жільбер (1750—1795)—видатний математик, член Конвенту. Разом з Фабром д'Еглантіном склав республіканський календар. Прихильник антирелігійного руху. Виступав проти звирячої лютості термідоріанців, навесні 1795 р. вимагав звільнити заарештованих учасників

голодного бунту і забезпечити бідноту хлібом. Засуджений разом з п'ятьма іншими монтаньярами військовим судом до смерті за „участь у бунті“, заколовся при виході з судового залу.

Ронсен, Шарль-Філіпп (1752—1794)—письменник-драматург, один із ватажків гебертистів, начальник революційної армії, організованої на вимогу Комуни. Ронсена гільйотинували разом з Гебером та іншими 24 березня 1794 р.

Руссо, Жан-Жак (1712—1778)—письменник і філософ, вчення якого захоплювалося те покоління французької дрібної буржуазії, що відіграло велику роль у революції.

Санкюлотти.—Так презирливо називали аристократи французьких революціонерів, що, як вихідці з бідних шарів населення, носили не короткі, до колін штани („кюлот“—culotte), а довгі.

Сантер, Антуан-Жозеф (1752—1809)—учасник штурму Бастилі і повстання 10 серпня 1792 р., начальник Національної гвардії до 17 травня 1793 року.

Сенека (2—66 н. е.)—староримський філософ, вихователь імператора Нерона і головний його радник на початку правління. Обвинувачений у змові, він був засуджений до смертної кари і покінчив з життям, розрізавши собі вени.

Сен-Жюст, Антуан-Луї (1767—1794)—член Конвенту і Комітету громадського рятунку, видатний оратор і організатор, людина великої твердості й сили волі, відігравав значну роль в організації оборони революції від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Гільйотинований після перевороту 9 термідора.

Секції.—З літа 1790 р. Париж, що ділився раніше на 60 округ, поділений був на 48 секцій. На чолі кожної секції стояли громадянський і революційний комітети. Секції допомагали Комуні скинути короля і стати годовною силою революції, виявляючи волю свого населення—дрібнобуржуазії, ремісників, майстерових.

Сімонна Еврар (1764—1824)—дружина Марата, дочка тесляра. Вона виховувалася в сирітському домі і заробляла потім на життя як прачка. Допомогала друкувати й поширювати газету Марата, пізніше дбала про видання його творів. Двічі була заарештована. Померла в злиднях.

Сократ—славнозвісний грецький філософ (468—399 рр. до нашого літочислення).

Солдати Шатов'є—солдати Шатов'євського полку, засуджені після повстання в Нанті (1790 р.) на тридцять років каторги. За постановою Національних зборів їх звільнили. В Парижі, куди вони прибули (1792 р.), народ влаштував на їх честь грандіозні свята.

Тальєн, Жан-Ламбер (1769—1820)—тип авантюриста в революції. Бувши комісаром Конвенту у Бордо, своїми діями дискредитував революційний уряд. Допомігав падінню Робесп'єра. Був одним з активних діячів перевороту 9 термідора.

9 термідора—скорочена назва контрреволюційного перевороту, що стався 9 термідора, тобто 27 липня 1794 р., і поклав кінець диктатурі

дрібнобуржуазії на користь буржуазії великої. Після Термідора настала термідоріанська реакція, коли поступово ліквідувалися завоювання Французької революції. Розгул білого терору, економічна криза, голод і зuboження народних мас характеризують цей період.

Т і б е р і й—римський імператор в 14—37 рр. нашого літочислення, жорстокий тиран.

31 травня 1792 р.—початок активного руху паризької бідноти, що гуртувалася круг Комуни, за вигнання жірондистів, поглиблення революції і твердшу боротьбу з контрреволюцією.

Т ю р г о, Робер-Жак (1727—1781)—був близько двох років першим міністром Луї XV.

Ф е л ь я н и—політичний клуб (партія) прихильників конституційної монархії, заснований влітку 1791 р. До нього належали представники великої буржуазії та землевласників.

Ф е р м о п і л и—„гарячі ворота“, вузький прохід між горами у Фессалії (Греція), де в V столітті перед нашою ерою загинуло 300 спартанців, що думали загородити дорогу війську Ксеркса до Греції.

Ф і л і п п Е г а л і т е—герцог Орлеанський, прозваний „Егаліте“ (рівність). Удавав республіканця і навіть якобінця.

Ф р а н к л і н, Беніамін (1706—1790)—північноамериканський державний діяч і вчений-фізик, брав діяльну участь у боротьбі Північної Америки з Англією за незалежність, приїздив у Париж і уклав з Францією воєнний союз.

Ф р е р о н, Луї-Станіслав (1765—1802)—журналіст, що в своїй газеті „Народний оратор“ проповідував крайній терор, а як комісар Конвенту виявляв виняткову лютість, провадячи криваві масові побиття населення. Потім став одним із найбільш мерзенних термідоріанців, що підбурював до погромів так звану „золоту молодь“, хуліганів-паничів, які розгромили Якобінський клуб, чинили дикі скандали і звірячі насильства. Їх так і називали „молодчиками Фрерона“.

Ф р і д р і х ІІ—прусський король (1740—1786, нар. 1712)—видатний полководець.

Ф у к ' е - Т е н в і л ь, Антуан (1747—1795)—громадський обвинувач при Революційному трибуналі.

Ф у р н ь є, Клод (1745—1821), прозваний „Американцем“ (він був деякий час в Америці), брав активну участь у всіх революційних подіях, не раз сидів у тюрмі, востаннє в зв'язку з розкритою змовою проти Бонапарта.

Ч е т в е р т е с е р п н я 1789 р.—Установчі збори в цю ніч в принципі скасували феодальні права, з викупом селянами ряду дворянських привілеїв. Остаточно й без викупу феодальні пережитки знищив Конвент.

Ч о т и р н а д ц я т е л и п н я—див. Бастілія.

Ш а л ь є, Жозеф (1747—1793) стояв на чолі лівих якобінських елементів у Ліоні, домагаючись рішучої революційної політики на користь пролетарів, селян та ремісників. Жірондисти, яким належала в Ліоні влада, заарештували Шальє і позбавили життя.

Шеньє, Андре (1762—1794),—поет, що злісно нападав на якобінців. Гільйотинований 1794 р.

Шеньє, Марі-Жозеф (1764—1811),—поет і драматург, співчував якобінцям.

Шнейдер, Євлогій (1756—1794),—одна з найтемніших фігур революційної епохи, її отруйне шумовиння. Монах, придворний проповідник, гультьй, розпусник і ненормально жорстока людина, він 1793 р. став прокурором Революційного трибуналу в Страсбурзі і фактичним господарем в Ельзасі. З гільйотиною й катом він їздив по всьому краю, ухвалював смертні вироки, накладав контрибуції, більшу частину їх забираючи собі. Був заарештований і відсланий до Парижа, де його гільйотинували.

Шометт, П'єр-Гаспар (1763—1794),—прокурор Комуни і член Конвенту (син шевця), він обстоював інтереси бідноти.

Шометта гільйотиновано 13 квітня 1794 р. по обвинуваченню в співучасті з гебертистами.

Якобінці дістали назву від місця зібрань їхнього клубу, що відбувалися в Якобінському монастирі. Цей клуб, в якому в 1793—94 рр. лишилися тільки послідовні демократи, представники революційної дрібної буржуазії, міської і сільської бідноти, мав свої відділи по всій Франції, які боролися з контрреволюцією і допомагали Конвентові проводити його рішення. Через своїх представників у Конвенті, Комітеті громадського рятунку і Комуні якобінці організовували оборону республіки на внутрішніх і зовнішніх фронтах. Вони були прихильниками революційної диктатури.

З М І С Т

ЧАСТИНА ПЕРША

НА МОРІ

Книга перша

Содрейський ліс	5
---------------------------	---

Книга друга

КОРВЕТ „КЛЕЙМОР“

I. Англія і Франція перемішалися	23
II. Ніч над кораблем і пасажиром	27
III. Аристократи і простолюдиці перемішалися	29
IV. Tormentum belli	35
V. Vis et vir	37
VI. Дві шальки терезів	43
VII. Хто напнув парус, той кинув жеребок	46
VIII. 9 = 380	49
IX. Хтось рятується	55
X. Чи врятується?	57

Книга третя

ГАЛЬМАЛО

I. Слово—глагол	63
II. Пам'ять селянина варта знання командувача	68

Книга четверта

ТЕЛЬМАРШ

I. Вершина дюни	81
II. Aures habet et non audiet	84

III. Користь великого шрифту	86
IV. Харпак	88
V. Підписано: „Говен“	96
VI. Перипетії громадянської війни	99
VII. „Ніякої пощади“ (наказ Комуни).—„Ніякого милосердя“ (наказ принципів)	104

ЧАСТИНА ДРУГА

В ПАРИЖІ

Книга перша

СІМУРДЕН

I. Вулиці Парижа у ті часи	111
II. Сімурден	121
III. Куточок, що не потрапив у Стікс	128

Книга друга

ШИНОК НА ВУЛИЦІ ПАОН

I. Мінос, Еак і Радамант	131
II. Magna testantur voce per umbras	134
III. Тремтіння найглибших фібр	149

Книга третя

КОНВЕНТ

I. Конвент	161
II. Марат за кулісами	189

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

У ВАНДЕЇ

Книга перша

ВАНДЕЯ

I. Ліси	197
II. Люди	199
III. Спільництво людей і лісів	201
IV. Їх життя під землею	203
V. Їх життя на війні	205
VI. Душа землі переходить у людину	211
VII. Вандея зробила кінець Бретані	214

Книга друга

ТРОЄ ДІТЕЙ

I. Plus quam civilia bella	217
II. Доль	224
III. Маленькі армії і великі бої	230
IV. Це вдруге	239
V. Крапля холодної води	241
VI. Рани зажили, але серце сходить кров'ю	244
VII. Два полюси істини	249
VIII. Dolorosa	255
IX. Провінціальна Bastilia	257
X. Заручники	268
XI. Страшний, як рок	275
XII. Готується рятунок	278
XIII. Що робить маркіз	280
XIV. Що робить Іманус	282

Книга третя

Страта святого Варфоломія	285
-------------------------------------	-----

Книга четверта

МАТИ

I. Смерть іде	303
II. Смерть говорить	307
III. Гомін селян	312
IV. Помилка	316
V. Vox in deserto	318
VI. Становище	320
VII. Перед боем	323
VIII. Мова і гарчання	326
IX. Титани проти гігантів	329
X. Радуб	333
XI. Приречені	339
XII. Рятівник	343
XIII. Кат	346
XIV. Іманус теж відходить	348
XV. Не слід класти в одну кишеню годинник і ключ	351

Книга п'ята

IN DAEMONE DEUS

I. Знайдені, але втрачені	355
II. Від кам'яних дверей до дверей залізних	362
III. Діти прокидаються	363

Книга шоста

ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ—БОРОТЬБА

I. Лантенак у полоні	373
II. Говенові думи	377
III. Плащ командира	389

Книга сьома

ФЕОДАЛІЗМ І РЕВОЛЮЦІЯ

I. Предок	391
II. Військовий суд	398
III. Голосування	401
IV. Після Сімурдена-судді—Сімурден-господар	408
V. Темниця	409
VI. Тим часом сходить сонце	417
Роман „Дев'яносто третій рік“ і його автор.	427
Примітки	427

Ціна 5 карб. 85 коп.